

REPUBLIKA

ČASOPIS ZA KNJIŽEVNOST, UMJETNOST
I DRUŠTVO

KAZALO

TEMA BROJA: ZAGREBAČKI KNJIŽEVNI RAZGOVORI

- Bettina Balàka: *Više od tematskog parka – povijesne postavke u književnosti* / 3
- Boris Beck: *Varanje sudbine* / 6
- Denis Peričić: *Povijesni roman: stare granice, nove mogućnosti* / 13
- Dino Milinović: *Povijesni roman u digitalno doba* (Homo animal fabulator) / 18
- Hrvoje Hitrec: *Umjetnička i umjetna inteligencija* / 26
- Igor Žic: *Povijesni roman u digitalnom dobu ili himera je na slobodi* / 31
- Jasna Horvat: *Aksiom povijesnog izbora u književnom brendiranju kulturne činjenice* / 37
- Ludwig Bauer: *Ezopovska strana poetike mojih novopovijesnih romana* / 50
- Ljuba Arnautović: *O potrazi za blagom i utapanjem u digitalnom oceanu* / 59
- Milana Vuković Runjić: *Albert Sánchez Piñol: Victus Barcelona 1714. ili kako napisati debeli povijesni roman i pronaći mu brojnu sljedbu* / 63
- Zoltán Medve: *Metamorfoze hrvatskih i mađarskih romana s povijesnim tematikama: Nacrt povijesti povijesnog romana od 1985. do 2000-tih i nakon* / 68

POEZIJA

- Drago Čondrić: *Agonija misli* / 81
- Zdravko Kordić: *Trepet moje Tihaljine* / 91

PROZA

Josip Laća: *Dvije srodne pripovijesti* / 101

NOVI PRIJEVODI

Hélinand de Froidmont: *Versi o smrti*, s francuskoga preveo
Mate Maras / 124

KRITIKA

Ivo Mijo Andrić: *Vedre misli za osmijeh na licu* (*Čista petica*, Udruga
hrvatskih aforista i humorista, Zagreb, 2023.) / 143

Lada Žigo Španić: *Rebusi života u tečnim stihovima* (Marina Šur Puhlovski,
Neponovljiva, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2023.) / 145

Nikica Talan: *Rapska rapsodija (o) hrvatskom bogu Neptunu ili kako
(ne) ribariti Po oštrici sudbine* (Dinko Ščerbe, *Po oštrici sudbine*, vlastita
naklada, Rab, 2023.) / 147

Kim Sombolac: *Kronika DHK* / 156

TEMA BROJA: ZAGREBAČKI KNJIŽEVNI RAZGOVORI

Bettina Balàka

Više od tematskog parka – povijesne postavke u književnosti

Sve ima svoju prošlost, čak i pisanje o njoj. Kad sam 2006. objavila svoj prvi povijesni roman *Eisflüstern*, navedena književna vrsta na njemačkome govornom području nije uživala gotovo nikakav ugled. Gotovo nikomu na pamet ne bi pao Sir Walter Scott ili Leo Perutz, nego pitki bestseleri Noaha Gordona ili još gore, kičasti ljubici o kneginjama i grofovima. Povijesni roman primarno je služio zabavi, putu k eskapizmu, koji autoru dopušta bijeg od pisanja o aktualnim problemima. Pretpostavljalo se da i čitatelj želi pobjeći od stvarnosti i iz sigurnosti svojeg naslonjača otputovati u vrijeme avantura i opasnosti koje su se dogodile toliko davno da već spadaju u žanr bajke.

Roman *Eisflüstern*, koji je smješten u Beč 1920-ih i bavi se društvenim i političkim previranjima nakon Prvoga svjetskog rata, svoje postojanje može zahvaliti mojem odrastanju. Rođenjem moje kćeri počela sam se smatrati dijelom genealoškog stabla u kojem svaka generacija nešto predaje idućoj. Npr. do koje je mjere završen rat, koji još desetljećima nakon završetka utječe na ponašanje i odgoj? Tako me starija rodbina učila da treba sačuvati svaki par starih cipela i vezica jer tko zna kad će ponovno izbiti rat i doći do oskudice.

U kući mojeg djeda i bake iz Lungaua stoji djedova fotografija s osamnaest godina u odori Wehrmachta. Pored nje nalazi se fotografija njegova oca, mojeg pradjeda, u odori Austro-Ugarske Monarhije. Dvije generacije koje su bile u ratu. Pomalo čak i iduća generacija – moj je otac rođen za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Imala sam osjećaj da sam djelomično

informirana o nacizmu. U gimnaziji smo imali ambicioznu profesoricu povijesti koja ništa nije skrivala od nas i s kojom smo išli na izlet u bivši koncentracijski logor Mauthausen. O tome se otvoreno raspravljalo, snimali su se dokumentarni filmovi i pisale knjige. Ali što se događalo prije, kako je došlo do toga? Znala sam premalo o životu svojih pradjedova. Pisanje o povijesti također je borba protiv zaborava – društveno i osobno.

Počela sam istraživati i pokušati razumjeti ljude iz tog vremena. Pisati u ime druge osobe, koja nismo mi, uvijek je teško i diskutabilno. Ako pritom ne pišemo o sadašnjosti, postane toliko teško da bi najbolje bilo dignuti ruke od pisanja. Ali u posao spisatelja spada i izlazak iz vlastitih okvira, inače bismo čitali samo knjige o spisateljskim blokadama i rokovima.

Povijesni je roman u međuvremenu ponovno postao priznat samostalni dio tzv. „ozbiljne“ književnosti i postaje učestaliji. Usporedno s time u Beču se razvio i kriminalistički roman o Austrijskom Carstvu, od Schönbrunna do Pratera prostiru se leševi, od nadvojvode do služavke – svakog može snaći uloga ubojice, žrtve ili istražitelja. Ali i literarnoj fikciji dogodio se proces demokratizacije – pod utjecajem anglosaskoga govornog područja gdje granica između ozbiljne i zabavljачke književnosti više nije tako stroga – tako da pisanje o sadašnjosti počevši od njezinih rubova više nije neuobičajeno. S druge strane vremenske crte nalazi se znanstvena fantastika, koja je svojim izdanjima o distopiji, nakon faze odbacivanja u *trash*-ladicu, ponovno postala popularna.

Nije bilo neuobičajeno da sam se nakon pisanja o Prvome svjetskom ratu i slomu Habsburške Monarhije ponovno pitala: što je bilo prije toga, kako je došlo do tog? Kad se s krova spustite u potkrovlje, onda želite saznati što se krije na donjim katovima. Počelo me zanimati 19. stoljeće, vrijeme početka izuma koji utječu na današnjicu. U romanu *Golubovi iz Brna* pišem o varalici koji s pomoću golubova pismonoša u Beču dohvati dobitne brojeve lota. U Beču se može kladiti dok glasnik na konju s rezultatima ne stigne iz Brna, a potrebno mu je dvostruko više vremena nego golubovima. Već nekoliko godina poslije ovakva bi prijevara izumom telegrafa bila nemoguća. Tad je započeo razvoj moderne komunikacijske tehnologije, koja nam omogućava slanje poruka u stvarnom vremenu preko pola zemaljske kugle. Ali ubrzao se i transport ljudi, robe i poruka. Razvojem željeznice putovanja su se razvila u smjeru na čijem se kraju nalazi današnji prekomjerni turizam. Tehnološki napredak i stalno smanjenje

troškova doveli su do čestih seoba velikog broja ljudi i sukladno tomu do uništavanja svakodnevice mjesta vrijednih posjeta. U mojemu najnovijem romanu *Der Zauberer vom Cobenzl* radi se o stvarnu izumu nadarena izumitelja. Carlu Ludwigu von Reichenbachu za rukom su pošle nove ideje za karbonizaciju drva u zatvorenu prostoru, prilikom čega je otkrio derivate katrana – između ostalih i parafin – što je dovelo do napretka u lijevanju željeza u moravskom Blansku zbog čega se ograde, stupovi i kipovi u velikoj količini mogu proizvesti za nisku cijenu. U Reichenbachu se ocrtava ubrzani napredak od jednostavnih ugljenara do masovne industrijske proizvodnje metalne robe. Takav razvoj, zbog kojeg je sve postalo bolje, brže, udobnije i jeftinije, doveo nas je do klimatskih promjena, hrpe smeća, prekomjernog turizma, izumiranja vrsta i uništenja okoliša. Mene kao spisateljicu zanima razmišljanje o tome kako, gdje i kada je sve započelo, gdje je čovjek pogrešno skrenuo, gdje je zaglibio i gdje se zagubio, da bi na kraju od silne inteligencije postao jedina životinja koja uništava vlastito stanište.

Međutim, prilikom iskapanja prošlosti sve su jasnije i pozitivne promjene. Nije loše prisjetiti se da smo teško došli do mnogo toga što se danas podrazumijeva. Tako je npr. prije 150 godina bilo nezamislivo da žene studiraju, a danas je pak nezamislivo da im se to zabranjuje. O mogućnostima moderne medicine u 19. stoljeću nije se moglo niti sanjati. Teorijom evolucije u vodu je konačno pala teorija o postanku čovjeka koju zagovara vjera. Koje su se paradigme promijenile, a koje su ostale?

Želim razmišljati o ljudima koji su iz kočije presjeli u željeznički vagon, jednog dana zapalili lojanicu, a drugog plinsku svjetiljku. Pritom možete nabasati na stvari koje su nekoć bile nezamislive. Kod Hermine, kćeri Carla Ludwiga von Reichenbacha, otkrila sam ženu kojoj unatoč svim očekivanjima polazi za rukom objaviti znanstvene radove o botanici i biti ravnopravna s muškim suradnicima. U prošlosti možemo otkriti zanimljive priče, a neke od njih poljuljale su ono što smo dotad o njima mislili. I dalje traju rasprave kao ona o granici između znanosti i pseudoznanosti, kao što smo mogli doživjeti tijekom pandemije. Ili obrnuto: postoje gotovo oduvijek. Povijest je za mnoge spisatelje mnogo više od zabavljačkoga tematskog parka i igre uloga nedjeljom navečer. Ona je ključ za razumijevanje sadašnjosti. Krajem antropocena jednostavno je donijeti zaključke – a istraživanje je zahvaljujući modernim tehnologijama za digitalizaciju i iščitavanje starih dokumenata lakše nego ikad.

Boris Beck

Varanje sudbine

„Pripadam starom soju i znao sam da književnost najbujnije cvjeta na drevnoj vjeri, vječnim nadama i iluzijama. Pisac se nikad ne bi smio odreći svoga materinskog jezika ni njegova jezičnog blaga. Književnost se mora baviti prošlošću, a ne planiranjem budućnosti. Mora opisivati događaje, a ne analizirati pojmove; njezin predmet je pojedinac, a ne masa.“ Te je riječi napisao nobelovac Isaac Bashevis Singer u kratku predgovoru svojoj zbirci *Lik i druge pripovijesti* iz 1985. Pisanje o prošlosti dakle nije samo jedan od književnih modusa – ono je jedini modus. Nama treba, kaže Singer, najprije pojedinac; tom pojedincu nešto će se dogoditi; njemu je sudbina bila nepoznata, ali nama nije. Svi su se ti događaji već odvili i stoje pred nama.

Sophie Scholl imala je dvadeset i jednu godinu kad je u Münchenu 1942. upisala studij biologije i filozofije. I otac i brat bili su joj uhićivani u Trećem Reichu. Njezin otac Robert bio je gradonačelnik Forchtenberga na Kocheru i žestok kritičar nacizma; njezin brat Hans je s prijateljima utemeljio Bijelu ružu, kojoj se pridružila. Pisali su, umnožavali i dijelili letke kojima su ljude upoznavali s nacističkim zločinima i pozivali na otpor.

Sophie i Hans su 18. veljače 1943. bacili letke na svom fakultetu, ali ih je primijetio upravnik Jakob Schmidt i uhitio. Sve su priznali kako bi zaštitili ostale članove Bijele ruže. S prijateljem Christophom Probstom već su 22. veljače bili izvedeni na sud i po brzom postupku osuđeni na smrt, bez branitelja i mogućnosti žalbe. Sophie Scholl hrabro se obratila strogu sucu Rolandu Freisleru: „Naposljetku, netko je morao započeti. Ono što smo mi napisali, mnogi misle. Samo se ne usude izložiti kao što smo se mi

usudili.“ Sophie i Hans Scholl, zajedno s Probstom, bili su pogubljeni isto popodne – glava im je bila obrubljena na giljotini.

Život je tu stao, ali ne i priča o njima. Prvi film o Sophie Scholl *Der Pedell*, 1971. snimljen za ZDF, bio je posvećen upravniku Schmidt. On je za prijavljivanje Sophie Scholl dobio nagradu od 3000 reichsmaraka i promaknuće, na posebnoj ceremoniji upriličenoj kako bi se slomio studentski otpor. Poslije rata bio je uhićen i osuđen na pet godina prisilnog rada. U filmu *Pet posljednjih dana* iz 1982. Lena Stolze glumila je Elsu Gebel, komunističku aktivisticu koja je sa Sophie dijelila ćeliju u Gestapovu sje-dištu u palači Wittelsbacher. „Kako možemo očekivati da će pravедnost prevladati kad jedva da postoji itko tko je voljan sebe predati pravedom cilju?“ pitala ju je Sophie opravdavajući svoju žrtvu. Povjerala joj je i svoju nadu, uzaludnu, danas znamo: „Kakve veze ima moja smrt ako su naša djela upozorila i uzbunila tisuće? Sigurno će doći do pobune među studentima.“ Sophie je razmišljala o sudbini koju je željela promijeniti: „Ali koliko ih ovih dana mora umrijeti na bojnem polju, koliko mladih, života koji obećavaju?“ Na koncu, shvatila je da je sudbina jača od nje: „Tako je divan sunčan dan, a ja moram ići.“

Sophie Scholl je izrekla svoje zadnje riječi, ali netko ih je morao zapamtiti, netko ih je morao ispričati. Njezina se pobuna začela u nekome maglovitom trenutku, njezin trenutak hrabrosti je bio uhvaćen u oko Moloha, njezin je život završio. Upravo završetak njezina života daje oblik njezinoj sudbini. Isaac Bashevis Singer rekao je da je tijekom svoje karijere čuo mnogo obeshrabrujućih kritika o svojem pisanju. Prigovarali su mu, kaže on, to što piše o židovstvu, prigovarali su mu to što piše na jidišu, prigovarali su mu to što piše priče s početkom, sredinom i krajem, onako kako je to tražio Aristotel – da je sve to zastarjelo. Završetak je privilegirani dio povijesnih priča jer nitko od nas živih ne zna kakav će mu biti svršetak.

Hasekura Rokuemon Tsunenaga rodio se 1571. Bio je prvi Japanac koji je obišao svijet – preko Pacifika brodom do Acapulca, pa kopnom preko Meksika i odatle preko Atlantika. U Madridu se sastao s kraljem Filipom III. u nadi da će unaprijediti gospodarske i kulturne veze s Japanom. U Rim je stigao 1615. na audijenciju kod Pape. No predugo je izbivao iz domovine, pa je ispao iz vlastite priče. Novi vladar Tokugawa Ieyasu počeo je progoniti japanske kršćane, i to zato što je nova vjera kmetovima pobudila nadu, pa su se počeli buniti protiv feudalnih vladara. Dok je Hasekura pregovarao u Europi i nastojao pojačati veze kršćanskog svijeta i Japana, s Dale-

kog istoka stizale su vijesti o proganjanju i ubijanju misionara i japanskih obraćenika – a među njima je najpoznatiji Pavao Miki, japanski isusovac, kršćanski mučenik i svetac. Europski vladari odbili su Hasekurine ponude za suradnju, pa se 1620. vratio u Japan, drugačiji od onog koji je ostavio.

I Hasekura je ušao u razne priče, s razinom dozama istinitosti. Stéphane Bégoin je 2018. snimio o njemu dokumentarac *Un samourai au Vatican*, a potom ga 2021. za američki PBS preuredio za njihov serijal *Tajne mrtvih*. Shūsaku Endō napisao je 1980. roman o njemu, pod naslovom *Samuraj*, zamišljajući Hasekurina putovanja. U romantičnoj verziji Hasekura je oživio 2017. u *Seviljskom samuraju* Johna J. Healeyja, zajedno sa svojim dvadeset jednim fikcionalnim pratiteljem, da bi u nastavku iz 2019. jedan od tih izmišljenih samuraja s nekom španjolskom damom dobio još izmišljeniju kćer, koja će se s ocem nakon majčine smrti otputiti u Japan.

Sve su te verzije moguće jer je kraj Hasekurina života obavijen tamom. Priča o Sophie Scholl ima zbilja početak, sredinu i kraj, kako to traži Singer. Naravno, to nije priča, nego život, ali život koji se pretvorio u priču. Njezin je kraj glatko odrezala oštrica giljotine. No nema svaka priča tako jasan rez. O Hasekuri po povratku u Japan ne znamo ništa, a intrigira nas jer se vratio kao kršćanin. Kraljevski kapelan Diego de Guzmán krstio ga je 17. veljače 1615. u Samostanu Las Descalzas Realesu, a Hasekura je tada dobio novo ime Filip Franjo, u čast španjolskog kralja Filipa i franjevaca koji su misionarili u Zemlji Izlazećeg Sunca.

Boetije se rodio nakon što je svrgnut posljednji rimski car, što znači da je doživio smrt antike i s pravom ga zovu posljednjim Rimljaninom. Godine 522. postao je nadglednik svih državnih i dvorskih službi kralja Teodorika. Stanje u društvu opisao je najcrnijim riječima: tirani bjesne, zločinci plivaju u radosti i veselju, prestupnici se ne kažnjavaju, nedužni su lišeni sigurnosti i obrane. Vodeći se svojom savješću Boetije se suprotstavio raznim nasilnicima, a u Kampaniji je jednom spriječio špekulante žitom da prodaju hranu dok je narod gladovao. Stekao je moćne neprijatelje i bio nedužan uhićen, ali nije se plašio, o čemu o sebi govori sljedeće, u trećem licu: „On sada, pogođen lažnim optužbama političke naravi od pravih zločinaca, nedokazane krivnje, baš zbog dosljednosti njezinog naloga ljubavi prema istini, leži utamničen prebirući u sebi pitanje užasnog usuda“ – a spis *Utjeha filozofije* rezultat je tog prebiranja. Boetije je vrijeme u zatvoru kratio razgovorima s Filozofijom, koja ga posjećuje u liku zagonetne žene. Filozof krivi filozofiju za svoje stanje: svoju knjižnicu, urešenu staklom i

bjelokošću, napustio je potaknut pozivom da prijatelji mudrosti moraju upravljati državama kako bi one bile sretne – a sad ju proziva zbog toga što je ostao bez svih dobara, i još je k tomu ni kriv ni dužan osuđen na smrt.

Boetije je u zatvoru posve smućen, siguran je jedino da svijetom ne upravlja slučaj, nego božanska providnost. No zašto on nedužan pati dok zlikovci slave? Papa Benedikt XVI. odgovorio je na to pitanje milenij i pol kasnije na općoj audijenciji 21. ožujka 2008.: „Najuzvišenije dobro je Bog. Boetije je naučio da ne potone u fatalizam koji gasi nadu. On nas uči da svijetom ne upravlja slučaj nego Providnost, a Providnost ima lice. Moguće je razgovarati s Providnošću jer je Providnost Bog. Tako mu je i u zatvoru ostavljena mogućnost molitve, dijaloga s Onim koji nas spašava.“ Filozofija je Boetiju najprije pokazala ispraznost onoga za čim žali – bogatstva, časti i užitaka – te mu objasnila da je njegov život bio lažan oblik sreće: „bogatstvo ne može dosegnuti zadovoljstvo, ni vlast moć, ni časti poštenje, ni slava glasovitost, niti naslade radost.“ Lažna dobra su prolazna, a prava istinita i nalaze se u Bogu; tko teži istinitom dobru, postat će blažen i dosegnut će Boga; zli su ispali iz Božjeg plana i zapravo ne postoje. Sudac Roland Freisler sudio je kasnije i preostalim članovima Bijele ruže. Od trinaest optuženih trojicu je osudio na smrt, devetero je poslao u zatvor, a samo jedan je bio oslobođen. Freisler je poginuo 1945. u bombardiranju Berlina – smrt ga je zatekla na sudu. Njegovo su beživotno tijelo dovezli u Lützow. Jedan ga je bolničar prepoznao i rekao: „Bog ga je kaznio.“ Nitko od okupljenih nije tomu proturječio.

Boetije je pišući u zatvoru ušao u besmrtnost. Sahranjen je u crkvi San Pietro in Ciel d'Oro u Paviji gdje se slavi kao svetac i uključen je u *Rimski martirologij*. Boetije je u zatvoru čitao i prevodio Platona, Aristotela, Cicerona, Seneku, Tibula i Vergilija, a i sâm je postao i klasik i književni lik: Dante ga spominje u X. pjevanju *Raja* kao svetu dušu koja razotkriva sve varke svijeta onomu koji nađe do njega put. „Vjera u Boga i njegovu providnost jest sama srž književnosti“, rekao je Singer i odmah objasnio svoju misao: „Ona nam govori da uzročna povezanost nije ništa drugo do maska na licu sudbine. Čovjeka neprestano motre snage kojima su, čini se, poznate sve njegove težnje i njegove poteškoće. Iako ima slobodu izbora, vođen je nekom tajanstvenom rukom. Književnost je priča u ljubavi i kobi, opis bjesomučnog orkana čovjekovih strasti i njegove borbe s njima.“

Hans Scholl bio je studirao medicinu, ali su ga njegovi prijatelji, pobožni katolici, usmjerili prema proučavanju teologije, filozofije i umjetnosti.

Boetije kao da je u zatvoru pisao o njemu i njegovoj sestri: „Zato se borite protiv poroka, posvetite se kreposnom životu usmjerenom nadom, koja vuče srce prema gore dok ne dosegne Nebo s molitvama hranjenim ponižnošću. Odbijete li lagati, patnja koju ste pretrpjeli može se promijeniti u ogromnu prednost da uvijek imate pred očima vrhovnog suca, koji vidi i zna kako stvari uistinu stoje.“ Boetije je tješitelj svih nepravedno zatvorenih i, kako kaže Joseph Ratzinger, „objektivan ulaz koji otvara pristup kontemplaciji tajanstvenog Golgotskog Raspetog.“ Život Sophie Scholl, a još više smrt, postali su važni za mnoge. Njezin život postao je primjer hrabrosti, što znači da je postala svetica. Nakon njezina ubojstva jedan letak Bijele ruže prokrijumčario je iz Njemačke preko Skandinavije u Veliku Britaniju njemački pravnik Helmuth James Graf von Moltke, gdje su ga koristile savezničke snage. Sredinom 1943. bacili su milijune primjeraka tog letka nad Njemačku, naslovljenog *Proglas studenata iz Münchena*. I Boetije i Sophie Scholl pisali su samo do tren prije svoje smrti. Točku je stavio netko drugi.

A možda točka još nije stavljena i nikad se neće moći staviti? Hasekura je nestao u svojem Japanu. Ne znamo kraj njegove priče. Ne samo da se Filip Franjo Hasekura vratio u progone nego su se i progoni po njegovu dolasku povećali. Više slugu i sluškinja Hasekure i njegova sina Rokuemona Tsuneyorija bilo je ubijeno zato što se nisu htjeli odreći vjere; na kraju je i Rokuemon bio osuđen na odsijecanje glave u dobi od četrdeset dviju godina jer je skrivao kršćane u svojem domaćinstvu. Na obiteljskom imanju vlasti su zaplijenile desetke vjerskih knjiga, križeva, krunica i ikona, koje su do danas sačuvane.

Ne o Hasekuri, nego o njegovoj sudbini napisao je Shūsaku Endō 1966. roman *Šutnja*. Radnja romana smještena je u 17. stoljeće, a pratimo mlada portugalskog misionara Sebastiana Rodriguesa, koji odlazi u tajnu misiju u Japan, u kojem traju nasmiljeni vjerski progoni i mučenja kršćana. Osim što mu je zadatak pomoći preostaloj kršćanskoj zajednici Rodrigues želi istražiti i gotovo nevjerojatnu vijest da se njegov mentor, jedan od najgorljivijih i najpredanijih kršćanskih misionara, otac Ferreira, odrekao vjere. Roman *Šutnja* – ili *Tišina* – ekraniziran je triput: u Japanu 1971. u režiji Masahira Shinode, u Portugalu 1996. u režiji Joãoa Márija Grila i u SAD-u 2016. u režiji Martina Scorsesea. Kao što *Ženska francuskog poručnika* ima dva kraja, pa si možemo izabrati koji želimo, tako smo slobodni zamisliti Hasekuru kao apostata ili pak da se, poput svetog Pavla Mikija, pribijen

na križ, ovako obraća zemljacima: „Kad sam već došao do ovog trenutka, držim da među vama nema toga koji bi vjerovao da ću sad prešutjeti istinu, pa vam izjavljujem da nema nijednog puta k spasenju do onoga što ga imaju kršćani. Taj me put uči da oprostim neprijateljima i svima koji me uvrijediše, pa rado opraštam kralju i svim začetnicima moje smrti i molim ih da se dadu uvesti u kršćanski krst.“

Iako ne znamo Hasekurin kraj, znamo da je nekako završio jer nam je poznata logika matematičkih nizova i redova, što se infinitezimalno približavaju nekoj vrijednosti. Granica koju ne možemo prijeći u matematici se naziva limes, a u životu smrt. Hasekurin život nije se mogao protegnuti preko određenih ljudskih bioloških granica, no mašta ne poznaje ograničenja. U španjolskome animiranom filmu iz 2005. zamislili su samuraja po imenu Yohei; on je u 17. stoljeću posjetio Španjolsku i ondje zamro, poput Trnoružice, da bi se probudio u našem dobu kao superheroj s magičnim moćima. Život se može produžiti vječno u fikciji. Pod pokroviteljstvom njemačkih medijskih kuća Südwestrundfunk i Bayerische Rundfunk glumica Luna Wedler je od 9. svibnja 2021., rođendana Sophie Scholl, do 22. veljače 2022., njezina smrtnog dana, na Instagramu ostavila postove komemorirajući zadnju godinu života mlade mučenice; moglo ju se pratiti, kao i svaku influensericu, pod imenom *@ichbinsophiescholl*.

Pisanje o povijesti je proturječno jer je prvi zahtjev za svakog pisca pisati o onome što poznaje, a prošlost je izvan našeg dohvata. Ne možemo ući među ljude, osjetiti neuhvatljiv fluid zbivanja i ne možemo uroniti u neizrecivo – a ako se knjiga ne piše zbog neizrecivog, uzalud se piše. Treba se dakle probiti kroz tišinu mrtvih i njihovu šutnju. Možemo tim davnim ljudima i događajima pričati tek posredno, preko tuđih riječi i slika, ali već to što su nas privukli, pokazuje da postoji između njih i nas neka duboka srodnost. I zbilja je lako osjetiti bliskost s davno mrtvim ljudima, a što više upoznajemo njihove živote i suvremenike, uviđamo da nam uopće nisu strani, da se sve to radi, misli i osjeća i danas i da su njihovi snovi, strepnje i nade i naši. Tražimo li u bilo čemu razliku između prošlih ljudi i nas, nećemo ju naći osim u beznačajnim, bezbrojnim sitnicama, čije nam upoznavanje samo još više razgara uvjerenje da je ljudsko biće uvijek ljudsko biće, u svakom prostoru i vremenu. Doista, jedino što nas na kraju razdvaja od mrtvih ljudi samo je i upravo to: oni su mrtvi. Njihova je priča, za razliku od naše, završena; njihova je sudbina ispunjena, njihovo djelo dovršeno, smisao se svega može ocijeniti. I upravo je u tome čar pisanja o

prošlosti – mi svoju sudbinu ne znamo jer neće biti jasna sve dok ne umremo, a to znači da ju nećemo nikada niti saznati. Mi smo bića osuđena na to da budemo uskraćena samima sebi, pa se zato okrećemo onim bivšim, da u njihovoj dovršenosti pokušamo barem naslutiti svoju. Odatle je povijesni roman najdirljivija od svih književnih vrsta jer u njoj autor pokušava nemoguće: pogledati iza vlastite prolaznosti poput učenika što zaviruje dok mu profesor upisuje ocjenu u imenik.

Književnost nam zacijelo neće dati odgovor na posljednja pitanja. Ni Filozofija Boetiju nije odgovorila na njegovo pitanje, najteže od svih: upravlja li svijetom božanski um ili slijepi slučaj. No obećala mu je dati krila kojima će se njegova duša uzdići, u nadi da će se vratiti Bogu, utočištu nevoljnih. Odakle zlo ako postoji Bog, samo je polovica pitanja; druga polovica glasi: odakle u svijetu dobro ako Boga nema? Odgovor leži u priči koja je jedina jača od sudbine.

Denis Peričić

Povijesni roman: stare granice, nove mogućnosti

Sudeći po ponudi i potražnji povijesni roman je bez poteškoća preživio tranziciju u digitalno doba. Štoviše, pritom kao da se uopće nije transformirao: čitatelji i dalje vole (nove) povijesne romane posve nalik tradicionalnim primjerima žanra, svojstvenima analognom dobu. I danas su tražene zanatski vješto ispisane povijesne sage koje karakterizira pravolinijsko pripovijedanje, bez ikakvih iskoraka u strukturi, stilu i pristupu temi. Ne pretjerujem kad kažem „povijesne sage“ jer mnogi od takvih novijih romana doživljavaju nastavke, što zorno svjedoči o velikom zanimanju čitateljstva za tradicionalni, a moglo bi se reći čak i za konzervativni način pripovijedanja.

Kao primjere izdvojit ću nekoliko autora i njihovih „saga“ prevedenih na hrvatski i rado čitanih kod nas: Conn Igulden sa serijalima o Juliju Cezaru i Džingis-kanu, Oliver Pötsch sa serijalom *Krvnikova kći*, Kate Quin s „kvadroligijom“ (citiram nakladnika!) o Rimskom Carstvu, Phillipa Gregory s 15 (!) romana o dinastijama Plantageneta i Tudora, od kojih je prvi *Druga sestra Boleyn*¹ 2002. dobio Nagradu „Romantični roman godine“² Udruge pisaca romantičnih romana.³ I da, ne brinite se za moje mentalno zdravlje i književni ukus: malo od toga sam čitao, a i to što bih započeo čitati, rijetko bih i dočitao.

¹ *The Other Boleyn Girl*.

² *Romantic Novel of the Year Award*.

³ *Romantic Novelists' Association*.

Osobno, svidio mi se prvi roman Olivera Pötscha, doduše, ne toliko bih nastavio „sagu“. Sve je tu na svome mjestu: temeljito istražena povijesna građa pretočena je u živopisnu rekonstrukciju razdoblja te ondašnjih društvenih i političkih odnosa i okolnosti. Likovi su ocrtni plastično i odmah saznajemo tko je dobar, a tko loš. Loši likovi su, naravno, oni koji iz svojih perfidnih razloga progone „vještice“, a dobri likovi su lažno optužene žrtve i, naravno, oni koji ih brane, oni koji se u njih zaljubljuju te su za svoju ljubav spremni položiti i vlastiti život. Lijepo.

Ako vas to podsjeća na *Gričku vješticu* Marije Jurić Zagorke, niste krivog dojma. No pritom postoje dvije krucijalne razlike. Prva je, dakako, u tome što je naša Zagorka počela pisati *Gričku vješticu* prije 111 godina (1912.).

Druga je razlika u tome, shodno prvom razlogu, što Zagorka tada, dakako, nije imala prilike proučavati povijesnu građu alatima koji su nam danas dostupni. Kad bismo bili zločesti simplifikatori, rekli bismo da je digitalno doba autorima povijesnih romana donijelo tek jednu jedinu razliku u odnosu na autore povijesnih romana iz analognog doba: sada nam je naimo omogućen lakši pristup povijesnoj građi – internetom; dok su se pisci analognog doba (među koje djelomice ubrajam i sebe jer počeo sam pisati, pa i objavljivati prije pojave Googlea) morali udubljavati u „prašnjave stare knjige što prastari nauk kriše“.⁴

No sve drugo – u posve književnom smislu – kao da se nije odmaknulo od Waltera Scotta. Jedino što ima više seksa, katkada i žestokog.

Nekim novijim autorima povijesni kontekst samo je pozornica za kriminalističku priču, kao u romanima popularnog C. J. Sansoma, pa smo tako dobili i (ne tako) novi podžanr – „povijesni kriminalistički roman“.⁵

Drugi pak autori, već sam to natuknuo, pozornost privlače ljubavnom pričom, kao što je to bilo primjerice odavno već i kod Zagorke i kod Sienkiewicza. Nacionalni romantizam potonjeg nobelovca u našem digitaliziranom, a napose globaliziranom okružju više nije omiljen, pa dodatnu atrakciju današnjih popularnih povijesnih romana predstavljaju misteriji prošlosti od kamena mudraca do Svetoga Grala, što ih odvodi u smjeru spekulativne fikcije, dakle znanstvene fantastike, ili samo fantastike ili, češće, čistog *fantasyja*.

Naišao sam na jedan izraz za taj (pod)žanr – mistični historicizam.

⁴ *Over many a quaint and curious volume of forgotten lore* (E. A. Poe, *The Raven*, prev. Slamnig i Šoljan).

⁵ *Historical crime novels*.

Mislim da nema potrebe izdvajati primjere takvoga mističnog historizma: ima ih, nažalost, previše.

Dakle: no jesu li to doista onakvi povijesni romani kakve očekuju književno osviješteni čitatelji 21. stoljeća?

Takvi čitatelji očekuju nešto drugo. Najpoznatiji primjer „transformiranoga“ povijesnog romana su *Knjige Jakubove* Olge Tokarczuk. Često su opisivane kao antiSienkiewicz, no zar bi bilo iole logično da dvoje poljskih nobelovaca u razmaku od 113 godina pišu na isti način?

Neću vam ovdje govoriti – jer neukiji sam od vas – po čemu su *Knjige Jakubove* remek-djelo. Pročitao sam u posljednjih pet godina i još poneke vrlo nekonvencionalne nove povijesne romane, ali više sam čitao povijesne knjige, znanstvene radove i spise – za potrebe pisanja romana *San o Križaniću*.

Ako sam na Zagrebačke književne razgovore pozvan (i) kao autor romana *San o Križaniću*, red je da izrečem ponešto i o vlastitu pristupu pisanju povijesnog romana.

Za taj sam roman, usput budi rečeno, dobio i godišnju Nagradu „Vladimir Nazor“ u području književnosti, najviše nacionalno priznanje za umjetnička ostvarenja.

Juraj Križanić – možda samo da napomenem za naše inozemne goste ne želeći ih pritom uvrijediti ako imaju o njemu saznanja – bio je najčudnija figura cijeloga europskog 17. stoljeća. Taj si je hrvatski mladač, a potom i vatikanski gojenac, utuvio u glavu da će pod kapom ruskog cara ne samo ujediniti sve slavenske narode, osmisliivši im pritom i zajednički sveslavenski jezik, nego i da će ujediniti Rimokatoličku i Pravoslavnu Crkvu te je dva puta sâm, bez papinskog blagoslova, hodao do Moskve da bi ga ruski car prognao u Sibir na 15 godina. Ondje je napisao, kako Krleža kaže, „cijelu biblioteku knjiga“, no Križanić u Tobolsku nije umro, nego je amnestiran i onda je, već star, pješice došao do Vilnusa, pa odande pješice krenuo za Rim te se usput pridružio vojsci poljskoga kralja Jana Sobjeskog, koja je 1683. poslala obraniti Beč od Turaka, u čemu je i uspjela, ali stari „vojniki vjere“ Juraj Križanić ondje je i poginuo.

S obzirom na to da je već u podnaslovu označen kao „(meta)roman o Hrvatu bez granica“, namjera mog *Sna o Križaniću* bila je upravo dekonstrukcija, tj. prelaženje granica klasičnoga povijesnog romana. To je iziskivalo mozaičku strukturu, naglašenu esejiziranost, elemente magijskog realizma, jačanje „četvrtog lica jednine“ (o čemu govori gđa Tokarczuk u

svome nobelovskom predavanju), zatim književne i izvanknjiževne reference i interpolacije, kao i poveznice između 17. i 21. stoljeća.

Kako se pak odavno zna „da nema dobrog romana bez barem malo ljubavi i zločina“, unio sam u svoj „slobodno fikcionalizirani životopis Jurja Križanića“ (citat urednika Krune Lokotara) i natruhe ljubavne priče, što nije baš lako kad je u pitanju katolički svećenik, tim više što Križanićev (mogući) ljubavni život nije potvrđen u stručnoj literaturi; ali unio sam i mnoštvo zločina – uglavnom ratnih zločina tijekom Tridesetogodišnjeg rata i drugih tadašnjih sukoba, a koji su, naravno, potvrđeni u stručnoj literaturi. I nisam se pritom libio opisati ih vrlo žestoko.

Dopustio sam si i malo više „licencije“, pa sam „svomu, literariziranom“ Križaniću pridao i određene „proročke“ moći. Reći ćete da sam se možda priklonio trendu „mističnog historicizma“? Moguće, ali s ključnom razlikom: kod mene nema – trivijalnosti. Dakle, zašto ne bih Jurju Križaniću pridao određene proročke moći kad se i sâm nazivao „prorokom kulturnog mesijanizma“? U redu, možda će poneki čitatelj biti zaprepašten nad ovim opisom iz (pozitivne) kritike Dragana Juraka:

„Križanićeva putovanja, od Prvog Rima preko Drugog Rima do Trećeg Rima, od Žumberka do Tobolska i natrag, preko Vilniusa i Varšave do Beča, Peričić markira jezičnim igrama, povijesnim i kulturalnim vizijama, referencama i citatima: od Branimira Štulića do Dubrovačkih trubadura, od Petra Preradovića do Jasne Zlokić, od Idola do Dugmeta.“⁶

Ali neka čitatelj ne bude zaprepašten mojim vizijama Križanićevih vizija bicikla, automobila, pa i tenkova na (tadašnjim?) ukrajinskim poprištima. Na kraju krajeva, ako je Križanić mogao imati viziju orgulja sa sedam registara i sedam manuala opisavši ga u djelu naslovljenom *Novo glazbalo za skladanje pjesama s čudesnom lakoćom*, onda je, bogme, mogao imati čak i viziju naše drage Umjetne inteligencije.

Zaključio bih ovim citatima.

„Nepotpuna i nejasna sjećanja na prošlost, koju nazivamo tradicijom, velik su poticaj umjetniku jer je slobodan popuniti praznine u sjećanjima prema željama svoje mašte i prema vlastitoj namjeri oblikovati sliku vremena koje želi prikazati“ (Sigmund Freud, *Mojsije i monoteizam*).

⁶ <https://kritika-hdp.hr/roman-mnogih-vizija/>

Pa kaže Freud i sljedeće:

„Gotovo bi se moglo reći da što je tradicija postajala maglovitija, to je više odgovarala pjesniku.“

A onaj Petrov (partner Iljfov) rekao je: „Znali smo od djetinjstva što je to rad. Ali nikada nismo mogli ni zamisliti kako je teško pisati roman.“

Točno – teško je pisati roman.

No Charles Bukowski kaže:

„Piscu mora biti dopušteno da se može dotaknuti svega.“

I to bi bilo to – bez obzira na „dobā“.

Dino Milinović

Povijesni roman u digitalno doba (*Homo animal fabulator*)

Nedavno smo čitali da se na nekoj od društvenih platformi diljem Europe, pa tako i kod nas, pojavila anketa u kojoj se prolaznike suočava sa sljedećim pitanjem: „Razmišljate li ikada o Rimskom Carstvu?“. Dapače, neki portal nazvao je anketu „viralnim trendom koji je zaludio internet“. Na stranu karakteristična površnost medija i kratkotrajnost pažnje koju je sama anketa izazvala – to su uostalom razlozi zašto smo se okupili oko teme ovogodišnjeg ZKR-a – takva vijest može poslužiti kao svojevrsni „šlagvort“ za ovaj prilog. Po rezultatima ankete čini se da više ljudi no što bismo mislili – ako su doista istinito odgovorili na postavljeno pitanje – barem dio svoga vremena razmišljaju o povijesti, i to prilično dalekoj povijesti. „Na temelju njihovih odgovora“, kaže članak na internetu, „ako niste razmišljali o Rimskom Carstvu svaki dan, ili barem tri, četiri puta mjesečno, niste normalni“. Dokaz da muškarci doista razmišljaju o Carstvu je i jedan naš nogometni reprezentativac, koji je na istaknuto mjesto tetovirao rečenicu koju u filmu *Gladijator* Ridleyja Scotta izgovara glavni heroj, general Maximus (Russel Crowe): „Vojnici, što činimo u ovom životu, odjekuje u vječnosti!“ Krasan uvod, pogotovo za nekoga tko studentima na fakultetu predaje umjetnost Rimskoga Carstva.

Netko će primijetiti: jedno je razmišljati o Rimskome Carstvu, a drugo pročitati neki povijesni roman koji se bavi tim razdobljem. Uostalom, knjiga o povijesti ne mora pripadati kategoriji književnosti, pa će se tako mnogi složiti da je primjerice *Povijest nazadovanja i pada Rimskoga Carstva*

Edwarda Gibbona iz 18. stoljeća jedno od najvećih djela engleskoga jezika. Isto tako valja primijetiti da su većina anketiranih, koji su pozitivno odgovorili na u anketi postavljeno pitanje, muškarci, a žene su u tom pogledu bile znatno suzdržanije. Problem je, dakako, u tome što svi znamo da se naša čitalačka publika u Hrvatskoj, a vjerujem i drugdje u Europi i svijetu, sastoji velikom većinom od žena. Što me prisiljava da se vratim na početak.

Postoje ljudi koji žive u prošlosti. Premda za to nemam dokaza, vjerujem da su to većinom muškarci. Slika i prilika takvog muškarca je lik Woodyja Allena u filmu *Ponoć u Parizu*: to je onaj Amerikanac koji bi se uporno htio vratiti u prošlost i živjeti u doba Picassa, Dalija, Hemingwaya i Fitzgeralda. U svome izmaštanom svijetu on susreće djevojku koja sanja o tome da se vrati još dalje u prošlost, u doba Toulouse-Lautreca, Gauguina i kan-kana u kazalištu „Folies bergères“. Kada im pođe za rukom i takav povratak, svjedoci su žustra razgovora u kojemu Gauguin svojim prijateljima strastveno priča o tome kako nema boljeg razdoblja za umjetnika ni vremena u kojemu bi radije živio od renesanse. Da je kojim slučajem stigao do renesanse, ne sumnjam da bi mu svi njegovi idoli spremno odgovorili da nijedno drugo razdoblje povijesti nije u toj mjeri dostojno življenja kao što je to bila antika. I tako dalje i tako dalje... sve do Eve i ploda s drveta spoznaje. Želim reći da preduvjet za postojanje povijesnog romana vjerojatno leži u romantičnoj iluziji da nas pisac (jednako kao i redatelj) može „povesti“ natrag u vremenu i omogućiti nam vidjeti stvari koje bi nam inače ostale skrivene. Za razliku od budućnosti, za koju bismo morali biti vidovnjaci, ili stvarnosti, od koje želimo pobjeći, čini se da jedino povijest dopušta ljudskom umu jasnije vidjeti obrasce koji ukazuju na postojanje Višeg nauma, plana, smisla ili na njegov izostanak.

(Možda najljepši primjer suprotstavljanja iracionalne, neprohodne stvarnosti s jedne, i smisla koji nalazimo u povijesti, za mene je Bulgakovljev roman *Majstor i Margarita*, pretpostavljam da nema nikoga među nama tko ga nije pročitao. Šećući se Moskvom, gledajući predstavu cirkusa u Parku Gorky, palo mi je na pamet kako je cirkus jedina prava pozornica za kazališno uprizorenje toga romana.)

Je li dakle povijesna utopija, odnosno utopijska misao da ćemo proučavajući i dopisujući povijest uspjeti pronaći alkemičarsku formulu za smisao života, Sveti Gral naših potraga, je li to razlog zašto se tako spremno prepuštamo privlačnosti povijesnih romana? Oni nas ne opterećuju svakodnevnim i običnim; čak i kada pisac u detalje opisuje jednu srednjovjekovnu

opatiju od portala crkve do zajedničkog nužnika i svinjokolje, on nije u opasnosti biti optužen za frivolnost ili hiperrealizam, od čega ga štiti oklop vremenskog stroja. U *Imenu ruže* Umberto Eco dopustio si je čitave paragrafe teksta na latinskom – jer što bi drugo govorili monasi u samostanu visoko u planinama (*in visceribus Alpibus*); dugi i iscrpni opisi doktrinalnih svađa ili dragocjenih predmeta iz crkvenih riznica nisu spriječili njegovu romanu postati planetarno popularan. Konstrukcija romana oko „starog rukopisa“, s uvodom koji nalikuje labirintu, u kojemu će se doista odvijati krimizaplet kasnije drame, pravo je remek-djelo povlačenja čitatelja za nos i naklon velikom Borgesu, dakako. Zanimljivo, autor je lingvist i stručnjak za srednji vijek, a povijesni roman se pokazao kao idealan okvir za intertekstualnost, prepoznatljivo obilježje postmoderne. Je li zbog toga povijesni roman manje vrijedna književnost, svojevrsni hibrid u kojemu nam pisac može podvaliti teoriju u zamjenu za formu? Brojni književni kritičari tako, izgleda, misle, bez obzira na omiljenost žanra među čitateljima.

Rekao sam da nas autor u *Imenu ruže* povlači za nos i uživa u tome. Svaki roman je svijet za sebe, ali povijesni je roman u tom smislu savršen kozmogonijski čin, a manipulacija privilegija velikog demijurga koji spretno koristi čitateljev trenutni *suspension of disbelief*. Iluzija je tim veća što autor svoju radnju „naslanja“ na stvarna mjesta, ljude i događaje, a da pritom ne odustaje od privilegije da prekraja i objašnjava povijest kakva nam je poznata. To čini Umberto Eco, to sam, na Ecovu tragu, učinio i ja kada sam „domislio“ Marka Marulića i njemu u ruke stavio vrući krumpir „starog rukopisa“, ovoga puta, doduše, ne Aristotelovu knjigu o komediji i smijehu, ako je takva uopće napisana, već *Pilatove akte*, koji su doista postojali i u kojima je neki anonimni autor s početka 4. stoljeća tvrdio da je sadržan prijepis sa suđenja Isusu Kristu u Jeruzalemu. Povijesni roman uvijek je na rubu manipulacije, koja može imati neočekivane odjeke. Iznenadilo me je koliki su ozbiljni ljudi, nakon čitanja *Da Vincijeva koda*, bili uvjereni da je Dan Brown u svome romanu razotkrio „pravu povijest“, koju Vatikan stoljećima skriva od svijeta. Velika iluzija sastojala se u tome da se pisac u romanu predstavi kao povjesničar, koji autoritetom znanstvenika preko fiktivnih likova progovara o istinskoj, skrivenoj povijesti. Takav pristup priskrbio mu je – mogli bismo reći očekivano – tužbu trojice autora pseudopovijesne knjige *Sveti Gral i sveta krv*, koji su početkom 80-ih godina prošloga stoljeća počeli s „otkrićima“ starih dokumenata u prašnim arhivima Francuske nacionalne knjižnice u Parizu dajući zamah

novom trendu u književnosti. Umjesto *cherchez la femme*, taj se zasniva na potrazi za starim rukopisom. Manipulacija poviješću je, dakako, opasna stvar. Ona hrani različite teorije zavjere, među kojima su spomenuta priča o Isusu Kristu, Mariji Magdaleni i južnofrancuskim albigenzima, ali i notorni protusemitski tekst o sionskim mudracima, nastao u Rusiji krajem 19. stoljeća. Motivacija za takva djela je isključivo ideološka ili politička. Ipak, aura književnog djela spašava povijesni roman kao što galerijski prostor omogućava likovnom djelu da od običnog predmeta (tako pisoar) postane umjetnost. Pisac smije biti nepouzdan, zato jer je životinja koja voli pripovijedati, *animal fabulator*. On je nasljednik plemenskog barda, koji je uz kitaru ili gusle po volji (i očekivanjima publike) oblikovao utemeljiteljske mitove i legende svoje zajednice. Među njima je i Homer, čija *Ilijada* nije samo kronika jednog rata nego i priča o nastanku grčkoga (i antičkog) društva općenito.

Velika prednost povijesnog romana danas jest u tome što je sačuvao „priču“. Ljudi su oduvijek znali za privlačnost pričanja i priča, zavoljeli su ih već u djetinjstvu slušajući roditelje kako im čitaju za laku noć. U antičko doba neki je anonimni autor zapisao: „Izaberi svoju priču. Neka to bude dobra priča. Nije važno ako nije istinita.“ Edip je dobra priča, ali kralj toga imena u Tèbi nije postojao. Hamlet je dobra priča, ali nije istinita, kao ni Macbeth. Zanimljivo je, kada smo već kod Shakespearea, da su njegove najpoznatije, a možda i najbolje drame vezane uz malo poznate povijesne likove i egzotične krajeve: danskog kraljevića iz tko zna kojeg vremena ili škotskog kralja iz mračnih stoljeća, kao da je posezanje za maglovitim obalama Skandinavije ili Ilirije piscu ostavilo prostora reći stvari o ljudskome rodu, koje se ne bi usudio reći o svojim zemljacima. Uostalom, bliže nama, još jedan velik pisac nije uspio odoljeti zovu povijesne priče: Miroslav Krleža sa svojim Michelangelom i Kolumbom ili Aretejom, u kojemu suprotstavlja svijet antike i modernoga doba; bezvremenski Petrica Kerempuh nastao je nadahnut Matijom Gupcem i Seljačkom bunom. Mislim da su ti povijesni likovi omogućili Krleži govoriti o ljudskoj sudbini na način na koji mu to nije bilo moguće u *Glembayevima* ili *Kraljevu*. Jednako tako i Brecht u *Galileu* ili Camus u *Kaliguli*. Koliko autor odabirom povijesne teme gubi na aktualnosti toliko njegovo djelo dobiva na pronicljivosti.

Pisac koji voli povijest nije samo demijurg, nije samo manipulator nego je i detektiv, ljubitelj misterije, tragač za skrivenim blagom u kakvom se god obliku ono javlja. Drevni rukopis daje Umberto Ecu alibi poslati Sher-

locka Holmesa natrag u prošlost pretvarajući ga u fra Vilima iz Baskervillea; drevni rukopis meni je dao alibi da pošaljem rimskog povjesničara Amijana Marcelina u Split gdje ga je osobno umirovljeni car proveo netom dovršenom palačom. Kada smo kod Amijana i Splita, reći ću vam iz čega je nastao moj roman *Marulov san*. U povijesti Amijana Marcelina (koja nema imena jer čitava prva polovica nije sačuvana) nalazi se jedan kratki dio – dvije-tri rečenice koje su posvećene Splitu. Amijan naime kaže da je godine 356. neki rob, po imenu Danus, ukrao grimizni plašt s Dioklecijanova sarkofaga iz careva mauzoleja. Taj je mauzolej, dakako, od 7. stoljeća splitska katedrala, posvećena sv. Dujmu. Amijan nije smatrao potrebnim navoditi razloge za takav drski čin. Danusovo „nedjelo“ ostaje uzgred spomenuto i ostavlja čitatelja u nedoumici. Je li Danus bio kršćanin, koji se na taj način htio osvetiti caru progonitelju? Je li bio lopov, revolucionar, trgovac antikvitetima? Što je učinio s plaštem? I gdje je u međuvremenu nestao velik porfirni sarkofag u kojemu je bio pokopan Dioklecijan? Taj mali detalj muči sve one koji se bave antičkim Splitom poput zrna graška koje nam ne da zaspati. Povjesničari na njega nemaju odgovora, čak ni moj dobar prijatelj i jedan od najboljih poznavatelja Palače Joško Belamarić. Naposljetku, jedini način da „proniknemo“ dalje od tako štura opisa jest da se upustimo u pripovjedačku avanturu. Pretpostavio sam da bi i Marulić mogao biti jednako frustriran zbog te činjenice i zato sam ga naveo da počne pisati svoju priču o tome događaju, svojevrsni roman u romanu. Zašto ne?! Bilo je dovoljno da jedno jutro, na splitskoj ribarnici, Marulić od ribara Paskoja kupi gofa umotana u staru pergamenu, koja ispod sloja zaštitnog voska i nataložene prljavštine skriva tajanstven tekst na grčkome jeziku – već spomenute *Pilatove akte*.

(Mogao sam Marulića možda gurnuti i dublje u povijest, sve do Jeruzalema i suđenja Kristu, ali tu bih naišao na problem na koji nailaze svi pisci koji za glavne junake odaberu odveć poznate likove, kojima oklijevamo pripisati svoje misli i rečenice jer nam u odnosu na njih one uvijek zvuče nedostojno i isprazno. Kako biste napisali razgovor između Bude i lotusova cvijeta? Ili između Aleksandra Velikog i staroga indijskog brahmana? Možda zato Ješua u Bulgakovljevu romanu uporno šuti i pušta Ponciju Pilatu govoriti umjesto njega. Uostalom, zar nije isto i u evanđeljima gdje Krist na Pilatova pitanja odgovara: „Ti kažeš“?)

Da su i neki od najpoznatijih povijesnih romana nastali na isti način, iz frustracije zbog nemogućnosti da zadovoljimo urođenu nam znatiželju,

dokaz je *Čovjek sa željeznom maskom* Alexandrea Dumasa. Nisam, doduše, proučavao povijest nastanka romana, ali gotovo sam siguran da ga je autor zamislio nakon što je kod Voltairea naišao na priču, koju je ovaj čuo od jednoga starog dvorjanina na dvoru Luja XIV., o čovjeku koji je bio zatočen u nepristupačnu zatvoru na nekom otočiću blizu Marseillea. Taj je čovjek imao željeznu masku i nitko nije znao tko je i što je skrivio da bi bio kažnjen na tako neuobičajen i svirep način. U jednom trenutku zatočenik se uspio dokopati olovke i napisati poziv u pomoć na komad papira, koji je bacio kroz prozor tamnice. Okrutna sudbina je međutim dopustila da papir padne u ruke ribaru koji je tuda prolazio i koji ga je odmah odnio upravitelju zatvora. Budući da za zatvorenika nitko nije smio znati, postavilo se pitanje što učiniti s ribarom. Na njegovu sreću uspio je uvjeriti upravitelja da je nepismen. I tako je jedan od omiljenih romana europske književnosti – povijesni roman! – nastao zahvaljujući nepismenom ribaru, kao što je i *Zvonar crkve Notre-Dame* nastao iz jednog staroga grafita na zvoniku pariške katedrale osim ako Victor Hugo taj mali detalj nije namjerno ubacio u fabulu. Hugo, *animal fabulator*.

Dumas dakle nije izmislio čovjeka iza željezne maske, koji i danas intrigira svakog ljubitelja priče. Njegov roman temelji se na „činjenicama“, barem ih Voltaire tako predstavlja. Pisac je povijest jednostavno „domislio“ i „dopisao“. Njegovi likovi su životni i uvjerljivi, baš zato jer je ispriповijedana priča moguća; zašto bi itko nosio željeznu masku ako posrijedi nije bio dvojnik samog kralja?! Divan primjer što nepotpuna povijest čini piscu je knjiga Emmanuela Carrèrea *Kraljevstvo nebesko* gdje autor slijedi evanđelistu Luku, koji pak slijedi Pavla iz Tarza na njegovim putovanjima (njihove putešestvije znamo kao *Djela apostolska*). Francuski pisac temeljito proučava biblijsku povijest i slijedi Luku, precizno i točno poput najsavjesnijeg povjesničara, sve dok mu to Luka omogućava. On je u potrazi za istinom, ne za pričom. Ali u jednom trenutku Luka staje, napušta Pavla, a Carrère nastavlja... Gdje prestaje povijest, a počinje priča? Recimo – i opet posežem za jednim svojim primjerom – u zatvoru (ponovno zatvor!) u Bečkom Novom Mestu Krsto Frankopan iščekujući presudu, krati dane prevodeći Molièrea (*Georges Dandin*) na hrvatski. Nakon sloma urote u Francuskoj, na dvoru Luja XIV. susrećemo pak nekog Orfeja Frankopana, koji tvrdi da je Krstin nećak i traži od francuskoga kralja zaštitu i malu penziju. Na dvoru će, nema sumnje, susresti Jean-Baptistea Poquelina, vjerojatno i otići na neku od njegovih zajedljivih komedija u Kraljevsko kazalište ili će,

ponukan iskustvom iz Hrvatske, radije pogledati neku od Racineovih tragedija. Tu povijest prestaje i započinje „ničija zemlja“ u kojoj vrijeđe neka druga pravila igre. U toj igri slučajni likovi dospijevaju u prvi plan, baš kao na bakrorezima kraljevskih grafičara kada prikazuju palaču u Tuileriesu ili predstave u Versaillesu. Jedan grčki sofist, ime mu je Filostrat, davno je u opisu jedne slike zapisao kako je „ovo učinila mašta, koja je puno bolji umjetnik od stvarnosti, jer može i ono što stvarnost nije u stanju“. Možda je povijesni roman jednostavno barometar mašte i dokaz da su ljudi u velikoj većini romantici, željni sanjarenja i maštanja, izmišljenih putovanja i avantura. To nas ne sprečava da u našim literarnim lutanjima budemo posebno osjetljivi na likove iz vlastite povijesti, recimo Ivana Antuna Zrinskog, koji je proveo dvadeset godina u carskoj tamnici gdje je naposljetku umro 1703. kao posljednji od svog roda. Tragičnost njegove i sličnih sudbina nameće nam potrebu vraćati im se uvijek iznova kao obrascima koji se ponavljaju u povijesti našeg naroda, od Bernardina Frankopana (*Vuci*) sve do Haaškog suda i Slobodana Praljka (koji još čeka na svog pisca). Sjećam se, u vrijeme Hrvatskoga proljeća imao sam nekih desetak godina i čitao knjige koje je otac donosio doma, gotovo sve vezane uz hrvatsku povijest. Mi bismo čitali, a majka bi istovremeno spremala hranu koju je s vremena na vrijeme nosila Vladi Gotovcu u zatvor u Novu Gradišku.

(Opet zatvor! Gotovac u zatvoru, Praljak u zatvoru, Zrinski u zatvoru, Frankopan u zatvoru, Edmond Dantès alias grof Monte Cristo u zatvoru, Julien Sorel, junak „savršenog“ romana, također u zatvoru, Napoleon na Sv. Heleni... Dragi prijatelji iz povjerenstva za ZKR, jedna od budućih tema naših književnih razgovora trebala bi biti: Književnost u zatvoru!)

Svjestan sam da, osim na samom početku, nisam izustio riječ „digitalno“. Ne mogu reći da ne volim digitalno, ali mogu reći da sam prema njemu ravnodušan. Možda ljubiteljima aplikacija danas doista pripada „kraljevstvo zemaljsko“, ali ono „nebesko“ otvara samo ključ priče – onaj trenutak kada Luka nestane iz *Djela apostolskih* ostavljajući nas na čistini kao da želi reći: da vidim što ćete sad! Nisu uzalud najstariji europski romani nastali u krugu legendi o potrazi za Svetim Gralom (roman o Gralu, roman o Parsifalu itd.). Za smrtnika modernog doba ta je potraga prije svega potraga za samim sobom, ali i prešutno priznanje da nas riječ nadilazi i da je, usprkos svemu, možda i dalje kod Boga. Volimo ga, klanjamo mu se, ljutimo se na njega, bježimo od njega, psujemo ga, ubijamo ga, ali ga naposljetku uvijek molimo da nam podari „još koji sat da dovršimo svoje

djelo i usavršimo svoje umijeće“. I zato kada razmišljam o povijesnom romanu u digitalno doba, i dalje razmišljam samo o važnosti „priče“; ne vidim razloga zašto bismo lajali na „digitalnu“ karavanu, ona je jednostavno *story-less*, lišena priče. Dovoljno je pažljivo promotriti pozivnicu za ovogodišnje Zagrebačke književne razgovore: s jedne strane pomalo prašna i oronula, ali čvrsta, stvarna biblioteka puna starih svezaka koji pozivaju na dodir; s druge fluidni, nepostojani, virtualni obris ljudskog lica koje je nastalo iz neke binarne formule i nestaje na pritisak obične male tipke, proizvedene u Kini. Ne znam je li to doista ideja za kojom se vodio dizajner pozivnice, ali između njih je velik razmak, gotovo ponor. Jesu li to dva svijeta? Ili dva naličja istog svijeta? Janusovo lice suvremene civilizacije? Znam samo da smo mi ti koji se moramo potruditi da binarna formula ne uguši u nama onu primordijalnu životinju „koja voli pripovijedati“. *Homo animal fabulator*.

Za kraj, ako nekom treba ideja za „dobru priču“, evo jednog anonimnog zapisa s kraja četrnaestog stoljeća iz riznice Zagrebačke katedrale gdje se nekoć čuvao opisani predmet: „[...] velika kovanica od srebra u zlatnom okviru na rubu kojega je natpis, ispisan gotičkim slovima rađenim u tehnici nijela. U natpisu sam mogao pročitati riječi iz evanđelja sv. Mateja (27,6) QVIA PRECIVM SANGVINIS EST. Ta kovanica, za koju se držalo da je jedan od trideset srebrnika koje je primio Juda da bi izdao Isusa, zapravo je lijepi oktogram rađen u Sirakuzi, s glavom Prozerpine na aversu, i školjkom na reversu.“

Ta priča, koliko mi je poznato, još nije ispričana... Nije važno ako nije istinita.

Hrvoje Hitrec

Umjetnička i umjetna inteligencija

Naslovio sam ovaj tekst razlikovnim riječima – umjetnička i umjetna inteligencija, ne baš zabrinut, ali u sumnjama da se pokušava otvoriti put takozvanoj „umjetnoj“ inteligenciji u književnost, valjda i u povijesni roman. Zabavljen pisanjem povijesnih romana u zadnjih dvadesetak godina i više, nisam opazio da se iza mojih leđa događaju neobični fenomeni digitalne naravi, koji su mojoj naravi i naobrazbi strani i naoko nedokučivi. Zato sam se za ovu priliku upustio u proučavanje te sablasti i s malo napora shvatio da se, glede književnosti, radi o floskuli koja međutim već ima lijep broj teoretika i tumača, koji nisu drugo do digitalni propovjednici opasnih namjera. A ta je namjera oduzimanje teksta autoru i poigravanje njim u *cyber*-prostoru, odvođenje djela u multimedijску igraonicu. Stvorena je, znači, nova teorija s pripadajućom terminologijom koja nije drugo do oksimoronsko, na prvi pogled učeno i zavodljivo nasilje nad autorskim tekstom, s tendencijom da bude izumljen, ili već jest, takozvani „računalni“ hipertekst, koji s izvornim književnim djelom ima tek tanku poveznicu.

Riječ je, s ogradom da pripadam osobama s intelektualnim teškoćama, uz to zarobljen u analognom vremenu, o tehničkoj, tehnološkoj intervenciji u klasične oblike i žanrove, pri čemu ponuđena multilinearnost sa svojim čvorovima i mrežama predstavlja, kažu, veliku pomoć čitatelju da proširi znanje o područjima koje pokriva autor djela, o afinitetima, razdobljima i osobama. Lijepo bi to bilo i korisno, osobito kada je riječ o povijesnom romanu, koji zahtijeva stanovito znanje o razdoblju, događajima i osobama, ali te podatke i sada čitatelj obično nalazi u predgovorima i

pogovorima, a ništa ga ne sprječava da, potaknut tekstom, širi svoje znanje o povijesnoj podlozi romana. No u novom iznašašću zvanom računalni hipertekst vjerojatno, koliko sam razumio, dolazi do istodobnosti upijanja autorova teksta i dodataka, nazovimo ih tako, valjda uz pomoć vizualnih doživljaja ili sličnih. Kako bi to bilo, nije teško zaključiti. I da je to sve što se nudi, kamo sreće, jer se nadalje promiče tvrdnja da elektronički tekst navodno ima libertijanske značajke u smislu da u igru uvlači i čitatelja koji „kreira značenje“.

Potonje pak ne radi o glavi samo tekstu nego i autoru, kojemu se oduzima i ona temeljna uloga da je on i samo on kreator značenja, da je roman pisao samo njemu svojstvenim značajkama, koje je uobličio manjim ili većim umijećem pisanja i samo njemu svojstvenim interpretacijama dostupnih informacija o povijesnom razdoblju i osobama koje su ga obilježile. Hoću reći, i kažem, da se događa pomalo besmislen obrat u shvaćanju postanka i prilaza književnom djelu jer sve što se nudi čitatelju u smislu otkrivanja i otkrića, sav taj hipertekst nije nego proces koji se već odvio u glavi, u umu, u erudiciji, u duhu i duši stvaratelja klasičnoga teksta, iz početne maglovite nakane do plana pisanja i ponekad opsežnih priprema u kojima autor luta poljima i njivama raznovrsnih pristupa sve dok ne nađe pravi način prezentacije, pravu melodiju, što je sve zajedno produkt umjetničke inteligencije i ukusa, koje ni jedna umjetna inteligencija nikada ne će moći ponoviti, pa ni u konstrukciji proze, ako nema dostupnih predložaka.

Dopustite mi da budem osoban i prijedem s općega na pojedinačno kako bih ilustrirao do sada rečeno. Zadnji od sedam mojih povijesnih romana jest *Dux Chroatorum*, hrvatsko, ali ne samo hrvatsko deveto stoljeće, dotično doba kneza Branimira. Pisan bez dijaloga, odnosno dijalozi su upleteni u narativ poput znamenitih pletera. Što imamo iz toga razdoblja, na što se možemo osloniti? Samo zapise imena vladara i nekoliko pisama tadanjega pape Ivana VIII., od kojih je jedno upućeno Branimiru i znači, u tadanjem, ali i sadanjem smislu potvrdu hrvatske državnosti. Do tih svjedočanstava može doći i umjetna inteligencija, no što bi s njima mogla učiniti? Pa i s temeljnim pitanjem tko je bio taj Branimir, po mletačkim izvorima uzurpator i ubojica Trpimirova sina Zdeslava. Ništa drugo o njemu nije poznato osim da mu se žena zvala Maruša i da su zajedno upisani u takozvanom *Čedadskom evanđelistaru*. I da nije volio ratovati, da je jedna jedina poznata bitka iz njegova vremena, u kojoj je zaglavio mletački dužd Candiano. I sada zamislite autora koji se upustio u roman o Branimiru i

njegovu dobu – taj književni nesretnik treba na temelju oskudnih podataka napisati roman dostojna opsega, oboružan znanjem ne samo o hrvatskoj nego i o europskoj i bliskoistočnoj povijesti razdoblja, što je samo podloga. Sve što se nadalje zbiva u umjetničkom smislu autorova je mašta, imaginacija, osobito kada je riječ o osjećajima, strahovima i nadanjima, o karakteru junaka i njegovih ljudi, o privatnome, obiteljskom životu, osobnim sklonostima i eshatološkim pitanjima, primarnim u tragičnim događajima pogodnim za sumnje u providnost Božju i njegove nakane. To može učiniti samo čovjek, a stroju iliti umjetnoj inteligenciji nikada ne će uspjeti, ma koliko bude razvijena. Pa i čovjek našega doba, autor iz ovoga vremena treba biti tako impregniran razdobljem povijesnoga romana da se doista počne osjećati suvremenikom povijesnoga razdoblja, i tek tada može biti uvjerljiv dodajući ondje gdje je potrebno ili gdje osjeća potrebu modernu senzibilitet, ne kao odklon, nego kao činjenicu da se s čovjekom ništa novo nije dogodilo od *Gilgameša* do naših dana, a ako je što novo, onda je u tehničkome, tehnološkom smislu, pa tako opet dolazimo do umjetne inteligencije koja, ponavljam, nije drugo do stroj nakrcan informacijama dobivenim od čovjeka, vjerojatno sa sposobnostima da te podatke umrežuje, zajedno s već poznatim tekstovima, u ovom slučaju romanima, pa ih može za svaku priliku podastrijeti i iskoristiti, uvjetno rečeno, u pisanju „svojega“, pod navodnicima, romana. Što ne će biti ništa drugo i nije ništa drugo do točkasto plagiranje, kojemu je teško ući u trag.

Eto, to bi bilo moje stajalište o dvama, vjerojatno komplementarnim fenomenima, računalnom hipertekstu i umjetnoj inteligenciji, fenomenima koji već dižu kosu na glavi ne samo nama iz takozvane Gutenbergove galaksije nego i holivudskim scenaristima, očito prvima na udaru novih iznašašća. A glede digitalnoga doba i već ponegdje nazočne prakse da se i književni, a ne samo publicistički tekstovi objavljuju na portalima, ne mislim da u tomu ima nešto loše, prvenstveno poradi novih naraštaja kojima je papir zazoran, pa čitaju, ako uopće čitaju, s ekrana. A da je knjiga ipak knjiga, da ju ništa ne može zamijeniti, kao što ni televizija nije zamijenila film, krunski je dokaz da internetski autori, nazovimo ih tako, u strahu da im tekstovi ne budu izgubljeni u oblacima međumrežja, teže za tim da ih pretvore u papirnati oblik, u knjigu. Kao što i autori klasičnoga nagnuća, takoreći papirnatoga, teže da njihovi romani budu ekranizirani, ne samo zbog zarade nego i činjenice da će tako i knjiga, osobito povijesni roman, biti povodom da gledatelj postane čitateljem.

Hrvatski povijesni roman ima sada već dugu tradiciju, u nekim vremenima zasjenio je ostale vrste i žanrove, u nekima, poput komunističkih, gotovo da je i nestao, a pojavio se opet tek na umoru totalitarnoga sustava, koji nije podnosio hrvatsku povijest općenito, kao ni inače sve što je hrvatsko, posebno govorenje i pisanje o ljudima koji su u svojem vremenu bili nositelji hrvatske državnosti. U samostalnoj državi povijesni je roman ne ću reći procvjetao, ali je na putu da zauzme dostojno mjesto u književnoj produkciji. Nazivaju ga i novopovijesnim romanom, što odbacujem jer unosi nejasnoće, ali ima ipak i nekih opravdanja. Suvremeni pisci, a tako i potpisnik ovih redaka, nastoje prilagoditi stil i melodiju razdoblju o kojemu pišu i njegovoj oblikovnoj pretežitosti, pa sam u tom smislu pišući roman *Špliberk*, osamnaesto stoljeće, posegnuo za epistolarnim romanom, kao što sam za *Što Bog dade i sreća junačka* odabrao prstenastu formu kako bih osvijetlio razdoblje iskazima desetero svjedoka vremena i pokušao donijeti isto toliko poetika. U *Vladaru Bosne* podsjetio sam se na pikarski roman, djelomično, kao što sam u romanu o hrvatskom 20. stoljeću, trilogiji *Kolarovi*, nastojao ići tragom opsežnih romana iz toga vremena, s obiteljskim, društvenim i političko-povijesnim značajkama. I još nešto: ne može se hrvatski povijesni roman, i da hoće, koncentrirati samo na zbivanja i osobe u Hrvatskoj jer su u svakom trenutku povijesti na nas djelovale silnice i sile iz okružja, ne samo susjednoga, pa bi bez toga, ne samo europskoga konteksta, hrvatski roman bio neuvjerljiv, ostao bi izoliran i nejasan. Tu dimenziju imam u mnogim romanima, za ilustraciju u povijesnom romanu *Samo sreća, ništa drugo* o vremenu Nikole VII. Zrinskoga, brata Petra Zrinskog. Nikola, mozak pobune, koji je poginuo prije njezina početka, i priča o njemu neodvojiva je od austrijske, mađarske, ali i francuske povijesti, kao što je otac braće Zrinski Juraj neodvojiv i od njemačke, pa je komparativna povijest uvjet za pisanje književnoga djela i na stanovit način podsjet, recimo u mikroprimjeru, da je onaj Schillerov *Wallenstein* i te kako povezan sa Zrinskima, vjerojatno naručitelj ubojstva Jurja Zrinskog s kojim je bio u stalnom sukobu, kao što je Nikola VII. povezan s Lujem Četrnaestim.

Još nekoliko riječi o razlici između staroga, nazovimo ga tako, i modernoga povijesnog romana. Primjer je dobri stari Šenoa, koji je osjećao potrebu da po svršetku teksta nabroji dokumentarne izvore na kojima se napajao, što može zanimati samo sladokusce i povjesnike. Suvremeni pisac nema tu naviku ni potrebu, prepušta recenzentima i povjesničarima književnosti da

se bave dokumentima, ako i njih zanimaju, kao i mogućim predšasnicima koji su obrađivali sličnu ili istu temu. Tako bih mogao, govoreći o romanu *Luka od Sigeta*, u svojevrsnom pogovoru objasniti da sam se glede sigetske epopeje oslanjao na Ferenc Črnka, komornika Nikole Šubića Zrinskog, na Rittera Vitezovića, ali i na spjev *Adrianskoga mora sirena*, što mi je donijelo trostruku korist jer je Črnko prvi hrvatski reporter i to s mjesta događaja, a *Sirena* Nikole VII. pisana mađarskim jezikom, u Petrovu hrvatskom prepjevu ide pak u širinu koja zahvaća i tursku dimenziju, ali ima i romantičarske epizode, pa svi zajedno čine sjajnu podlogu za suvremeni povijesni roman, ne samo o sigetskoj tragediji nego i događajima poslije nje. Tako i u spomenutom *Špilberku*, za koji mi je dobro poslužio Baltazar Adam Krčelić i njegove *Annue* ili djelomično Narcis Jenko i njegov roman *Obitelj vojvode Hrvoja*, kažem djelomično jer je taj fratar pišući pod pseudonimom imao stanovite predrasude prema bosanskim krstjanima. Ne može se u ovo naše doba zanemariti ni oslonac na internetske informacije, koje međutim treba uvijek uzimati s rezervom i provjeriti iz još nekoliko izvora, pogotovo zato što ima i zlonamjernih interpretacija povijesnih događaja, da ne govorim o identitetskim zluradostima, uključujući i jezik, osobito ako dolaze od susjeda iz pakla. Pa kad sam već dotaknuo jezik, dobar će pisac hrvatskoga romana, uza sve ostalo, u suvremeni hrvatski standardni jezik umiješati što više riječi, sada arhaične, a u doba o kojemu piše svakodnevne dajući tako miris i okus svojoj prozi, što nije zanemarivo. Ne samo hrvatske nego i germanizme, talijanizme, na kraju krajeva, kada dotiče dvadeseto stoljeće i srbizme, kojih se tek pomalo rješavamo.

U nadi da sam ponešto pridonio temi ovogodišnjih književnih razgovora, zahvaljujem vam na strpljenju i pozornosti.

Igor Žic

Povijesni roman u digitalnom dobu ili himera je na slobodi

Povijest se uvijek ispisiuje unatrag, zavisno od ideala današnjice. Povijesni romani zaživjeli su u 19. stoljeću kao neka vrsta *Biblije pauperum* – pojednostavljena prikaza povijesti u duhu kršćanstva tadašnje Europe. Europa je vladala svijetom, istovremeno sve finije oblikujući nacionalne ideje i nacionalne države. Dijelila je svijet, ali je dijelila i samu sebe postavljajući temelje budućih velikih sukoba.

Rani („mračni“) srednji vijek nema nikakve veze s romantičnim slikama oblikovanim u 19. stoljeću. Kralj Arthur (Artus) krajem 5. st. živio je na području današnjeg Walesa i Engleske, u Kraljevstvu Powys, i uspio je ujediniti dio keltskih Brita. *Porius: A Romance of the Dark Ages* povijesni je roman Johna Cowpera Powysa iz 1951. godine. Smješten u jesen 499. godine, ima kao protagonista Poriusa, prijestolonasljednika Edeyrniona u sjevernom Walesu. Roman se oslanja i na legendu o Arthuru i na velšku povijest i mitologiju, s Myrddinom (Merlinom) kao drugim glavnim likom. Pisac Powys vraća dug Kraljevstvu Powys! No što je bolje oživljavanje povijesti, to je lošija radnja! Što je radnja zanimljivija, to povijest postaje sve fantastičnija. Ipak, ne postoje ideali modernog čovjeka u tom vremenu!

Povijesni romani nastaju istraživanjem biografija stvarnih osoba ili oblikovanjem izmišljenih osoba na bazi stvarnih podataka. Svakom povijesnom romanu prethodi ozbiljno istraživanje. Što je istraživanje temeljitije, to su povijesni obrisi romana čvršći. U tome se pojavljuje velik problem: Umjetna inteligencija (*Artificial Intelligence*, AI) može brže prikupljati podatke

o ljudima i njihovu vremenu no što to može čovjek. Naravno, ljudi ju (još uvijek!) moraju hraniti, ali samo malo nedostaje da se himera ne oslobodi!

Druga stvar – AI lakoćom može oblikovati usmjerenu (umjetničku? pseudoumjetničku?) stvarnost. Naime, može izvesti portret suvremene osobe u maniri renesansnog slikara Rafaela. Ili može prevesti s hrvatskog na engleski povijesni roman – recimo Šenoino *Zlatarevo zlato* – na način da oponaša stil Waltera Scotta!? Jer izvorno je Šenoa, kao i svi drugi europski pisci, pisao pod utjecajem tog Škota!

Tu se otvaraju mnoge filozofijske, estetske i moralne dileme. Jedna od mogućnosti je kompleksno autorstvo: izvorni Šenin tekst na hrvatskom – prijevod na engleski preko ChatGPT-a u stilu Waltera Scotta – redakcija teksta na engleskom izvornog hrvatskoga govornika koji dobro zna engleski – engleska redakcija teksta izvornog engleskoga govornika. Tko je autor konačnog teksta? Koji su omjeri autorstva? Je li riječ o novom romanu Waltera Scotta? Ili o novom romanu Augusta Šenoe? Ili je riječ o novovjekovj himeri – nadrealnom čudovištu sklepanom od dijelova različitih životinja?

U Arezzu sam susretao na različitim mjestima odljeve najpoznatijeg prikaza tog *Zmijolava*, svima znane etrušćanske brončane skulpture *Himere iz Arezza* (tisuću godina starije od Arthura!). No taj umjetnički predmet već 500 godina nije u Arezzu – nego u Firenci! Čak i metafora može biti kompleksna priča o prošlosti i sadašnjosti! Povijesni roman je soba tisuću ogledala. Od kojih neka jako iskrivljuju sliku! Prijevodi ne pomažu, nego unose nove nemire.

U osnovi nastaje prijevod koji postaje zasebno umjetničko djelo – koje se može bitno razlikovati od izvornika. Ustvari može biti neusporedivo bolje napisano od izvornika! Jer je inteligencija koja stoji iza toga gotovo beskrajna! I neugodno superiorna. I programirana da i dalje uči kod svakog prijevoda!

U kojem trenutku takav računalno-humanoidni prijevod postaje novo umjetničko djelo? U kojem trenutku će AI imati dovoljno podataka da više neće trebati nikakvu ljudsku prisutnost u realizaciji novih umjetničkih djela u manirima velikih umjetnika? I ključno: u kojem trenutku će AI prestati oponašati i započeti stvarati (serijski!) povijesne romane zahvaljujući zastrašujućoj bazi povijesnih i književnih podataka?!

U posljednjih desetak godina AI aplikacije bile su u srcu komercijalno najuspješnijih područja informatike i postale su sveprisutna značajka svakodnevnog života. AI se koristi u tražilicama (kao što je Google Search), ciljanju internetskih oglasa, sustavima preporuka (koje nude Netflix, You-

Tube ili Amazon), povećanju mrežnog prometa, ciljanom oglašavanju (AdSense, Facebook), kao virtualni pomoćnici (kao što su Siri ili Alexa), za autonomna vozila (uključujući dronove, ADAS i samovozeće automobile), za automatski prijevod jezika (Microsoft Translator, Google Translate), prepoznavanje lica (Appleov Face ID ili Microsoftov DeepFace), slika označavanje (koristi ga Facebook, Appleov iPhoto i TikTok), filtrira neželjenu poštu i za *chatbotove* (kao što je ChatGPT).

Godine 2012. Savezni institut za tehnologiju u Luzani (EPFL) i venecijansko Sveučilište Ca'Foscari predstavili su *Venecijanski vremeplov*. Cilj ovog projekta je transformirati Archivio di Stato – 80 kilometara arhivskog materijala, koji bilježi svaki aspekt venecijanske povijesti u posljednjih 1000 godina (sadrži karte, monografije, rukopise i note) – u bazu podataka otvorenog pristupa. Zahvaljujući financiranju Europske komisije ova je inicijativa sada proširena na desetke lokacija diljem Europe kao dio šireg projekta pod nazivom *Vremeplov (Time Machine)*. Kao takva potiče jedinstvenu suradnju istaknutih europskih akademskih i istraživačkih institucija, institucija kulturne baštine i komercijalnih poduzeća.

Državni arhiv u Veneciji ima veliku količinu rukom pisane dokumentacije na jezicima od srednjeg vijeka do dvadesetog stoljeća. Više od tisuću godina administrativnih dokumenata od upisnica u matične knjige rođenih, smrtovnica i poreznih izjava do karata i urbanističkih nacрта. Ti su papiri često vrlo osjetljivi i u rizičnom su stanju za pohranu. Raznolikost, količina i preciznost venecijanske administrativne dokumentacije nema premca u zapadnoj povijesti. Spajanjem ovog bogatstva podataka mogu se rekonstruirati značajni dijelovi gradske povijesti uključujući detaljne biografije, političku dinamiku, pa čak i izgled zgrada i cijelih četvrti.

Papirnati dokumenti pretvaraju se u digitalne slike visoke rezolucije s pomoću uređaja za skeniranje. Tehnologija skeniranja koja se može koristiti i brzina kojom se dokument može skenirati razlikuju se ovisno o vrsti dokumenta. U suradnji s industrijom EPFL razvija poluautomatsku, robotsku tehnologiju skeniranja, koja može digitalizirati otprilike 1000 stranica na sat. Nekoliko ovih strojeva bit će izrađeno kako bi se osigurao učinkovit put za digitalizaciju posvećen drevnim rukopisima. Druga tehnika koju istražuje EPFL uključuje skeniranje knjiga bez okretanja stranica. Ova metoda koristi sinkrotronsko zračenje rendgenskih zraka.

Automatizirano čitanje arhivskih rukopisnih tekstova značajan je problem. Uobičajeni softver za prepoznavanje znakova omogućuje čitanje

tiskanih knjiga slovo po slovo unatoč razlikama u fontovima, što ih čini pretraživima. Ovo međutim ne funkcionira za rukom pisane tekstove jer se oblici slova mogu dosta razlikovati od pisara do pisara i mijenjati se vremenom. Suradnja Europske unije pod nazivom *Prepoznavanje i obogaćivanje arhivskih dokumenata* (READ) razvija nekoliko tehnika za rješavanje izazova uključujući korištenje strojnog učenja za otkrivanje oblika potpunih riječi. Računala mogu pretvoriti fotografije u vjerojatne riječi. Fotografije se automatski dijele na podslike koje mogu predstavljati riječi. Svaka se podslika uspoređuje s ostalima i kategorizira na temelju oblika riječi i njezinih svojstava. Svaki put kad se transkribira nova riječ, identificiraju se drugi prijepisi riječi u bazi podataka.

Prava vrijednost Mletačkog arhiva nalazi se u međusobnoj povezanosti njegovih dokumenata. Podaci preuzeti iz ovih brojnih izvora strukturirani su u semantičku mrežu povezanih podataka i razotkriveni u vremenu i prostoru kao dio povijesno-zemljopisnog sustava podataka, koji se temelji na skeniranju samog grada u visokoj rezoluciji. Ovi algoritmi traže uzorke koji se ponavljaju u rukom pisanoj papirologiji, kartama, slikama i glazbenim zapisima prikupljajući podatke o pojedincima, lokacijama i umjetničkim djelima kako bi stvorili ogromnu mrežu povezanih podataka. Informacije prikupljene iz tekstova pažljivo su isprepletene i povezane u masivne grafikone. Spajanjem ove razine podataka moguće je rekonstruirati goleme dijelove gradske prošlosti, a istovremeno omogućiti pojavu novih znanja. No kad je sve skupa započelo u čisto estetskom smislu?

Sir Walter Scott (Edinburgh, 1771. – Abbotsford, 1832.) bio je škotski povjesničar, romanopisac, pjesnik i dramatičar. Njime započinje suvremeni europski povijesni roman. Mnoga njegova djela postala su klasici europske i škotske književnosti, osobito romani *Ivanhoe* (1819.), *Rob Roy* (1817.), *Waverley* (1814.), *Stari način umiranja* (1816.), *Srce Midlothiana* (1818.) i *Nevjesta od Lammermoora* (1819.), uz poeme *Marmion* i *Gospa od jezera*. Njegovo poznavanje povijesti i književni talent omogućili su mu uspostaviti žanr povijesnog romana u duhu europskog romantizma.

Koliki je bio njegov uspjeh, pokazuje 60 metara visok spomenik u Edinburghu. Izveden je u viktorijskome neogotičkom stilu između 1840. i 1846. godine. Na spomeniku je, osim samog Scotta i njegova psa, ukupno 68 kipova, koji prizivaju junake njegovih djela! Okamenjeni povijesni roman!

Hrvatski odjek književnog svijeta Waltera Scotta možemo naći u djelu Augusta Šenoe (Zagreb, 1838. – 1881.). On je autor *Zlatareva zlata*, prvoga

modernog hrvatskog povijesnog romana (1871.). Potom je objavio još četiri: *Čuvaj se senjske ruke*, 1875., *Seljačka buna*, 1877., *Diogenes*, 1878. i *Kletva*, 1880. – 1881., nedovršen. Djela slijede model koji je u europsku književnost uveo Walter Scott, a sastoji se od vjerne rekonstrukcije povijesnih zbivanja na temelju istraživanja autentičnih dokumenata i povijesnih vrela.

Čitateljstvo je tražilo – i dobilo – oživljavanje događaja koje će osnažiti i uobličiti nacionalnu svijest. Šenoa je pisac velikih gesti, pojednostavljenih likova i patetike. No istodobno je tvorac impresivnih masovnih scena, neočekivanih obrata, živopisno ocrtanih sporednih likova i jezične invencije, koja u bujici događaja ostavlja dojam vitalnosti i snage kakvu ne nalazimo kod Waltera Scotta. I dobio je posve drugačiji, sjajan, intimistički spomenik Marije Ujević Galetović u Vlačkoj ulici u Zagrebu 1988. godine.

U Hrvatskoj su značajan trag na području povijesnog romana ostavili Milutin Cihlar Nehajev romanom *Vuci: o četiristotoj obljetnici smrti Krste Frankopana, kneza Krčkog, Senjskog i Modruškog: 27. IX. 1527. – 27. IX. 1927.*; Ivan Aralica ispisuje *Morlačku trilogiju* o srazu svjetova u Dalmaciji 17. i 18. stoljeća (*Put bez sna*, 1982., *Duše robova*, 1984., *Graditelj svratišta*, 1986.), no možda mu je najzanimljiviji *Tajna sarmatskog orla*, 1989.; Nedjeljko Fabrio išao je nešto drugačijim putem romanom *Vježbanje života* (1985.) propitujući uskovitlanu povijest Rijeke i sudar hrvatske i talijanske kulture u 19. i 20. stoljeću. Malo je ironično, ali je roman, kao spektakularna predstava u riječkom kazalištu, možda i doživio svoj vrhunac 1990. godine! Povijesni romani vrlo su zahvalni i za kazalište i za film zbog svoje baroknosti i spektakularnosti!

U predstavi koja je impresionirala Riječane – jer su oni oduvijek željeli gledati sebe na pozornici – pojavljuju se uz izmišljene likove i povijesne osobe: Fran Kurelac, Erazmo Barčić, Gabriele Varady, Gustav Wagenmann, Milutin Barač, Miroslav Krleža, Benito Mussolini, Gabriele D'Annunzio i Frano Supilo. Redatelj je bio Georgij Paro, dramaturg Darko Gašparović, a scenograf Zlatko Kauzlarić Atač. Praizvedba je bila 27. veljače 1990. godine, a predstava je trajala odužih tri sata i četrdeset minuta. *Vježbanje života* vrhunac je karijere Nedjeljka Fabrija jer je njegova književnost postala najjednom tako vitalna i blistava, tako uronjena u duh vremena – prikaz povijesnih lomova u vremenu povijesnih lomova! Rijeka je napokon našla i pravu formu i pravog autora da opiše svu operetnost njezine sudbine.

U istom kazalištu bili su postavljeni i Nehajevljevi *Vuci* (1992.), no zbog rata sve je bilo nekako prigušeno i odjek je bio neusporedivo slabiji

iako je koncept bio gotovo identičan. Naime, oba romana dramatisirao je Darko Gašparović.

Hrvoje Hitrec pak u romanu o knezu Branimiru *Dux Chroatorum* (2021.) želi osnažiti svijest Hrvata o samima sebi potonuvši u „mračni srednji vijek“. Nastavljajući putem Šenoe – i više Powisa nego Scotta! – želi dati i čim ozbiljniji povijesni okvir. No prilično je teško mitove oblikovati činjenicama. Dugovječan mit uvijek je baziran na stvarnom događaju, ali je potom prepušten varljivosti sjećanja i prepričavanjima. Upravo je ključni problem suvremenih pisaca kako uravnotežiti izmaštanu baroknost povijesnih slika – sa svim ispranim nijansama stvarne sive povijesti! Što imamo više činjenica, teže se izdignuti iznad njih – no to umrtvljuje naraciju.

Branimir je vladao između 879. i 892. godine, uglavnom u Ninu, a to je vrijeme tek malobrojnih sačuvanih sakralnih građevina i kamenih ulomaka s rijetkim fragmentima natpisa. *Codex Aquileiensis*, poznat i kao *Čedadski evanđelistar* izuzetno je važan izvor povijesti jer su u njemu upisana imena brojnih južnoslavenskih i hrvatskih vladara i dostojanstvenika. Među njima se ističu tri upisa u kojima se spominje hrvatski knez Trpimir i upis s imenom kneza Branimira i žene mu Maruše (Mariosa).

I Hitrec piše: „Branimir je osjetio trnce u leđima kada se u samostanu našao pred najvećim akvilejskim blagom, kodeksom pisanim rukom onoga koji je o Isusu možda znao samo iz svjedočenja apostola Petra i Pavla, ali kako je samo život Kristov, njegova čuda i nauk, njegovu smrt i uskrsnuće opisao i zapisao jednostavno i čuvstveno, tako dojmljivo i istinito kao da je i on s Gospodinom sve vrijeme hodio. Taj *Codex Aquileiensis*, kneže, govorio je opat Taudebert kada je bio saznao da Branimir kani pohoditi Akvileju, možda i nije pisao Marko. Ali opat je sumnjao u mnoge istine koje drugi držahu neupitnim, pa se knez nije osvrtao, a Teodozije je ne jednom nazvao Teudeberta nevjernim Tomom pa i heretikom“ (str. 75).

Povijesni roman sudar je povijesnih podataka i izmaštanih likova, koji pred nama oživljavaju na jedan kazališni način. Povijesni roman nesumnjivo ima budućnost, no nije posve jasno u kojim omjerima će ga ubuduće stvarati Čovjek i Umjetna inteligencija. Svi vole uzbudljive priče, no sve najbolje priče već su ispričane. Možda je vrijeme za posve nove priče, koje će započeti turobnom misli Arthura C. Clarkea, znanstvenika i pisca, najpoznatijeg po filmu *Odiseja u svemiru 2001.*: „Ovo je prvo doba koje je puno pažnje posvetilo budućnosti, što je pomalo ironično jer ju možda nemamo“...

Jasna Horvat

Aksiom povijesnog izbora u književnom brendiranju kulturne činjenice

Sažetak

Povijesni roman umjetnički je pothvat kojim se povijesna činjenica književno oblikuje kako bi se autorskom intervencijom brendirala u kulturni predložak prilagođen suvremenom dobu i digitalnoj komunikaciji. Unatoč tomu što je radnja povijesnog romana uspostavljena na faktografiji, književna sloboda dopušta izmjenu povijesnih činjenica jer je književno interpretiranje nadređeno povijesnoj faktografiji onoliko koliko je autorska sloboda nadređena povijesnom dokazu. Pri tome je već sâm izbor povijesnog događaja izvjesna provokacija, a književna je interpretacija izabranoga povijesnog događaja podloga za kulturno brendiranje užeg ili šireg područja povezanog s povijesnim događajem. Neovisno o subjektivnom pogledu autora, književnom razradom teme povijesnog romana uklanja se „povijesno prešućivanje“ kao oblik kulturnog genocida, koji se u suvremenom dobu ostvaruje nepopulariziranjem povijesnih događaja.

Kruženjem takve književne razrade po sektorima kreativne industrije proizvode se temom srodni proizvodi i usluge (npr. filmovi, stripovi, računalne igre, predstave i sl.), koji se putem QR kôdova integriraju u povijesni roman i tako povijesni roman prilagođavaju korisnicima digitalnih sadržaja te ga postavljaju središnjom točkom brendiranja po modelu „kružne kreativnosti“ (Horvat, 2019.).

Na primjerima četiriju povijesnih romana raspravlja se o aksiomu povijesnog izbora kako bi se u književnome tekstu ostvarili dugoročni učinci brendiranja izabrane povijesne i kulturne činjenice. Riječ je o romanima *Az* (Horvat, 2009.), *Vilikon* (Horvat, 2012.), *Vilijun* (Horvat, 2016.) i *OSvojski* (Horvat, 2019.) te o povezanim kulturnim i kreativnim proizvodima kojima se izgrađuju kulturne osobne iskaznice Republike Hrvatske i grada Osijeka po modelu kružne kreativnosti.

Uvod

*Umjetnička sloboda mijenjanje je prirode,
povijesti i zbilje.*

Nada Horvat

Povijesni roman umjetnički je pothvat kojim se povijesna činjenica književno oblikuje kako bi se autorskom intervencijom brendirala u kulturni predložak prilagođen suvremenom dobu i digitalnoj komunikaciji. Stvarni događaj u povijesnom romanu književnom intervencijom mijenja svoju estetsku, mitsku i činjeničnu dimenziju sukladno autorovu doživljaju dvaju razdoblja – povijesnog i suvremenog. Autor se postavlja u ulogu medija, čija umjetnička interpretacija projicira (izmijenjen) pogled na povijesnu činjenicu, ondašnje, ali i suvremeno društveno okružje te samog autora kao nositelja idejne promjene posredovane književnom provokacijom.

Povijest se može promatrati kao biografija vremenskih epoha/osoba/događaja sustavno izložena reviziji, posebice pri promjenama režima i na smjenama epoha. Tumačenje povijesti mijenjalo se na smjenama epoha, sustava i obnašatelja vlasti, ali i pod dojmom književnih tekstova. O starogrčkoj kulturi i danas se zaključuje uvažavanjem *Ilijade* i *Odiseje*, a biblijski evanđelisti primjer su književnog višeglasja u kojemu je sudjelovao veći broj govornika, zapisivača te kasnije urednika i prevoditelja.

Već i sama povijest, unatoč svojoj znanstvenoj i činjeničnoj utemeljenosti, trpi stigmatu nestalnosti uslijed višestrukosti tumačenja, čak i kada se u argumentiranju predočuju dokazi i artefakti. Za razliku od službene povijesti, književnost povijest svjesno mijenja i takvu, izmijenjenu povijest popularizira. Neovisno o načinu na koji književnik pristupa povijesnoj činjenici autorska se sloboda u svakome povijesnom romanu postavlja iznad fakto-

grafije, te je oblik izmaštana (pre)ispisivanja povijesti od koje autor gradi mit. U takvom postupku književne izgradnje povijesnog mita autorovo neizgovoreno opredjeljenje čita se u „aksiomu povijesnoga izbora“¹ (izboru povijesne teme) te estetskoj, stilskoj i filozofijskoj razradi povijesne teme.

Uvođenjem povijesnih činjenica u suvremenost povijesni roman svojom izmaštanom dimenzijom gradi supostojeću faktografiju pojačane komunikativnosti prikladnu za prenošenje u druge (digitalne medije).

Kako bi se problematiziralo navedeno, u radu se postavljaju tri istraživačka pitanja od kojih je prvo usmjereno na a) ulogu povijesti u službi književne konstrukcije, drugo b) na potencijale književnosti, a treće c) na ulogu povijesnog romana u modelu kružne kreativnosti. Raspravom o odlikama četiriju povijesnih romana (*Az*, Horvat, 2009., *Vilikon*, Horvat, 2012., *Vilijun*, Horvat, 2016. i *OSvojski*, Horvat, 2019.) predstavlja se modelski pristup književnog brendiranja Republike Hrvatske i grada Osijeka po modelu kružne kreativnosti.

Autorska sloboda i povijesni mit

Prva krhkost umjetnika je sljedeća: on je dio svijeta koji se mijenja, ali i on sam se mijenja; to je banalno, ali za umjetnika to je vrtoglavo jer on nikada ne zna je li djelo koje nudi proizvedeno promjenom svijeta ili primjenom njegove subjektivnosti.

Suvremenost društvenih odnosa pohranjena u umjetniku mijenja tumačenje povijesnih događaja pohranjenih u vremenu.

Roland Barthes (2017). *Pismo Antonioniju*, Beograd: Fakultet za medije i komunikaciju, str. 6.

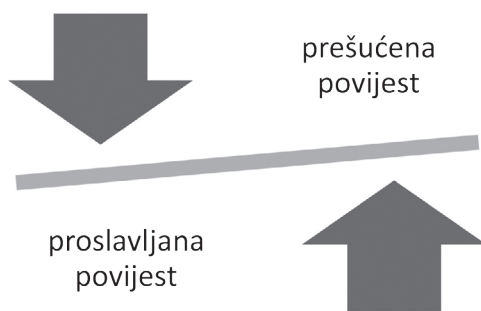
Autorski doživljaj suvremenog trenutka okidač je za izbor povijesnog događaja kao ključne teme (svoje, autorske) činjenične fikcije kojom „oživljuje“ izabrani povijesni događaj. Pođe li se od pretpostavke da ne postoji negativni marketing jer i negativni marketing potiče zanimanje za temu, dopušteno je zaključiti kako književni tekst popularizira temu koju donosi, neovisno o autorovu odnosu prema temi. Autorska sloboda

¹ Vidjeti Prilog 1.

neprikosnovena je i nepovrjediva u području književnoga teksta te se prenosi na povijesni izbor i njegovu preradbu. Pri tome su gradbeni elementi povijesnoga romana stilske i estetske prirode te čine autorsku jedinstvenu praksu prepoznatljivu po načinu na koji autor rabi jezik, pismo i vlastitu maštu. Takav književni koktel ne objelodanjuje recept o količinskim omjerima povijesti i mašte, nego se usmjerava na „opijanje“ čitatelja književnim napitkom, kojim ga autor uvodi u vlastiti svijet.

Zavodljivost povijesnog romana leži u očekivanju čitatelja da će mu autor ponuditi „veliki“ odgovor na „veliko“ pitanje za koje digitalno doba ne ostavlja dostatno vrijeme kako bi se pitanje postavilo, a još manje na njega odgovorilo. Autor stoga svojom uporabom jezika i pisma poziva priznanje kako je u potrazi za (povijesnim) arhetipom, koji se razotkriva posredovanjem jezika, pripovijedanja, odnosno pismom i kulturom, a nestalne je prirode jer ovisi o donositelju „po-vijesti“. Kada je donositelj „po-vijesti“ književnik, odnosno književni tekst, čitatelj pristaje na primanje izmijenjene povijesne činjenice i time potvrđuje podsvjesnu spoznaju o nemogućnosti primanja čiste faktografije koja je, unatoč napretku znanosti i dokumentaristike, činjenična utopija.

Povijesnim mitom tako se profiliraju dvije vrste povijesnih činjenica: a) prešućene/potisnute i b) popularizirane/proslavljane. Slika 1. prikazuje klackalicu društvenih okolnosti čijom se izmjenom zamjenjuju uloge prešućenih, odnosno proslavljanih povijesti.

Slika 1. Prešućena i popularizirana povijest na klackalici društvenih okolnosti

Obje vrste povijesnih činjenica, bilo da je riječ o kolektivno prešućivanim ili proslavljanima, promjenom društvenih okolnosti doživljavaju obrat na ljestvici prihvaćenosti. Upravo je njihov rubni položaj na društvenoj lje-

stvinci prihvaćenosti pogodan za pretvorbu u povijesni mit, posebice uporabom medija pojačane komunikativnosti kakav je književni tekst. Autorskom vještinom prerađena povijesna činjenica donijet će povijesni roman, čiju će uspješnost označiti razina čitateljskog poistovjećivanja neovisno o točnosti predstavljene i prerađene povijesne činjenice. Nadalje, književna uspješnica nakladničkim djelovanjem ponavljat će izmijenjenu povijesnu činjenicu, predstavljat će ju, nuditi i prodavati, pa će takva uspješnica vjerojatno postati kanonska te na koncu i mitska. Autor i njegovi kritičari moći će zaključiti kako se ključ društvene simbolike nalazi u rukama povijesnog teksta. To će nadalje voditi razmišljanju kako je povijesnim romanom ponuđena, a možda i pobuđena nova povijesna moda.

Za kraj ovog poglavlja ostaje odgovoriti na prvo istraživačko pitanje, kojim se promišlja uloga povijesti u službi književne konstrukcije. Odgovor bi glasio da je povijest u književnom tekstu u potpunosti podređena autorskoj slobodi, kao i umijeću umjetnika da od povijesne činjenice načini povijesni mit. Autor se pišući takav povijesno-mitski tekst neprestance podsjeća kako se ključ suvremenosti nalazi u prošlosti, a ključ budućnosti u književnom interpretiranju povijesti.

Aksiomska književnost i aksiom povijesnog izbora

U prethodnom poglavlju zaključeno je kako uvođenjem povijesnih činjenica u suvremenost povijesni roman svojom izmaštanom dimenzijom gradi supstojeću faktografiju pojačane komunikativnosti, a autorskim umijećem povijesnu činjenicu prenosi u povijesni mit. Drugo istraživačko pitanje usmjereno je propitivanju potencijala književnosti pri uporabi historiografskih činjenica. Riječ je o autorovoj namjeri da izborom povijesne činjenice ostvari društveni pomak, odnosno o svjesnoj odluci da književnim umijećem potakne brendiranje povijesne činjenice, posebice ako se upusti u primjenu suvremene estetike, koja uključuje permutiranje izabrane teme, spajanje vizualnog i tekstualnog, primjenu multimedijских intervencija i poticanje istraživačkog poriva u različitim čitateljskim skupinama uključujući znanstvenu i umjetničku recepciju.

Naslonjeno na *Manifest aksiomske književnosti* (Horvat, 2014.), odgovor na drugo istraživačko pitanje vodi devetom aksiomu kojemu se u ovom izlaganju proširuje postojeći *Manifest aksiomske književnosti*. Aksiom

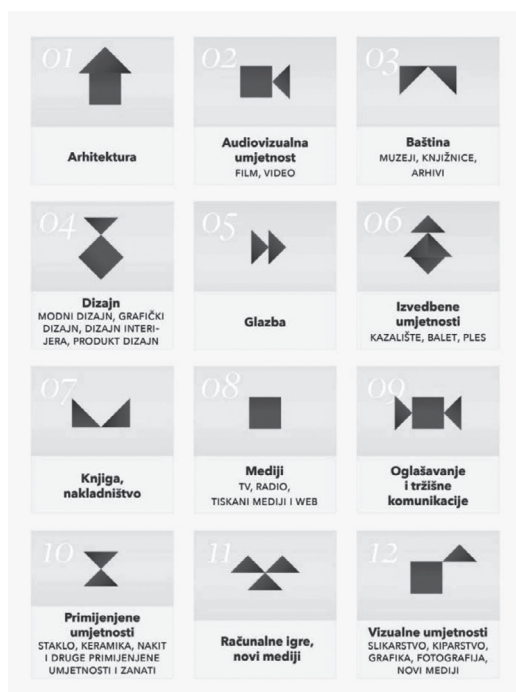
povijesnog izbora dakle predmnijeva kako autor izabire povijesne činjenice s potencijalom književne pretvorbe u povijesni mit. Primjenom „aksioma povijesnoga izbora“ autor iz skupa povijesnih događaja slobodnom voljom izabire jedan ili više povijesnih događaja kako bi ih književnom interpretacijom prenio suvremenima digitalnog doba. Taj postupak nije slučajan niti je rezultat nadahnuća, nego je promišljen, namjeran i potaknut jasnim (političkim) ciljem.

Povijesni roman temeljni je kulturni izraz u modelu kružne kreativnosti

Književno preoblikovanje povijesne faktografije permutacija je i revizija povijesnog tumačenja, a umjetnošću izmijenjena činjenica poziv je na iznovljenost udaljenoga povijesnog događaja. Književnik u povijesnom romanu preispituje i preoblikuje povijesnu činjenicu – neizostavni sadržaj određene kulture donoseći ju prilagođenu suvremenomu kulturnom okružju. Svijest o takvom postupku otvara prostor trećemu istraživačkom pitanju ovoga rada, odnosno postavljanju pitanja o ulozi povijesnog romana u modelu kružne kreativnosti.

Književnim preoblikovanjem arhaična povijesna činjenica u povijesnom romanu otvara se proizvođačkom tržištu kulturnih i kreativnih proizvoda, a književni tekst kao „temeljni kulturni izraz“ (Throsby, 2008.) postaje predložak za druge proizvode kreativne industrije. Kruženjem takve književne razrade po sektorima kreativne industrije proizvode se temom srodni proizvodi i usluge (npr. filmovi, stripovi, računalne igre, predstave i sl.), koji se putem QR kôdova integriraju u povijesni roman i tako povijesni roman prilagođavaju korisnicima digitalnih sadržaja te ga postavljaju središnjom točkom brendiranja po modelu „kružne kreativnosti“ (Horvat, 2019.). Dvanaest sektora kreativne industrije² (Slika 2.), posežući za tekstom povijesnoga romana, ugrađuju temu povijesnoga romana kao i sâm povijesni roman u kružni tijek idejnog permutiranja u kreativnoj industriji.

² Sektori kreativne industrije su arhitektura, audiovizualne umjetnosti, baština, dizajn, glazba, izvedbene umjetnosti, knjiga/nakladništvo, mediji, oglašavanje i tržišne komunikacije, primijenjene umjetnosti, računalne igre / novi mediji, vizualne umjetnosti i baštinski sektor (arhivi, knjižnice i muzeji).

Slika 2. Sektori kreativne industrije
Izvor: Horvat, Mijoč i Zrnić, 2018: 15

U modelu kružne kreativnosti poslovne kreativne se prilike crpe iz temeljnoga kulturnog proizvoda u koji se uz književni tekst ubrajaju glazba, izvedbene i vizualne umjetnosti. „Kruženjem“ temeljnoga kulturnog izraza (npr. književnog teksta) u proizvodnji drugih sektora kreativne industrije proizvode se „kružni“, tj. „potpuni“ proizvodi – tematski srodni, ali done-seni sektoru svojstvenim izražajnim tehnikama i sredstvima te zaštićeni autorskim pravima. Ključni je učinak takvog „kruženja“ (re)brendirana povijesna činjenica prilagođena razumijevanju različitih ciljnih skupina i kulturnih podneblja.

Rebrandiranje povijesnih izbora po modelu kružne kreativnosti – stvarnosni učinak činjenične fikcije prilagođene digitalnom dobu

U hrvatskoj književnosti ne postoji tako dosljedan, planski zamišljen i izgrađen opus u poetici konceptualizma kao što je to ars Horvatiana. Riječ je o hibridnim strukturama u kojima se spajaju umjetnost i znanost, fikcija i zbilja, povijest kulture i autobiografija. Svi romani Jasne Horvat građeni su na nekoj jednostavnoj velikoj ideji, konceptu ili „aksiomu“, kako je svoje ishodišne konceptualne projekte nazvala sama autorica na kraju romana Alikvot u vlastitome metaopisu – Manifestu aksiomatske književnosti. Te ideje, koncepte ili aksiome autorica pronalazi u svijetu znanosti, najčešće u matematici i lingvistici, ali i u folkloristici i kemiji, te ih u romanesknome tkivu razrađuje najrazličitijim postmodernističkim tehnikama, pa i tehnikom citatnosti.

Dubravka Oraić Tolić

Mit o povijesnoj činjenici nadilazi povijesnu faktografiju jer je povijesni fenomen tijekom vremena mijenjan i nadograđivan i u usmenim predajama i u književnim, ali i znanstvenim interpretacijama prethodnih epoha.

Nestalnost tako viđene povijesne činjenice razlog je zbog kojeg povijesni mit posjeduje arhetipsku težinu, što ga ovjerava važnim i u njegovu izvančinjeničnom postojanju. Ta arhetipska dimenzija vodi zaključku kako književnost mijenja pogled na povijest i čini estetizirani oblik političkog djelovanja.

Na primjerima četiriju povijesnih romana raspravlja se o aksiomu povijesnog izbora primijenjenom u književnim tekstovima i njegovim dugoročnim učincima brendiranja izabrane povijesne i kulturne teme/činjenice. Riječ je o romanima *Az* (Horvat, 2009.), *Vilikon* (Horvat, 2012.), *Vilijun* (Horvat, 2016.) i *OSvojski* (Horvat, 2019.) te o povezanim kulturnim i kreativnim proizvodima kojima se izgrađuju kulturne osobne iskaznice Republike Hrvatske i grada Osijeka po modelu kružne kreativnosti.

Iz zbirke prešućenih povijesti u ovom se tekstu navode svega dvije – prva je hrvatska glagoljica, a druga je uloga Eugena Savojskog u prostovima Republike Hrvatske i šireg okružja. Premda je postojala javno dostupna spoznaja o navedenim fenomenima, nijedan od njih u 20. stoljeću

nije doživio svoju popularizaciju, što se promijenilo nastupanjem novog milenija. Glagoljica je tako proglašena nematerijalnom kulturnom baštinom 2014. godine, a kao jedan od povoda za takvo proglašenje u Rješenju navodi se i roman *Az* (Horvat, 2009.).

Uloga Eugena Savojskog, junaka povijesnog romana *OSvojski* (Horvat, 2019.), za Hrvatsku je važna kao nova gospodarska, kulturna i turistička prilika. Riječ je o Atraktoru – sustavu povezanih gradova utvrda (Uzelac, 2019., Horvat, 2019., Horvat, Mijoč i Plaščak, 2023.), kojima je u 18. stoljeću uspostavljena nova granica između dvaju carstava – Osmanskog i Austro-Ugarskog. Granica je obuhvaćala gradove povezane rijekama među kojima su ulogu jezgre imali Osijek, Petrovaradin i Segedin, a ostali su gradovi činili nastavak urbane ograde. Da je Atraktor prešućena povijesna činjenica, svjedoče kulturni spomenici Osijeka, odnosno nepostojanje spomeničke baštine koja bi upućivala na Atraktor.

Roman *OSvojski* (Horvat, 2019.) i uglazbljena poema *Ars Eugenium* (Horvat i Gotovac, 2019.) donose književno i izvedbeno-scensko populariziranje toga prešućenog povijesnog čina te nedovoljno poznatu povijesnu činjenicu populariziraju i pretvaraju u povijesnu atrakciju. „Za tom je usloženom prirodom jedne povijesne osobnosti, već provučenom kroz filtar vlastita književna teksta kojim je definirala svoju OS i prostor prepoznavanja, Jasna Horvat ponovno posegnula kako bi se okušala u novom ograničenju kao moranju svoje oulipovske poetike“ (Lukić 2019: 310).

Treći primjer opisu je povijesne uloge Marka Pola na Putu svile opisane u dvama romanima parnjacima – *Vilikonu* (Horvat, 2012.) i *Vilijunu* (2016.). „Autocitatnost može biti i svjestan postupak u sklopu autorske ludističke poetike. Tako je roman *Vilijun* Jasne Horvat iz 2016. autocitat romana *Vilikon* iz 2012. Oko polovice romana *Vilijun* od riječi je do riječi autocitat *Vilikona*. Autocitatni su i likovi Marko Polo i Kublaj-kan. Jedina je razlika među njima što u *Vilikonu* Marko Polo priča Kublaj-kanu o hrvatskim vilama (leksikon vila), a u *Vilijunu* priča o kopненоj i morskoj ruti Puta svile“ (Oraić Tolić, 2019: 76).

U Tablici 1. prikazani su stvarnosni učinci triju tematskih krugova, ostvarenih četirima povijesnim romanima (*Az*, Horvat, 2009., *Vilikon*, Horvat, 2012., *Vilijun*, Horvat, 2016. i *OSvojski*, Horvat, 2019.).

Tablica 1. Stvarnosni učinci triju tematskih krugova ostvarenih četirima povijesnim romanima

Povijesni roman	Stvarnosni učinak	Uporaba QR kôdova kao multimedijske premošnice digitalnog doba
<i>Az</i>	Proglašenje hrvatske glagoljice i glagoljaštva nematerijalnim kulturnim dobrom Republike Hrvatske.	U drugom izdanju (Naklada Ljevak 2020).
<i>Vilikon i Vilijun</i>	Poslovni moto hotela Valija u Bangkoku.	U romanu <i>Vilijun</i> .
<i>OSvojski</i>	Interpretacijska studija dvorca Ars Eugenium.	U cijelom tekstu.

Uporabom QR kôdova i konvergiranjem različitih medija pokazano je kako su primjeri povijesnih romana pridonijeli (re)brendiranju povijesne, kulturne činjenice prilagođeno komunikacijskim zahtjevima digitalnog doba.

Rasprava

Povijesni roman književna je fikcija povezana s činjenicama, ali tako da književna interpretacija mijenja uvriježeno tumačenje povijesnog događaja ovisno o društvenom i kulturnom kontekstu te autorovu poimanju povijesnih i suvremenih društvenih odnosa. Autor povijesno-književnog teksta gradi novu vizuru povijesnih događanja i svojom činjeničnom fikcijom iznosi novu vijest o prošlosti. Prešućivanje povijesnih događaja izabranih po aksiomu povijesnoga izbora u svojoj povijesnoj interpretaciji posjeduje visok potencijal kulturnog marketinga. Riječ je o svojevrsnome književnom „osvajanju“ jer se pred čitatelja donosi naknadni povijesni učinak, a autor je onaj koji izabire pobjednike i junake te im povijesne uloge nadograđuje maštom, a u ovisnosti o razumijevanju društvenog konteksta i unutarnjim porivima koje ne obrazlaže ispovjednim ili racionalnim diskursom.

Suvremeni lov na povijesne i kulturne atrakcije u književnom tekstu obogaćenom QR kôdovima ostvaruje književnu akrobaciju mitske povijesne činjenice – poznatoga, izučavanog i intrigantnog povijesnog fenomena. Taj povijesni fenomen autor dodatno promovira uporabom suvremenih izričajnih sredstava kakvi su QR kôdovi i njihovi multimedijски sadržaji prilagođeni digitalnom dobu.

U tekstu su ponuđeni odgovori na tri istraživačka pitanja o tome kakva je uloga povijesti a) u službi književne konstrukcije, b) u doznavanju potencijala književnosti i c) u rabljenju povijesnoga romana kao središta modela kružne kreativnosti.

Dopusti li se pretpostavka kako su književnici poticatelji suvremenih (re)interpretacija otprije prihvaćenih povijesnih činjenica, povijesni romani pozivaju istraživače društvenih i humanističkih znanosti na postavljanje novih misaonih modela jer povijesni roman doprinosi (re)brendiranju povijesnog i kulturnog predloška. Takvo razmišljanje vodi zaključku kako je povijesni roman revizija izdvojenih povijesnih činjenica, temeljni kulturni izraz u modelu kružne kreativnosti, podloga za konvergiranje većeg broja medija i sadržajno središte u postupcima (re)brendiranja kulturnog podneblja.

Bibliografija

- Buljubašić, Ivana (2018). *Oulipo i književnost ograničenja*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Horvat, Jasna (2009). *Az*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Horvat, Jasna (2012). *Vilikon*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Horvat, Jasna (2014). *Manifest aksiomatske književnosti* (u: *Alikvot*). Zagreb: Algoritam, 360–361.
- Horvat, Jasna (2016). *Vilijun*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Horvat, Jasna; Mijoč, Josipa; Zrnić, Ana (2018). *Ars Andizetum*. Osijek: Andizet – Institut za znanstvena i umjetnička istraživanja u kreativnoj industriji.
- Horvat, Jasna (2019). *Osvojski*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Horvat, Jasna (2019). Kružnost u kreativnoj industriji. *Književna revija (Osijek)*, 59 (1), 7–26.
- Horvat, Jasna (2020). Središnje mjesto književnoga teksta u koncentričnim kružnicama kreativne industrije. *Most*, 1–2, 206–214.
- Horvat, Jasna, Crnković, Boris i Mijoč, Josipa (2020). Informacijska misija kreativne industrije – popularizacija drevnog pisma u prostorima javne visokoobrazovne ustanove. U: Katić, Tonka i Tomašević, Nives (ur.) *Mirna Willer: Festschrift*. Zadar: Sveučilište u Zadru, 315–331.
- Horvat, Jasna (2021). *Ave, OsEconomia!*. Osijek: Ekonomski fakultet u Osijeku.
- Horvat, Jasna (2022). *Akademski bonton*. Osijek: Ekonomski fakultet u Osijeku.
- Horvat, Jasna; Mijoč, Josipa (2022). *Andizetsko brendiranje Osijeka: grada zagr-ljaja i meandra koji OSvaja*, poglavlje u: *Kultura, nacija i diplomacija*, Peternai

- Andrić, Kristina; Ileš, Tatjana (ur.). Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, 81–98.
- Horvat, Jasna, Mijoč, Josipa i Plaščak, Ivana (2022). Kružna kreativnosti u turističkom i gospodarskom povezivanju gradova-utvrda Eugena Savojskog. U: Hebrang Grgić, Ivana, Lemić, Vlatka, Sopta, Marin i Trošelj Miočević, Tanja (ur.). *Hrvatska izvan domovine IV*.
- Lukić, Milica, Horvat, Jasna (2013). Glagoljica Konstantina Ćirila i Ars magna Ramóna Lulla – paradigme semiotičkog komuniciranja. *Lingua Montenegrina: časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja*, VI/2 (12), 25–46.
- Mijoč, Josipa (2021). Kružno brendiranje Osijeka. U: Horvat, J. i Gotovac, L. U: *Ars Meandrum*. Osijek: Andizet – Institut za znanstvena i umjetnička istraživanja u kreativnoj industriji, 7–24.
- Horvat, Jasna; Mijoč, Josipa i Plaščak, Ivana (2023). *Dvorac Ars Eugenium – atraktorskom biseru ususret*. Osijek: Institut Andizet.
- Lukić, Milica (2019). *Alea iacta est* (pogovor u: *OSvojski*). Zagreb: Naklada Ljevak, 309–311.
- Oraić Tolić, Dubravka (2019). *Citatnost u književnosti, umjetnosti i kulturi*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Throsby, David (2008). The concentric circles model of the cultural industries. *Cultural Trends*, 17(3): 147–164
- Uzelac, Zlatko (2017). Tvrđava Osijek i začetak strateškog lanca gradova – tvrđava princa Eugena Savojskog prije rata 1716. – 1718. *Osječki zbornik, Vol. 33* (xx), 29–44. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/217721> (pristupljeno 1. kolovoza 2023.).

Prilog 1: Prošireni *Manifest aksiomatske književnosti*

1. Dostupnost tezaurusa raznovrsnih informacija i znanja zahtijeva novo promišljanje književnosti.
2. Književni tekst nije rezultat slučaja, nego voljnog, osviještenog djelovanja autora.
3. Književni tekst onaj je koji uspijeva objediniti zabavnost i korisnost.
4. Književni tekst može komunicirati na više semiotičkih razina (indeksnoj, simboličkoj i ikoničkoj).
5. Svaka razina književnog komuniciranja može se uočiti, utvrditi i izraziti i individualno i uopćeno.
6. Književni tekst može se izgraditi primjenom aksioma.
 - a) Aksiomi su „definicije koje se podrazumijevaju“³.
 - b) Aksiomi potječu iz različitih znanstvenih disciplina.

³ Definicija preuzeta iz Shlickove knjige o epistemologiji.

- c) Aksiomi su primjenjivi u znanstvenim i umjetničkim disciplinama.
 - d) Primjenom aksioma tekst se izgrađuje (i povezuje) na tematskoj, strukturnoj i ikoničkoj razini.
 - e) Jedan književni tekst može počivati na više aksioma.
 - f) Aksiomi književnog teksta (ne)posjeduju hijerarhiju u primjeni ili tumačenju.
7. Književni tekstovi izgrađeni primjenom aksioma posjeduju prepoznatljive odlike:
 - a) interpretabilnost u logičkome, formalnom i estetskom smislu
 - b) mnogostrukost tumačenja
 - c) unapređenje ljudske spoznaje
 - d) objedinjavanje fikcionalnog i stvarnosnog.
 8. Aksiomska književnost podr(a)žava osnovne odlike internetskog doba.
 9. Aksiom povijesnog izbora navodi autore na izbor onih povijesnih činjenica koje posjeduju potencijal povijesnoga mita.

Prilog 2: Ulomak iz Rješenja o proglašenju glagoljice nematerijalnim kulturnim dobrom

završenih šestih razreda osnovne škole iz cijele Hrvatske. Punih šest radnih dana traje nastava, a sastoji se od dvaju plenarnih predavanja, rada u nekoliko radionica, terenske nastave i stručne ekurzije (cjelodnevni obilazak istarskih glagoljaških ambijenta).

Postoji velik broj udruga, ustanova, manifestacija i akcija kojima se promiče glagoljaška baština.

Glagoljicu danas uče djeca u školama na izbornoj nastavi i u raznim udruženjima, akademijama i tečajevima koji se organiziraju u okviru školskih ili izvanškolskih aktivnosti te postoji velik broj vrtića, osnovnih, srednjih škola i fakulteta u kojima djeluju glagoljaške skupine ili se povremeno održavaju predavanja na temu glagoljice, tečajevi glagoljice ili stvaralačke glagoljaške radionice.

Velik je broj poduzetnika, dizajnera i umjetnika koji promiču glagoljično pismo, glagoljičnu sastavnicu hrvatske kulture svojim proizvodima, odjećom koju nose, glazbom koju izvode i sl.: Nenad Bach (odjeća), hrvatski rock glazbenik, kantautor koji živi i radi u New Yorku, Jasna Horvat, književnica, autorica romana *Az*, Sverko Ušaji, autor Parka glagoljice u Gabonjima, na otoku Krku, Filip Cvitić, magistar dizajna, autor projekta Fabula Croatia, Vesna Milković, dizajnerica, vlasnica etnobutika Mara, Arhitektica Ksenija Tomić, dizajnerica glagoljičnoga namještaja, Verica Kovač, slikarica i keramičarka, Julija Vojković, grafička urednica i dizajnerica (odjeća, šalovi, glagoljične azbuke, čestitke, molitve...), Zlatko Kovač, slikar čije su teme slika glagoljična slova, Vjera Reiser, slikarica, Katarina Livijanić, muzikologinja, pjevačica, Ivica Kostelić (odjeća), skijaš, Tatjana Sabljak, nakladnik Villa Šyvilla (slike na platnu, knjižice o glagoljici, letci, razglednice, odjevi, uređenje interijera), Erasmus Naklada d.o.o. Glagoljica je ulita u *Uticovale* (standard za razmjenu podataka usmjeren na prikaz slova na način neovisan o jeziku, računalnom programu ili računalnoj platformi). Postoje brojni računalni fontovi glagoljice i njezinih raznih tipova kojima se piše na računala vrlo uspješno.

Neki od autora glagoljičnih fontova jesu Frane Paro, Antonio Magdić, Darko Zubrinčić, Filip Cvitić, Nenad Hancić i Eugen Divjak.

I danas se piše glagoljicom: *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* – kapitalno djelo na korpusu isključivo glagoljskih spomenika, u izdanju Staroslavenskoga instituta, ima natuknicu i živu glavu na glagoljici, *Bačšina*, časopis Društva prijatelja glagoljice, ima tekstove na glagoljici, neki restorani imaju menije i na glagoljici, a mnoge ustanove i poduzeća imaju logotip s glagoljskim slovima (Staroslavenski institut, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatsko filološko društvo, Društvo prijatelja glagoljice, Stomatološka poliklinika Apolonija, Barifque Mara i mnogi drugi).

Spomen-obilježja glagoljice ima sve više: Aleja glagoljaša od Reča do Huma spomenički je kompleks sastavljen od jedanaest spomen-obilježja, Bačšanska staza glagoljice od vidikovca Treskavica do Baške na Krku, a u mjestu Gata podignut je spomenik glagoljašima.

Danas postoje mnoge radionice za mlade u kojima uče glagoljicu i proizvode razne predmete oslikane glagoljskim slovima kao što se iz priloženih slika može vidjeti:

Staroslavenski institut posjeduje bogatu fotozku, filmoteku i digitalnu zbirku kopija gotovo svih glagoljskih spomenika, ali bez velikoga broja matrica koje su mlade i pisane kurzivnom glagoljicom. Po mogućnosti restorari knjige ako ima sredstava, ali je glavni zadatak da se najvažniji spomenici objave kao faksimili ili pretisci po mogućnosti s transliteracijom na latinicu i s kritičkim aparatom. Još uvijek se pronalaze novi glagoljski natpisi i rukopisi koje treba identificirati.

Sve se više ljudi iz Hrvatske i svijeta zanima za glagoljicu pa djelatnici Staroslavenskoga instituta odgovaraju na upite koji stižu dosta često za identifikaciju raznih natpisa i knjiga.

Na osnovi predočene dokumentacije i iznesenih činjenica, a prema preporuci Povjerenstva za nematerijalnu kulturnu baštinu, Stručno povjerenstvo za utvrđivanje svojstva kulturnoga dobra, na sjednici održanoj 4. veljače 2014. godine, utvrdilo je da **Umijeće čitanja, pisanja i tiskanja glagoljice** ima svojstvo kulturnoga dobra.

Donošenjem ovoga Rješenja, sukladno članku 12. stavku 1. Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, na predmetno dobro primjenjuje se citirani Zakon, kao i svi drugi propisi koji se odnose na kulturna dobra. Sukladno članku 12. stavku 4. istoga Zakona, točkom 4. izreke ovoga Rješenja, određena je obveza upisa predmetnoga dobra u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske – Listu zaštićenih kulturnih dobara. Na temelju članka 16. stavka 1. istoga Zakona određuje se objava toga upisa u „Narodnim novinama“.

Sukladno članku 12. stavku 5. Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, žalba protiv ovoga Rješenja ne zaдржава njegovo izvršenje.

Iz gore navedenih razloga rješenje je kao u izreci.

Uputa o pravnome lijeku:

Protiv ovoga Rješenja može se izjaviti žalba Povjerenstvu za žalbe pri Ministarstvu kulture Republike Hrvatske u roku od 15 dana od njegova primitka. Žalba se predaje tijelu neposredno ili šalje poštom preporučeno: Ministarstvo kulture, Povjerenstvo za žalbe, Runjaninova 2, 10 000 Zagreb, a može se izjaviti i usmeno u zapisnik. Za žalbu se, sukladno članku 7. stavku 1. točki 19. Zakona o upravnim pristojbama („Narodne novine“, broj 8/96, 7/96, 131/97, 68/98, 66/99, 145/99, 116/00, 163/03, 17/04, 110/04, 141/04, 150/05, 153/05, 129/06, 117/07, 25/08, 60/08, 20/10, 69/10), ne plaća upravna pristojba.

Ludwig Bauer

Ezopovska strana poetike mojih novopovijesnih romana

Naslov ovoga teksta nedvojbeno sugerira da će tu biti riječ manje ili više o angažiranome romanesknom tekstu, onakvom kakav se na engleskom naziva *committed literature*, a na francuskom *littérature engagée*. Time se odmah aktualizira pitanje koliko angažiran književni tekst smije biti ili smije li to uopće biti, a da to ne dovede u pitanje njegov umjetnički karakter. Za takvu su dvojbu u najvećoj mjeri odgovorni određeni politički pritisci, koji su od književnika i književnosti očekivali služenje ideologiji. Kulturnom iskustvu naših prostora nije dalek sovjetski model nametanja književnosti da podupire službenu politiku. U okvirima tog iskustva angažiranost se pokazala toksičnom za umjetnost, ne samo u književnosti. I prije iskustava ovakve vrste mogli smo se susretati sa stavovima koji su dovodili u pitanje pravo umjetnosti da bude angažirana. Primjerice Oscar Wilde u predgovoru svom romanu *Slika Doriana Graya* iz 1891. doslovce kaže: *All art is quite useless*, sva je umjetnost sasvim beskorisna. Wilde je imao na umu da umjetnost ne treba izražavati ništa drugo osim same sebe. Istodobno je roman s tim predgovorom vrlo angažiran tekst, s izražajnom tezom da se prolaznosti života ne može nikako doskočiti. To je otprilike ista ona teza ili je svojevrсна parafraza teze na kojoj počiva Balzacov roman *Šagrinska koža* iz 1831. I prvi značajni roman europske književnosti Cervantesov *Don Quijote* iz 1605. obilježen je svojom angažiranošću protiv kiča viteške književnosti kao protiv nejednakosti među ljudima karakteristične za feudalizam.

Ukratko, angažiranost književnosti nije nešto što ju ne bi stalno pratilo, odnosno angažiranost književnog djela nije nužno u neskladu s njegovom esencijalnom prirodom, prirodom umjetničkog djela. Možda nije na odmet rezimirati: ako angažiranost predstavlja pokušaj nametanja neke unaprijed definirane „istine“, onda je to u sukobu s esencijom umjetničkog djela; ako je angažiranost izraz i sredstvo traženja i prezentiranja istine, onda je ona dio esencijalne prirode umjetničkog djela.

Za što jasnije predočavanje svojih ishodišnih namjera pri pisanju, prema kojima sam ovdje usmjeren, i prezentiranje svoje zamisli izabrao sam dva bloka između gotovo prevelikog broja mojih – uvjetno definiranih – novopovijesnih romana. Prvi blok obuhvaća one koji se bave Nijemcima i Austrijancima kao stanovnicima ovih prostora – *Kratka kronika porodice Weber* (1990.), *Don Juanova velika ljubav i mali balkanski rat* (2002.), *Zavičaj, zaborav* (2010.) i *Karusel* (2011).

Jedna od linija povezanosti vremena koje sam opisivao i vremena u kojem sam pisao, a tu valja istaknuti da sam se kontinuirano i intenzivno bavio književnim radom tek od kraja osamdesetih 20. st., bila je germanofobija. Germanofobija je bila dio europskih svjetonazora od rimskih vremena na početku nove ere kada su Germani potukli rimske legije u Teutoburškoj šumi uz nečuvene žrtve na strani osvajača. Tijekom europske povijesti njemački su narodi od Alemana i Franaka do Prusa svojom ratničkom tradicijom, koju su velikim dijelom preuzeli upravo od antičkih Rimljana i ekspanzijom koju je nametao dominantan oblik gospodarstva, pridonosili učvršćivanju germanofobije kao svojevrsne karakteristike europskog identiteta. Ekstremnom raspirivanju germanofobije pridonio je u novije vrijeme njemački nacizam i besprimjerni zločini koje su nacisti počinili na raznim stranama. To je raspirivalo takav stupanj mržnje prema svemu njemačkom da su i zločini prema pripadnicima njemačkog naroda, poput sustavnog uništavanja njemačkih gradova i civilnog stanovništva, počinjeni u ime odmazde prošli gotovo nezapaženo i uglavnom bez pripadajuće osude.

U četirima odabranim romanima te prve skupine glavni su likovi Nijemci ili njihovi potomci koji žive ili su živjeli na našim prostorima. Impostacija Nijemaca, ili kolokvijalno Švaba, u hrvatskoj kulturi vrlo je maglovita i dvojben, pri čemu se moguće povijesne spoznaje/predrasude nerazrješivo isprepleću sa sadašnjom sviješću o tome što su za nas Nijemci. Jedni su Nijemci u općoj percepciji oni iz povijesti koja završava u razdo-

blju nedugo poslije Drugoga svjetskog rata, a drugo su Nijemci koji prihvaćaju gastarbajtere, donose prihode hrvatskom turizmu kao dobrodošli gosti i stvaraju temelje stabilnije Europe kao velike ekonomske sile. Da stvari budu složenije, Nijemcima/Švabama u hrvatskoj povijesti smatrali su se podjednako i Nijemci, tj. Nijemci iz njemačkih zemalja i Austrijanci. Čak su i Slovenci koje su austrijske vlasti slale u Bosnu nakon aneksije bili označavani kao Nijemci/Švabe. Podunavski Švabe, koje su austrijske vlasti sustavno dovozile niz Dunav u „ulmskim kutijama“ uglavnom iz njemačkih zemalja nakon prelaska austrijske granice, postajali su austrijski državljani, dakle Austrijanci, čak im se i vjera po potrebi nasilno mijenjala, njemačke su protestantske Biblije završavale u Dunavu, pa su novi austrijski Švabe postajali katolici. Usprkos svomu porijeklu ti su Nijemci zapravo bili Austrijanci, što ni danas još nije dio kolektivne svijesti.

Posebnu zabludu – uz tragične posljedice! – stvarale su prve jugoslavenske uredbe poslije Drugoga svjetskog rata prema kojima su se Nijemci/Švabe, nerijetko i Austrijanci, a zapravo često samo potomci dotičnih, proglašavali „suradnicima okupatora“, te ih se protjerivalo, uhićivalo, trpalo u brojne logore dok im se imovina oduzimala.

Ta povijesna nepravda, zapravo i zločin prema dijelu vlastitih nedužnih građana, nestala je iz kolektivnog pamćenja. Dok sam romanom *Kratka kronika porodice Weber*, čija se fabula temelji na stvarnim dokumentima, nastojao pokazati da su i naši Nijemci/Austrijanci sudjelovali u oružanom otporu nacističkoj invaziji i fašizmu, drugim sam svojim romanom *Zavičaj, zaborav*, romanom duboko uronjenim u rasvjetljavanje povijesne sudbine Nijemaca/Austrijanaca na našim prostorima, opisao i spomenute poslijeratne progone sačuvavši tako i sjećanja gotovo posljednjih progonjenih, koji su još sve to u ovoj zemlji proživjeli.

Oba spomenuta romana tematiziraju i odnos između slavenske većine i njemačke/austrijske manjine, i to u dvjema sredinama, ovdje u Hrvatskoj i u nekadašnjoj Češkoj. I opet je riječ o nečemu što je gotovo u potpunosti izbrisano iz kolektivnog pamćenja, te se i vrednovanje nekih značajnih događaja naše povijesti doživljava iskrivljeno, nepodudarno s istinom, koja je do te mjere potisnuta da je naš suvremenik može otkrivati samo kao sasvim novu informaciju, koja onda u kolektivnoj svijesti vodi gotovo unaprijed izgubljenju bitku s prihvaćenim mitovima.

U kolektivnoj se svijesti zanemaruje primjerice doprinos Nijemaca/Austrijanaca hrvatskomu nacionalnom, odnosno ilirskom preporodu.

Kulturna mitologija veliča Ljudevita Gaja koji je zaista bio svojevrsni novator, prvenstveno time što je prenio u hrvatsku Šafárikove i Kollárove ideje panslavizma, a njegova možda najveća zasluga jest što je za hrvatski jezik preuzeo češku abecedu, pa smo tako dobili odgovarajuće znakove za glasove koje i danas obilježavamo kao č, š i ž. Ostalo se nadgradilo naknadno, poput primjerice đ, lj, nj... Po svim dostupnim dokazima u svemu ostalom bio je uglavnom ono što se danas naziva „kontroverznim poduzetnikom“, tj. nepoštenim biznismenom. U svemu tome bio je blago rečeno lovac u mutnom, prevarant, ucjenjivač i pronevjeritelj novca prikupljanog za unapređenje nacionalne kulture. Ali i dalje udžbenici uče djecu kako je on upravo najvažniji i najzaslužniji nositelj ilirskog pokreta.

Na manje popularnoj strani nalazi se cijela lepeza promicatelja ilirizma, koji vode porijeklo iz austrijskoga kulturnog prostora. Najutjecajniji ilirac bio je austrijski feldmaršal Laval Nugent, koji je svojim visokim položajem mogao utjecati na to da bečki dvor favorizira ilirski pokret. Laval Nugent, usprkos svojoj velikoj ljubavi prema Hrvatskoj, nastojao je da njegovo podupiranje hrvatskog nacionalnog preporoda ne bude previše uočljivo. S obzirom na to da je Gajeva „zaslužnost“ i slava bila mitologizirana, za Lavala Nugenta danas gotovo nitko ne zna; on nema svoje mjesto u hrvatskim udžbenicima.

Kao što sam spomenuo, mnogi nositelji ilirskog pokreta potjecali su iz austrijskoga kulturnog kruga. Uza samoga Gaja, koji od svojih roditelja nije imao prilike naučiti hrvatski, pa ga je naučio kao odrastao čovjek, prvo kajkavski, zatim štokavski za koji je shvatio – eto mu ipak još jedne stvarne zasluge! – da ima najviše šanse ujediniti cijeli hrvatski kulturni prostor, možemo navesti Jakoba Frassa, slovenskog Austrijanca i velika poliglota, koji je kao Stanko Vraz postao jedan od najznačajnijih pjesnika ilirizma, a svojim je prevoditeljskim radom znatno obogatio hrvatsku kulturu. Tu je i biskup Josip Juraj Strossmayer, tom nizu pripada i hrvatski skladatelj Ferdo Livadić, izvorno Ferdinand Wiesner, zatim Franjo Kuhač, izvorno Franz Xaver Koch, kao i neki drugi.

U svom romanu *Zavičaj, zaborav* opisao sam i sasvim drugačiji odnos između Čeha i Nijemaca otprilike u isto vrijeme. Pripremajući svoju disertaciju u Pragu glavni junak otkriva da u ono vrijeme dok se u Hrvatskoj zbiva nacionalni preporod u Češkoj postoje dva sveučilišta, češko i njemačko, koja međusobno uopće ne komuniciraju. Slično je i s nacionalnim kazalištima, svako ima svoju publiku, svoje glumce i svoja međunarodna

gostovanja. I nogometni su klubovi podvojeni na isti način, oni uopće ne igraju međusobne utakmice te se i njihova vrijednost rangira po rezultatima koje postižu nadmetanjem primjerice s mađarskim klubovima.

Na takav sam način u romanima *Kratka kronika porodice Weber* i *Zavičaj, zaborav* pokazao kako je postojao sasvim različit odnos između hrvatskog stanovništva i „naših Nijemaca“ od onoga između Čeha i njihovih Nijemaca. Pritom su Česi u ono vrijeme izdavali list *Bohemia* na njemačkom jeziku, koji nitko od domaćih Nijemaca nije čitao, pa je taj „njemački-nenjemački“ list svoju publiku tražio u Beču i po Austriji. Riječ je o odnosu koji je s gledišta suvremene hrvatske povijesti i kolektivne svijesti slabo poznat ili sasvim nepoznat.

U dobrom dijelu mojih romana likovi su njemačkog/austrijskog porijekla; tako je i u dvama romanima koja sam izdvojio u skupinu o kojoj je ovdje riječ: *Don Juanova velika ljubav i mali balkanski rat* i *Karusel*. Većinu tih mojih likova karakterizira barem djelić (su)krivnje za besprimjerne zločine koje su nacisti počinili u ime „nijemstva“ u Drugome svjetskom ratu. Za neke od njih takva vrsta makar i djelomične kolektivne pripadnosti predstavlja motivaciju za otpor svakom obliku fašizma. Tako to i artikuliraju primjerice neki od mojih Webera. Za druge ta djelomična pripadnost nacionalnom korpusu, ma kako distancirana, predstavlja oblik cijepljenja i stvaranja otpornosti, pa čak i izrazite odbojnosti prema svakomu militantnom nacionalizmu. Dvoje mojih junaka u navedenim romanima smještene su u vrijeme kada neka latentna napetost između Srba i Hrvata iznenada prerasta u krvavi rat, u srpsku agresiju na sve hrvatsko i raspirivanje mržnje na hrvatskoj strani prema gotovo svemu srpskom. Svojim porijeklom dvoje mojih junaka ne mogu se jednostavno apriorno poistovjetiti s kolektivnim afektivnim raspoloženjem svoga okruženja, ali ih to ne čini manje sposobnim usprotiviti se zločinima agresora i buntovnika. Za razliku od kolektivnog okruženja, oni su spremniji zločine individualizirati uzdržavajući se od kolektivne osude cijelog naroda. S gledišta povijesnog iskustva svoje pripadnosti oni nastoje u konkretnim situacijama vidjeti prvenstveno ljude, a ne samo shematizirane pripadnike „onih drugih“. Kroz prizmu takvog viđenja stvari oni uočavaju žrtve i na drugoj, uvjetno neprijateljskoj strani. Književnom izgradnjom takvih likova, a njihovi su obrasci uzeti iz stvarnosti, htio sam našoj sadašnjosti staviti na dušu humanistički princip da se krivica za sudjelovanje u nedvojbenim zločinima ne bi smjela pripisati cijelim narodima.

Čini se da je to u danom kontekstu ispala u velikoj mjeri pretjerano ezopovska ambicija. U knjizi posvećenoj hrvatskoj književnosti o Domo- vinskom ratu prvi se takav roman, a to je bio *Don Juanova velika ljubav i mali balkanski rat*, uopće ne spominje iako je bio popraćen oduševljenom, zapravo euforičnom kritikom. Roman *Karusel* usprkos argumentiranim pohvalama nije naišao na tumačenja koja bi bila sukladna ovdje opisanom ambicijom. Oduševljenje knjigom nije uvijek sukladno autorovim namje- rama, ali svaka knjiga nakon objavljivanja ima pravo na vlastiti život.

Romani drugog ovdje izabranog bloka – *Seroquel ili Čudnovati gospodin Kubitschek* (2015.), *Muškarac u žutom kaputu* (2018.), *Repriza* (2020.) – prividno su izrazito različiti od mojih novopovijesnih romana, ali zapravo su im bitno srodni jer se također bave književnim razmatranjem vremena bez obzira na to što je u pitanju hipotetičko povijesno vrijeme, moglo bi se reći da se bave i poviješću budućnosti. Glavni likovi tih romana ponov- no su osobe njemačkog/austrijskog porijekla kao i u prethodnom bloku, a i u nekoliko drugih romana. Želim i ovdje argumentirati svoju tezu da za moralne osobe njemačkog/austrijskog porijekla povijesno iskustvo tih nacija u Drugome svjetskom ratu, odnosno ukupni zločini koje su u ime toga naroda počinili njihovi sunarodnjaci – predstavlja cijepljenje, imuni- zaciju, stvaranje otpornosti na svaki oblik ekstremnoga, agresivnog i mili- tantnog nacionalizma, ali također otpornosti na shvaćanja po kojima jedni – primjerice pripadnici bogatijih nacija i zemalja – imaju ikakva apriorna prava nad drugima. Za etički prihvatljiva čovjeka svi su ljudi jednaki i jednakopravni, pa ni za koga pripadnici drugih entiteta ne mogu biti roba, kao što je to slučaj u oblicima kolonijalizma. Dakle, riječ je o istoj ili srod- noj književnoj namjeri na koju sam se fokusirao u romanima prethodnoga bloka, ali ovdje u drugačijemu stvarnosnom okruženju.

U romanu *Seroquel ili Čudnovati gospodin Kubitschek* glavni se lik, bizarni „gospodin Kubitschek“, na groteskno naglašeni način suprotstav- lja svakom obliku isključivosti, čak i u naoko bezazlenim isključivostima kao što je isključivost ili bigotnost vegetarijanaca prema nevegetarijancima. Upravo u takvom kontekstu, gdje se sasvim nemilitantnom području kao što je prehrana pridaje značenje militantne isključivosti, vrlo se jasno i kontrastno ukazuje na svu apsurdnost mržnje prema drugačijima, motivi- ranu time što su samo drugačiji.

U tom se romanu simbolično značenje, ono koje je upućeno današnjici i sutrašnjici, često izražava miješanjem komičnog i tragičnog. Na kraju

tragično prevladava, ali prvenstveno zato što se lajtmotiv fabule ostvario u neočekivano velikom mjerilu. Lajtmotiv je romana naime trgovina ljudima, koja je u vrijeme kada sam prikupljao građu već donosila kriminalcima dobit usporedivu s trgovinom ilegalnim narkoticima i oružjem iako svijest o tome uopće nije bila prisutna. Nekoliko mjeseci nakon objavljivanja romana, a u povodu američke intervencije u Siriji, plima imigranata počela je trenutno mijenjati populacijsku sliku Europe. Svojevrsna literarna slika buduće povijesti postala je aktualna slika akutnog trenutka.

Fabula romana *Muškarac u žutom kaputu* smještena je u novonastalu zemlju pod nazivom Karpatia Libera. U romanu se na naglašeno parodijski način opisuju stanja koja su u vrijeme moga pisanja opterećivala stvarnost. Primjerice, dobar je dio pozornosti posvećen fenomenu lažnih vijesti ili *fake news*-u. Dio pozornosti posvećen je i masovnoj komunikaciji elektroničkim *gadgetima*, koja svojom sveprisutnošću i površnošću gotovo sprečava put do stvarnih i istinitih informacija. U romanu se spominje i antielektronička revolucija kojom se zabranjuje korištenje masovnih elektroničkih naprava poput mobitela i slično. Dotična revolucija spominje se u romanu kao potrebno i pozitivno rješenje prethodnog kaosa. Parodira se i mnogo drugih pojava suvremene civilizacije i kulture. Ali dominantna je tema nastanak i uhodavanje nove države Karpatije Libere. Spominje se povijest danoga europskog prostora s mnogo detalja, miješanje nacija, nastajanje i nestajanje različitih etniciteta, a sve to uspostavlja rezonanciju sa stvarnom poviješću prostora romana. Tematski je fokus ipak na nastanku te države. Ona zauzima uglavnom prostor Ukrajine, a uspostavljena je iznenadnom ruskom agresijom. U vrijeme toga događanja u romanu većina je svjetske pozornosti i oružane sile usmjerena prema kineskom pripajanju Tajvana.

I opet se fiktivna, literarna povijest budućnosti pokazala vizionarskom. Istraživanje koje je prethodilo pisanju romana ukazivalo je na mogućnost ruske intervencije opisane u romanu. Vizionarstvo romanesknog teksta nije ispalo doslovno, ali je potvrdilo da je moja fikcija imala solidne temelje u stvarnosti. Moglo bi se reći da je ta fikcija imala i karakter upozorenja. Šteta što tako malo ljudi, tako mala proporcija stanovništva prati beletristiku! Iako ostaje otvoreno pitanje što bi se promijenilo povećanjem broja onih koji bi zbog povjerenja u književnost očekivali sve ono što ih u iracionalnoj vrtnji povijesti može očekivati sutra.

Usporedba odabranih skupina romana pokazuje da je angažiranost prisutnija u onim romanima koji se bave poviješću, odnosno vremenima

prošlim. U tim je romanima pripovijedanje fokusirano na traženje i izricanje, pokazivanje istine. U najmanju ruku književne istine. Velik se dio angažiranosti tada odnosi na konfrontiranje usvojenim službenim istinama, tobožnjim istinama i mitovima; od nacionalnih do vjerskih.

Romani koji su locirani svojim zbivanjem u neku sutrašnjicu, sasvim blisku ili sasvim neizbježnu, imaju manje čvrstu osnovicu svoje angažiranosti. Oni se bave imaginarnim vremenom, imaginarnim likovima i događajima; oni su u velikoj mjeri nalik na balone punjene toplim zrakom, koje zračne struje vode nepredvidivim oblacima mašte. Usprkos tomu što se vode prividno slobodnijim itinerarom i što imaju manje oslonca u fiksnim, zapisanim oblicima povijesti, ti su romani nešto tendenciozniji od mojih novopovijesnih romana. Svjestan sam da nije jednostavno razlikovati angažiranost od tendencioznosti, ali je nedvojbeno da se kod mene u prvom slučaju radi o teško porecivim povijesnim zbivanjima i stanjima, a u drugom o mogućim stanjima do kojih mogu dovesti antropološka svojstva vrste, kao i o pokušajima razumijevanja hipotetičkih korijena budućnosti koji još uvijek nisu definirani ili barem oko toga ne postoji ništa nalik na konsenzus.

Ni kada je riječ o romanima smještenim u povijest ni kada je riječ o onima smještenim u vrijeme koje je pred nama ne odričem se nastojanja svojim romanima ostvariti tri cilja iza kojih uvijek stojim te ih uvijek i ističem. Težim prema tome da moj tekst na prvome mjestu daje čitateljima mogućnost satisfakcije; moglo bi se govoriti i o užitku čitanja makar ponekad i vrlo gorkom. Sljedeće što želim ponuditi jest spoznajna vrijednost teksta, a na kraju tu je i želja da moj tekst bude inspirativan. Čini mi se da se moji novopovijesni romani od onih drugih u svome usmjerenju razlikuju u tome što romani oslonjeni na povijest imaju manje prostora za ostvarivanje veće mjere inspirativnosti od romana usmjerenih na budućnost. Ali trudim se i pokušavam svoje prethodno istraživanje, tj. ono koje prethodi pisanju romana usmjeriti na to da ni kreiranje budućeg vremena i zbivanja ne bude osiromašeno u spoznajnom pogledu.

Pisanje romana za mene je čin unekoliko usporediv sa znanstvenim istraživanjem. Na temelju prikupljenih činjenica postavlja se i u jednom i u drugom slučaju teza, a pisanje je dokazivanje ili barem pokušaj dokazivanja te prethodno odabrane teze. Jedna od dominantnih teza koja se provlači svim mojim romanima jest traženje odgovora na pitanje može li postojati sasvim dobar i moralno ispravan čovjek. Iako sam u stvarnosti nalazio

na predloške koji odgovaraju takvoj karakterizaciji, uvijek je bilo teško, nemoguće ili neuvjerljivo dozvoliti takvim likovima uspješnost u okolnostima koje su bile uvjerljivo artikulirane. Pokazuje se da, uza sve navedeno, to što sam nazvao ezopovskom stranom svoje poetike sve moje pozitivce ili gotovo sve, uz poneku rijetku iznimku – čini tragičnim junacima.

Ljuba Arnautović

O potrazi za blagom i utapanjem u digitalnom oceanu

Teorija književnosti trenutačno se bavi fenomenom čiji početci sežu u početke našeg tisućljeća: spisateljice današnjice ponovno su otkrile obiteljski ili tzv. „generacijski“ roman.

Caroline Ranger u svojem diplomskom radu iz 2022. bavi se upravo tom pojavom. Istraživanje se temelji na dvama romanima austrijske autorice Monike Helfer i mojem romanu *Junischnee*, zbog čega sam izrazito počašćena. Veliki broj relevantnih djela i brojne književne nagrade dokazi su da je ova književna vrsta u posljednjim dvama desetljećima sve popularnija.

Britta Herrmann, stručnjakinja za noviju njemačku književnost na Sveučilištu u Münsteru, razlog za to pronašla je u kulturološkim i društvenim promjenama: „Što se ‘obitelj’ više prikazuje u fikciji i kao fikcija, [...] više funkcionira kao društveno-politički pojam, koja utire nove putove odnosi-ma moći i kulturološkim idejama.“

Michaela Holdenried, koja podučava Novu njemačku književnost na Sveučilištu u Freiburgu, piše: „Pripovijetke o obitelji nikad nisu nestale, nego su se u različitim oblicima i strukturalnim inovacijama održavale na životu.“ U pogledu na obiteljski roman sadašnjice Holdenried govori o „novim obiteljskim narativima“.

Nakon jednog od prvih čitanja mojeg romana *Junischnee* iz 2021. iz publike se javila jedna žena koju ću i u buduću sretati: „Je li zaista legitimno vašu knjigu nazvati romanom? Prilikom čitanja uopće nije jasno što je stvarno, a što izmišljeno. Na što se prigodom čitanja uopće mogu osloniti?“

U sličnom, manje ili više akademskom obliku, sve ću češće dobivati to pitanje. Čak i u nekim recenzijama, koje su uglavnom pozitivne, ovo je pitanje često formulirano kao kritika. Isprva me pogađalo – što sam pogrešno napravila? Bavim li se krivom književnom vrstom? Koristim li lažne etikete? Jesam li prevarantica?

Nakon brojnih razmišljanja i rasprava došla sam do sljedećeg odgovora: iako sam se koristila originalnim dokumentima, koje sam pronašla tijekom istraživanja, i označila ih kao takve – tiskani su u kurzivu – svejedno Vas molim da ih čitate kao puku fikciju, kao roman. Zaboravite da se radi o „stvarnim“ obiteljskim pričama i da se autorica kao obrascem koristila stvarnim ljudima. I tako je u svakom romanu. Pa kakvi bi to blijedi i papirnati likovi bili da ih autorica „izmisli“, a da im ne prišije neku biografiju i ne pripiše neko razdoblje, psihologiju, specifičan izgled, karakterne mane, ali i dobronamjernost? Pa materijal za pisanje čupamo iz stvarnog života, iz njega nastaje književnost. Moramo se poslužiti vlastitom biografijom, vlastitim riječima, mislima i osjećajima, a prave ljude – žive ili preminule – uzimamo kao nacrt za likove u našim pričama. Zato si dopuštamo – poput dr. Frankensteina – sklapanje pojedinih „dijelova tijela“ (izgled, osobine itd.) različitih stvarnih ljudi kako bi poslužili našoj dramaturgiji. Također mijenjamo ili razmjenjujemo mjesto radnje, u usta ubacujemo nikad izgovorene riječi, izmjenjujemo karakterne osobine, pripisujemo osjećaje i misli. U pisanju romana zanimljivo je to što možeš biti božica i nakratko stvarateljica Zemlje.

Kad je riječ o povijesnom romanu, potrebno je svladati dodatne izazove. Razlikuje se od suvremenog štiva time što sami moramo zamisliti prošlost, a da ne reproduciramo fragmente i klišeje prenesene iz određene epohe u današnjicu i njima učvršćujemo radnju.

U do sada objavljenim romanima književno sam preradila sudbine svojih predaka. Pritom se nisam oslanjala isključivo na priče mojih djedova, baka i roditelja, nego sam dugo i intenzivno istraživala. Pokušala sam saznati što više o svakodnevicu, politici, atmosferi određenog razdo-

blja – putem književnosti i razgovora s povjesničarkama i povjesničarima, ispitivanjem živih svjedokinja i svjedoka, istražujući po imanjima i zaranjanjem u različite arhive.

Količina arhiviranog materijala koje je dostupno na internetu posljednjih je godina znatno eksplodirala, a arhivi postaju sve veći i veći. Zahvaljujući tomu spisateljici se pružaju fantastične mogućnosti. Na početku bavljenja određenom temom prije bih se morala baviti pisanjem zahtjeva i/ili fizički pretraživati arhive i tek ondje shvatiti kako formulirati pitanja tako da ih shvati arhivist/ica – prije bih se trebala upoznati s njihovom terminologijom – a danas ipak postoje jednostavne metode kako naučiti doći do skeniranih dokumenata. Imam jednu prednost: moja generacija u školi je još uvijek imala predmet „krasopis“ na kojem smo učili stare rukopise – kurent i *sütterlin*. Ipak, rukopis jednog službenika ili svećenika ponekad je toliko kriptiran da ga ne mogu dešifrirati. Službeni jezik često se mijenjao, prisjetimo se samo promjena u granicama Austro-Ugarske – latinski, njemački, češki itd. Nasreću, postoje relevantni internetski forumi s ljubaznim ljudima koji istinski žele riješiti probleme takve vrste. Ponekad se pronade entuzijast za genealogijom koji želi drugima izići u susret, pa odgovor dobijem već u nekoliko minuta.

Sve, dakako, ima i svoju mračnu stranu. Koliko sam li se samo puta izgubila u skeniranim zapisima! Satima sam istraživala po stranici ANNO – to su austrijski tiskani dokumenti o povijesti koje je digitalizirala Austrijska sveučilišna knjižnica. Prva su dva pojma relativna. Pod „austrijski“ svaki se put govorilo o različitim granicama, a pojam „tiskani dokumenti“ nije posve istinit – ANNO kao prvu publikaciju navodi *Ordentliche Postzeitung* iz 1. siječnja 1622., a prije toga pisalo se rukom.

Zaista zanimljivo postaje kad se piše o kriminalnim slučajevima i sudskim saslušanjima. Mogu se informirati o bolestima nasljednika prijestolja ili liječenjima grofica te o broju sluga koji su ih pritom pratili. O vremenu i Mjesečevim mijenama određenih dana ili cijeni žitarica na bečkoj, berlinskoj i praškoj burzi. O osmrtnicama i reklamama za kremu protiv pjega. Zabavljaju me pozivnice za vjenčanje koje se čine mnogo iskrenijima od današnjih – kao pošten poslovni dogovor između dviju obitelji, s informacijom o trenutačnom i očekivanom rastu zarade. Zaštita privatnih podataka? Ne postoji. Pročitala sam da je prilikom željezničke nesreće na relaciji Berlin – Beč (jedna preminula osoba, 26 lakše ozlijeđenih) četrdesetjednogodišnji inženjer imenom Otto Kafka s prebivalištem Beču

6, Amerlingstraße 19 (moj praujak) ozlijedio veliki desni prst na stopalu. Drugi zapis izvješćuje o nagnječenju srednjih nožnih prstiju. Među neozlijeđenim putnicima su, između ostalog, bili i skladatelj Richard Strauss i pjesnik Franz Werfel, tako piše *Reichspost* u prosincu 1927.

Čitanjem tih starih novina otvara se društvena, politička i kulturološka panorama, postaju vidljivi duh vremena, atmosfera i arhitektura kojima se moji likovi kreću. Mogu odabrati u koje će kino moj heroj odvesti svoju zaručnicu i hoće li tog dana trebati kišobran. I ne bi li bilo bolje da pomaknu datum vjenčanja jer se spominje izbijanje rata...

Neiscrpan fond priča, samo moram razmisliti koju ću odabrati.

Osobito me zanima dinamika moći u društvu i kako se manifestira u obitelji. Prije stotinu ili pak prije četrdeset godina svaka se obitelj temeljila na patrijarhatu; moja junakinja to može smatrati nepoštenim, boriti se protiv toga, ali njezin otpor bit će moguć tek do određene granice. Također žarko želim saznati i usporediti kako takve navodno prevladane strukture još uvijek djeluju na današnjicu i kako se – djelomično u drugom obliku – reproduciraju. Naš oholi pogled odozgo na navodno prevladanu prošlost pritom ipak dobiva pukotinu, a kroz nju će deficiti sadašnjice možda postati očitijima. Ako moji čitatelji i čitateljice dožive takvu epifaniju, tad pišući osjećam želju, ali i smisao.

Milana Vuković Runjić

Albert Sánchez Piñol: *Victus Barcelona 1714*.
ili kako napisati debeli povijesni roman i pronaći
mu brojnu sljedbu

Knjiga i književnost, pa tako i romani našli su se u složenoj situaciji. Eco je svojedobno napisao: „Za svaki složeni problem postoji jednostavno rješenje i ono je uvijek pogrešno.“ Kako konačne istine nema, jedini je mogući zaključak da književnošću kolaju individualne, kontingentne istine, koje su, poput naših svijesti, promjenjive. Na mnoštvo fiktivnih djela utjecali su politički traktati, slavne knjige o umijeću vladanja ili o savršenom dvoraninu, ili filozofijski sustavi u kojima se razmatraju vrijeme i prostor kao apsolutni naspram orkestru slučajnosti. Upravo su tim putem, eksperimentima vremenom, krenuli ključni romani 20. stoljeća poput Proustove *Potrage za izgubljenim vremenom*. A kakvo je naše vrijeme? Pojam „konzumerizma“ odavno se izlizio, pa ipak i dalje traje: konzumiramo sve brže, sve lakše, pažnja nam je sve kraća, a Gutenbergova galaksija čini se daljom nego ikad. Vratimo li se na početke romana, one antičke poput Longova *Dafnisa i Hloje* ili Heliodorove *Etiopike*, složiti ćemo se da ta djela ne odgovaraju današnjoj definiciji vrste, no imala su brojnu i vjernu publiku. Model antičkoga ljubavnog romana bio je jednostavan: dvoje mladih se zaljube, uslijede prepreke, pustolovine, po mogućnosti gusari ili problematične obitelji: oni ih sve prevladaju, na kraju ljubav pobjeđuje. Tako skrojeni romani danas bi lako stekli etiketu „trivijalnih“ ili „ljubića“, no Milivoj Solar je odavno utvrdio kako nije baš lako odrediti što je to „laka“, a što „teška“ književnost, gdje su granice, gdje lakoća završava, a težina počinje,

čak i nemogućnost čitanja, zona „idealnog čitatelja s idealnom nesanicom“ kakvog je zamišljao James Joyce.¹

Nakon izvjesnih razvojnih pukotina romani se vraćaju u srednjem vijeku, sada su to oni viteški, o časti, obožavanju gospe, o prokletim ljubavnicima, čiju je zabranjenu strast potakla magija, kao u slučaju Tristana i Izolde, čiju potresnu priču možemo čitati u više verzija, od više autora.² Po Denisu de Rougemontu upravo srednjovjekovnim djelima o „prokletim ljubavima“ dugujemo današnju definiciju ljubavi kao strasti naspram bračnoj ili prijateljskoj ljubavi.³ U eseju posvećenom povijesnim romanima Marguerite Yourcenar tvrdi kako se prije 19. stoljeća romanopisci nisu angažirali time da na svojim stranicama zabilježe rad svijesti, isprekidan, iracionalan, izložen raznim silnicama, ali i samu konverzaciju, koja je do tada nužno bila izložena „komičkoj ili tragičkoj stilizaciji“ ili pak „eksploziji lirskog“.⁴ U starim romanima nema razgovora na tragu onih kakve uobičajeno vodimo. Ni antika ni srednji vijek ne bilježe dijalog poput onoga Proustova naratora Marcela⁵ s liječnikom koji je upravo pregledao njegovu baku. Yourcenar kaže kako prije izuma fonografa i fotografije nije niti bilo težnje da se u romanu reproducira „govor kakav jest“, ali ni misao, primjerice posljednje misli Ane Karenjine prije nego što će se baciti pod vlak. Zanimljivo je da u trenutku kada roman počinje „korespondirati“ s ljudskom svijesti, započinje i pun razvoj povijesnog romana. U filozofijskim dijalozima poput Platonovih tek tu i tamo naslutit ćemo nešto nalik običnom dijalogu i to najčešće na početku, kad se Sokrat sretne u sjeni platane sa svojim sljedbenicima, gdje bi Platon „ubacio“ poneku rečenicu iz koje su se naslućivali odjeci autentičnog razgovora. Antička je tragedija uzvišena, komedija namjerno prizemljena, po potrebi i vulgarna, a jezik komedija još u XVII. i XVIII. stoljeću nije se mogao čuti nigdje osim u kazalištu. Neka učena djela poput Ovidijevih daju poduku iz galantnog, prije nego uobičajenog razgovora. Jezik povjesničara Plutarha, Tacita, Tucidida, Polibija često je pojednostavljen i shematiziran, nalik stenografskim izvještajima sa zasjedanja skupština. U njemu nema, kaže Yourcenar, žive verbalne razmjene. Poneki političarev uzvik (primjerice *Tu quoque, Brute*

¹ Milivoj Solar, *Laka i teška književnost*, Matica hrvatska, Zagreb, 1995.

² Viktor Žmegač, *Povijesna poetika romana*, GHZ, Zagreb, 1987.

³ Denis de Rougemont, *Ljubav i Zapad*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1974.

⁴ Marguerite Yourcenar, *Ťon i govor u povijesnom romanu*, Beograd, 1990.

⁵ Rado i često brkanog s autorom Marcelom Proustom; slično će u svojim romanima činiti Marguerite Duras, „ja“ iz njezinih romana čitatelju se čini samom autoricom.

ili *Alea iacta est*), koji odjekne nekim zapisom, može ili ne mora biti izmišljen. Rijetko se u djelima povjesničara začuje mrmljanje gomile. Autentičan govor, bez literarne stilizacije, bolje rezonira iz sudskih dokumenata – zapisnika s procesa, dekreta, primjerice kad se smrću kažnjava sudjelovanje u bakanalijama ili iz pisama raznih osoba, studenata, vojnika, čak i careva, dok su pisma, primjerice Ciceronova ili Plinijeva prije „epistolarna vrsta“ nego „obične“ misli. Iz davne prošlosti ostalo je i nešto šokantnih grafita, sasvim drukčije intoniranih od ispoliranih književnih djela. Književnost zrelog rimskog razdoblja često je „togirana retorika“ (*oratio togata*), nešto između komentara, misli, poslanica, govora, polunaracija/polumeditacija, primarno „pisana“, a sekundarno „izgovorena“ riječ, uvijek uzvišena, makar narator bio na samrti, popraviti će svoju togu. U tekstovima srednjovjekovnih kronika katkad se nađe „živa riječ“. Ima ih i u izvještajima renesansnih ambasadora, u raznim rukopisima pisanih lošim latinskim, no vrijeme je uvijek prepreka između davnih i nama bliskih glasova. Antika današnjem uhu nije bučnija od mramornih bista cezara. I srednjovjekovni vitezovi u našoj mašti nisu mnogo više od njihovih oklopa. Tek u 19. stoljeću počinje zlatno doba romana, nastupa mistično vjenčanje napisanog i izgovorenog. Dva stoljeća kasnije čitatelj se opet našao na drugoj strani zrcala, između njega i pisanih riječi dolazi do smetnji: među „teško probavljivima“ zatekli su se i znameniti povijesni romani poput *Vergilijeve smrti* Hermann Brocha i transvremenski *Orlando* Virginije Woolf, bez obzira što je prvi prilično duga samrtnička meditacija najvećega pjesnika rimskog doba, a drugi, riječima same V. Woolf, „piščevo ladanje“, neka vrsta odmora od „teže literature“ kakvom se autorica inače bavila.

Ono o čemu književnici – zaljubljenici u povijest s početka dvadesetog stoljeća nisu mogli niti sanjati, jest silno olakšan pristup digitaliziranoj arhivskoj građi, kao i svjetskoj tekstualnoj proizvodnji: da biste se informirali o bilo čemu, nije nužno napustiti naslonjač. Samo korak dalje od točke na kojoj smo sada i povijesne romane pisat će Umjetna inteligencija: što će biti s piscima, hoće li biti zamijenjeni ili je to SF? Može li književnost preživjeti eru užurbane konzumacije i priljev umjetnih mozgova? I gdje su u svemu tome čitatelji? Književne tvorbe koje dišu sporije, poput romana, sve teže nalaze svoju sljedbu i od književnika se očekuje veliko umijeće u manevriranju svjetovima i dimenzijama, odlično poznavanje materije, ali i neke sasvim druge vrline kao što su silan trud kako bi se roman pozicionirao među one za kojima se stoji u redu pred knjižarom, ali i one koji

apsorbiraju sadržaje iz digitalnih dimenzija. Na primjeru povijesnog romana *Victus Barcelona 1714*.⁶ katalonskog autora Alberta Sáncheza Piñola iz 2012., koji plijeni temeljitim poznavanjem razdoblja rata za španjolsko naslijeđe, postmodernim odbijanjem dijeljenja na „uzvišeno“ i „trivijalno“, magijom oživljavanja davnih ljudi koju svaki pisac povijesnog romana mora imati u prstima, baratanja njihovim riječima i mislima o kojima nije, kao ni čitatelj, na početku znao ništa. Takvo pisanje kao da je spiritistička seansa na kojoj prizivamo duhove davno mrtvih ljudi, svjesni da oni nisu toliko drukčiji od nas – jer naš se mozak, unatoč digitalnom dobu, nije mijenjao tisućljećima: naši snovi, težnje, čežnje uporno ostaju isti i nećemo ih ovdje nabrajati. Vidimo kako Katalonac Piñol, rođen u Barceloni 1965., što se i ranijim svojim djelima poput fantazmagorične *Hladne kože* proslavio kod kritike i kod publike, odlučuje napisati ambiciozan, „debeo“ povijesni roman znajući da pritom ne smije posegnuti za rekvizitima 19-stoljetnog ili 20-stoljetnog romana. Svjestan je da ga samo spisateljske vrline koje Italo Calvino 1984. u svojim proročanskim *Američkim predavanjima*⁷ iznosi kao ključne, a to su „lakoća“, „brzina“, „vidljivost“, „točnost“, „mnogostrukost“, mogu voditi u slikanju bogate freske znanih i manje znanih osoba: ratnici, plaćenici, vojskovođe, vladari, plemkinje, jeftine žene, „psi rata“, ljudski šljam, uzvišeni pojedinci. Svi će oni paradirati povijesnim romanom koji se ne plaši grafičkih opisa nasilja, natkriljeni mitskim, ali i stvarnim junacima poput generala Villarroela, Kastiljaca koji je branio katalonsku prijestolnicu za trinaestmesečne opsade, do markiza Vaubana, što u svome dvorcu odgaja genije ratnog inženjerstva, a takav je i narator Martí Zuviría, koji je u povijesti ostao zabilježen uz generala Villarroela, završivši na koncu u Beču: no njegovu živopisnost, humor i razmatranja svega i svačega, to što ga slušamo kao da nam govori na uho, dugujemo samom autoru.

U romanu nema modernih ni postmodernih eksperimenata, toka svijesti, rečenica čiji je završetak u beskraj. Jer za takav narativ ne bi bilo pretjerana zanimanja, djelo ne bi bilo prevedeno na tucet svjetskih jezika niti bi za njime posegnulo više od dviju stotina čitatelja. Narator se izražava britko, „jezikom grafita“, ne plaši se ni psovke ni eksplicitnih prizora dok prolazi inicijaciju iz školskog otpadnika u znalca, inženjera opsada i rovo-

⁶ Albert Sánchez Piñol, *Victus Barcelona 1714*, Vuković & Runjić, Zagreb, 2014.

⁷ V. Italo Calvino, *Američka predavanja*, Ceres, Zagreb, 2002.

va. Pred čitateljem izranja više ili manje nepoznat svijet umijeća baroknog ratovanja i cijela kasta ratnih inženjera i njihovih učitelja, čija egzistencija poprima razmjere misterije – neovisno o tome na čijoj strani ratuju. Ključni je događaj pad katalonske prijestolnice Barcelone, što je samom autoru osjećajima nabijena tema. Martí Zuviría do samog kraja ne posustaje od svojega ironičnog, žustrog pripovijedanja, zapravo diktata ženi koju neprestano „časti“ uvredama na račun ishlapjelosti i ružnoće premda je i sâm u dubokoj starosti. Piñol se već ranije pokazao kao književnik koji ne zazire od provokacije, a u ovom slučaju i solidne doze „tvrdukuhan“ povijesti, uvijek garnirane trpkim humorom i izostankom moraliziranja. Djelo je napisano na španjolskom ni najmanje slučajno, a potom je prevedeno na katalonski: samo, o kakvoj bitki ili povijesnom događaju ili o nekoj drugoj temi može pisati hrvatski pisac i steći publiku od više stotina tisuća čitatelja? Dio je tajne književnog uspjeha oduvijek bio da pripadate nekom od velikih jezika. No mogu li piscima hrvatskog jezika pomoći upravo digitalni svjetovi? Odgovor već znamo, mogu, ali da se vratimo Ecu s početka, na složena pitanja nema jednostavnih odgovora.

Zoltán Medve

Metamorfoze hrvatskih i mađarskih romana s povijesnim tematikama: Nacrt povijesti povijesnog romana od 1985. do 2000-tih i nakon¹

„Povijesni roman u digitalno doba“ – tema „koja je aktualizirana nasilnim brisanjem granica“, a dodatna orijentacijska teza sugerira vanjski jak utjecaj ili nestanak granica između povijesnih i svih drugih vrsta romana (nasilno brisanje granica). Riječ „doba“ pojavljuje se u dvjema sintagmatskim strukturama: genitivnoj i pridjevnoj. Na pridjevnu sintagmatsku strukturu, koja kao da se odnosi na nešto trajnije i neodređenije, najčešće se nailazi kad se radi o slabo omeđenim razdobljima ili o „stilskoj formaciji“ književnih tekstova.² U genitivnim sintagmatskim strukturama osjeća se nešto od privremenoga, prolaznog, a i vremenski određenog („od – do“): većinom se susrećemo s takvim sintagmama u kolokvijalnom jeziku i u paratekstualnosti: npr. u naslovima književnih djela.³ S obzirom na prethodno navedeno, naslov teme može biti varav jer latentno sugerira da je doba u pitanju za dugo vrijeme statično, „konačno“ doba.⁴ Ali ipak ne označavamo npr. povijesno-kulturno razdoblje prosvjetiteljstva kao „časopisno doba“ ili u književnosti razdoblje fantastične književnosti u Hrvat-

¹ O navedenim godinama: 1985. je bio objavljen prvi put Fabrijevi novopovijesni roman *Vježbanje života*. Mađarski autori oko 2000. počinju ponovno objavljivati za kraće vrijeme romane s povijesnom tematikom.

² Npr. *Junak našeg doba*, *Blaženo doba*, *Noćno doba* itd.

³ Npr. *Doba sumnje*, *Doba kože*, *Ljubav u doba kolere*, *Povratak u doba jazza* itd.

⁴ Unatoč tomu da sintagma s tim značenjem, po karakteristikama jezika, mora biti takva.

skoj kao „fantastično doba“, razdoblje naglašene jezičnosti u mađarskoj književnosti kao „tekstualno doba“.

Digitalno doba zapravo počinje već sredinom prošloga stoljeća. Mogućnost pristupa masovnim digitalnim informacijama imamo pojavom interneta oko 1990. godine. Korisnicima interneta osiguran je pristup globalnim i otvorenim, a što je još mnogo važnije – pravim i lažnim informacijama. Za vrijeme toga izvanknjiževnog razdoblja u književnosti su se pojavile razne tendencije i strujanja: u hrvatskoj književnosti ratno pismo, pojačalo se tzv. „žensko“ pismo, odnosno autobiografsko žensko pismo, a u mađarskoj su se književnosti pojavili primjerice neoavangarda, nova proza i „jezičnost“, tj. „naglašeno pripovijedanje“. Ovom se prilikom esej ne bavi McLuhanovim starim pitanjem: hoće li digitalni svijet anulirati tiskani svijet, je li kraj Gutenbergove galaksije⁵ jer to je još više vezano uz recepciju nego emisiju.⁶

Što se tiče veze između digitalnog svijeta – prije svega interneta⁷ – i književnosti te općenito umjetnosti i znanosti, njihova najvažnija i najutjecajnija obilježja vjerojatno se nalaze u tome da je demokratsko pomagalo sredstvo, može biti izvor i pravih i lažnih „informacija“ te divergentnih razmišljanja, npr. *à la* Bulgakovljeva *Majstora i Margarite*. Nevjerojatnom se brzinom mijenjaju sadržaji mrežnih stranica, a i same stranice: raspravlja se oko određene teme, tekstovi se nadopisuju i brišu, čak i nestaju. Dakle, mogućnosti koje internet nudi su širokog raspona, samo ga treba upotrebljavati na adekvatan način.⁸

Vremenski aspekt povijesnog romana *ab ovo* ima „kompulzivan“ utjecaj na žanr: književni i izvanknjiževni utjecaji mijenjaju njegova obiljež-

⁵ Još je Walter Benjamin razmišljao o „sudbini“ *Umjetničkog djela u doba tehničke reprodukcije*; Marshall McLuhan o globalnom selu (*Gutenbergova galaksija*); Paul Virilio (*Čisti rat*) o virtualnom ratu. Danas je najčešća tema u području digitalizacije Umjetna inteligencija, čiju je opasnost predvidio Theodore Roszak još 1986. (*The Cult o Information*).

⁶ Ta dva pojma su, naravno, povezana, ali je emisija još uvijek jača.

⁷ Internet i sjećanje pojavljuje se, naravno, ne direktno, već u Nabokovljevu tekstu *The Art of Literature and Common Sense* u kojem autor priziva u sjećanje događaje kao da bi bili hipertekst. Drugi primjer za pojavu i važnu ulogu interneta u književnosti je Krasznahorkaijev nepovijesni roman *Háború és háború* (iz 1999. – Rat i rat). Glavni lik romana namjerava sačuvati jedan rukopis za vječnost, pa ga odlučiti staviti na internet kao sredstvo arhiviranja koje se ne može uništiti. Čitatelj dobiva mrežnu adresu gdje autor objašnjava tajanstveni kraj romana. Predzadnja Krasznahorkaijeva knjiga *Mindig Homérosznak* (Uvijek Homeru) je multimedijaska knjiga, također roman fikcije, a formalno kao da bi bila nastavak Čosićeve knjige *Mixed media*.

⁸ Ne na „ispravan“ način jer tko nam može sa sigurnošću reći što je ispravan način i što nije, posebno na tzv. „društvenim“ medijima. Osim toga, dosta se lako može dogoditi da su autorima potrebne baš lažne informacije ili falsificirane činjenice.

ja u skladu s vremenom. Zlatno doba klasičnoga povijesnog romana bilo je, zbog „duha“ vremena, u romantici. U romanu Horacea Walpolea *The Castle of Otranto* povijest je samo zanimljiva i čudna scena. U vezi s Walterom Scottom mađarski filozof György Lukács je smatrao kako je on pisac *aurea mediocritas* povijesti, njegovi su glavni likovi prosječne osobe s prosječnom etikom i intelektualnim mogućnostima,⁹ ali u njegovim je romanima povijest već u fokusu. Što se Mađarske tiče, Mór Jókai, koji je otprilike mađarski Walter Scott i hrvatski Šenoa, služi se klasičnim karakteristikama povijesnog romana. Nakon što je Mađarska revolucija poražena 1848. godine, romani s povijesnom tematikom su zbog povijesne i političke situacije¹⁰, globalno gledano, prije bili alegorije nego povijesni romani.

Skrivena poruka ostaje karakteristična crta mađarske književnosti i drugih grana umjetnosti i za vrijeme socijalizma. Romani koje su nastali s namjerom biti „povijesni romani“, obvezni su i lažni otisci tadašnjeg vremena. Budući da su promjene u hrvatskoj književnosti bile znatno organiziranije, mnogo su veću ulogu – barem u usporedbi s mađarskom književnosti – sve do ratnog pisma dobile unutarknjiževne tendencije i promjene.¹¹ U hrvatskoj se književnosti naprimjer postmodernizam i novopovijesni roman pojavio na prirodan način, vjerojatno djelomično kao nastavak fantastične književnosti. U Mađarskoj je roman Pétera Esterházyja pod naslovom *Termelési regény* (Proizvodni roman) bio „točka prekretnice“ u novijoj prozi. Roman ne samo da izvrće i ironizira karakteristike „povijesnog“, tj. proizvodnog romana socrealizma, pomalo na sličan način kao u Šoljanovu romanu *Luka*, nego se s njim odjednom i neočekivano u Mađarskoj pojavila postmoderna proza.

Dok se u književnosti na hrvatskom jeziku već od Nehajeva, Aralice, Šehovića, Ludwiga Bauera itd., ali prije svega i u Mađarskoj poznatog Fab-

⁹ György Lukács, *A történelmi regény*, Magvető Kiadó, Budapest, 1977., 17, 36 (György Lukács, *Istorijski roman*, Kultura, Beograd, 1958.).

¹⁰ Povijesna se situacija tada počela pretvarati u političku situaciju koja će sve čvršće prevladati u mađarskoj povijesti sve do tzv. „promjene političkog sustava“ 1989. godine, a čak i nakon te godine: v. roman-alegorija Lajosa Partija Nagya iz 2012. pod naslovom igre riječi *Hősöm tere* (Trg mog heroja).

¹¹ Za usporedbu: oko/iza 2000-tih u Mađarskoj se sve više naslova bavilo razdobljem špijuniranja u socijalizmu, a u vezi s hrvatskom književnošću Slobodan Šnajder, s kojim se primjerice slaže i Mirko Kovač, piše: „[...] vrtjet će pred vama vaš dosje (svi smo ih imali i nismo od tog pravili neku veliku naraciju [...])“ (Slobodan Šnajder, *Illuminacije*, u: Slobodan Šnajder, *Umrijeti u Hrvatskoj*, Fraktura, Zagreb, 2019., 28.).

rija priča o novopovijesnom romanu koji je ontološke naravi,¹² u Mađarskoj se neklasična verzija povijesnog romana, tzv. „kvazipovijesni“ roman epistemološke naravi pojavljuje za kraće vrijeme oko 2000. godine. Za vrijeme svjedočanstva ratnog romana je u Mađarskoj još eksplicitnije došlo do esteticizma, i na tragu Esterházyjeva *bon mota*, po kojem se može stvoriti svjetove riječima, ovaj esteticizam je „prerastao“ u „jezičnost“, u „naglašeno pripovijedanje“: tekst je pisao samoga sebe.¹³

Vjerojatno su kao odgovor na „jezičnost“ oko 2000. počeli izlaziti mađarski romani s „konkretnim“ temama: gore spomenuti kvazipovijesni romani većinom o davnom i zato „mutnom“ razdoblju turske okupacije Mađarske. U mađarskoj se prozi naglasak, još prije „jezičnosti“, sa „što“ prebacio na „kako“, na „teškoće pripovijedanja“: može li autor povjerljivo ispričati svoju priču. Jedan je rezultat toga pitanja apsolutna relativizacija: „jezičnost“.¹⁴ Validna koegzistencija mogućih svjetova i upitna mogućnost (pouzdanog) pripovijedanja pojačava autorefleksivnost u tekstovima, način pričanja priče postaje jači nositelj sadržaja.

Hrvatskim novopovijesnim romanima najbliži su romani Lászla Mártona u kojima pisac obrađuje, iz perspektive epistemologije, prave i lažne događaje baroka.¹⁵ O odnosu dvaju autora prema povijesti:¹⁶ temeljno se pitanje kod Fabrija odnosi na povijest u jednini, a kod Mártona u množini i postavlja se pitanje nije li to što smatramo poviješću samo susret slučajnosti. Je li moguće i kako je moguće rekonstruirati povijest? Mártonovo je poimanje povijesti diskretno, neteleološko; Fabio kao *homo faber* (Zdravko Zima) rastavlja svijet, pa opet uspostavlja po načelima vlastite poetike. Sveznajući je pripovjedač koji se nalazi u povijesnom tijeku događanja, ali istovremeno izvan i iznad njega. Njegovo poimanje povijesti smješta se negdje između Nietzscheova monumentalnog i kritičkog modela: svi smo mi svjesne ili nesvjesne lutke povijesti, koja teleološko i neponovljivo ponavlja samu sebe (Nietzsche).

¹² Hrvatska do 1991. godine, ne računajući NDH, nije imala državnost, dakle podrazumijeva se da su povijesni i novopovijesni romani bili okupirani ontologijom (v. još: Viktor Žmegač, *Povijesni roman danas*, u: Viktor Žmegač, *Književnost i filozofija povijesti*, Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo, 65–88). U Mađarskoj književnosti o državnosti i o nacionalnom identitetu više nisu pisali, nego su ispitivali povijest, politiku, identitet, etiku i estetiku, riječju: spoznaju.

¹³ „Jezičnost“ je u svomu čistom obliku, naravno, bila slijepa ulica.

¹⁴ O pitanju „što“ kontra „kako“ u hrvatskoj književnosti i praksi v. npr. tekstove Pavla Pavličića i Ede Popovića u knjizi *Pisci o pisanju*, a u teoriji Milanjinu knjigu *Hrvatski roman 1945. – 1990.*

¹⁵ Budući da u baroku nalazimo prekomplikirana, danas već ponekad i enigmatična izražavanja.

¹⁶ Iz njihovih poimanja povijesti potječe još nekoliko vrlo važnih karakteristika na sadržajnoj i poetičkoj razini: pitanja tradicije, etike, pripovijedanja, metafikcije i metanaracije.

Po svemu sudeći, najvažniji suvremeni mađarski roman s povijesnom tematikom je Esterházyjev *Harmonia Cælestis*, a u hrvatskoj književnosti jedan od najvažnijih, koji nudi usporedbu s Esterházyjevim romanom, Jergovićev roman *Dvori od oraha*. Dodirna točka dvaju romana je „sadržajno-tematska“: oba romana obuhvaćaju povijest stoljeća. Jergovićev roman počinje 2001. i završava u vrijeme okupacije Bosne. U prvom dijelu *Harmonia Cælestisa* autor se vraća više stoljeća unazad; u drugom se dijelu uglavnom tematizira vrijeme socijalizma u Mađarskoj.¹⁷ Esterházy implicitno, a od doba baroka i eksplicitno prepričava gotovo cijelu povijest Mađarske – kao što Nedjeljko Fabrio čini s poviješću Hrvata u svojoj Jadranskoj trilogiji – , a preko autorovih predaka i povijest Srednje Europe. Fabrija, Esterházyja i Jergovića povezuje to da se bave prošlošću, nacionalnom poviješću i kolektivnim sjećanjem, a razlikuju ih načini na koje dolaze do njih. Svi se autori pokazuju manje-više pouzdanim pripovjedačima; Jergović u pravom smislu riječi, Fabrio, a osobito Esterházy u nepouzdanim pouzdanostima ili pouzdanim nepouzdanostima.

Vremenski obrnuta struktura Jergovićeva romana dokazuje da su se stvari u principu morale dogoditi tako kako su se dogodile; sudbinu određuje teleološka povijest. Esterházy upravo u vezi s pitanjem teleologije i ontologije čini sljedeće: dvije vrste pitanja istoga ontološkog i teleološkog problema pretvara u epistemološko pitanje: „Prema mojem mišljenju [...] sudbina svijeta mogla je poteći i posve drukčijim tokom. (Opaska: sudbina svijeta nikad ne teče drukčijim tokom)“.¹⁸

U romanu *Dvori od oraha* faktivno teče u fiktivno; autor, čini se, ne vjeruje „službenim“ povijesnim činjenicama. Kod Jergovića sve dobiva značenje iz prošlosti, radnja se romana prema svom kraju sve više diseminira. *Harmonia Cælestis* kao imanentna cjelina također je utemeljena na diseminaciji.¹⁹ Esterházy se uočljivo služi izrazom „moj dragi otac“²⁰ kao stalnim epopejskim atributom, čime se s jedne strane vraća početku žanra,

¹⁷ *Termelési regény* i *Harmonia Cælestis* sastoje se od dvaju dijelova; u ranijem romanu ta su dva dijela ponekad eksplicitno ponekad implicitno povezana. U slučaju *Termelési regény* drugi dio potpisuje E. P. (Goetheov Peter Eckermann, alias Pétera Esterházyja).

¹⁸ Péter Esterházy, *Harmonia Cælestis*, Fraktura, 2004., 609. Prevela Xenia Detoni.

¹⁹ U smislu kako Derrida citira Claudela: „znamo da svijet je zapravo tekst [...], vidljive stvari postoje sa svrhom da nas vode spoznaji o nevidljivim stvarima. [...] I za to imamo beskrajno umnožena sredstva“ (J. Derrida, *A disszemináció*, Jelenkor, Pécs, 1998., 47).

²⁰ Prijevod *édesapám* kao „moj dragi otac“ vara: riječ na mađarskom znači „pravi otac“, a ne oćuh. Istina, ima nešto od „tepanja“, dragosti, ali je ekvivalent, u tom smislu riječi, na hrvatskom prije „tata“. Djelomice je ova sintagma izazvala raspravu o Esterházyjevu romanu između Miljenka Jergovića i Tomislava Brleka.

utemeljenju povijesti: izvršava dekonstrukciju, a s druge se strane – atributom i suprotnom izjavom o njegovu „dragom ocu“ – taj lik umnožava, postaje neidentificiran opći otac bilo koga ili svih: gotovo beskrajno obuhvaća vrijeme i prostor zbilje i fikcije – a po *Dvorima od oraha* ne može se točno odrediti granica književnosti i realnog svijeta: ontološki su čvrsto i neodvojivo povezani. Esterházyjeva knjiga stalno postavlja pitanja, a odgovora nema: „Valjda je tako. Jer, ako se već mora pitati, ne može se i odgovarati. Odgovora ima kad nema pitanja.“²¹ Jergović, nasuprot Esterházyju, ne pita, nego stvara u primarnom smislu riječi. Oba autora tragaju za prošlošću i poviješću: u *Dvorima od oraha* Jergović prepričava proces istrage kao obrnutu linearnu ontološku priču; Esterházyjeva je knjiga utemeljena na rezultatima ontološke istrage: ona prepričava složenu mrežu priča o povijesti, pa ih vodi ispred suda sjećanja, gdje će se voditi epistemološke sudske rasprave bez ovlaštenih sudaca.

U našim danima, uz posebnu lokalnu povijesnu situaciju za svaku državu/naciju, „tijek“ književnosti određuje i globalni medij: prije svega elektronički mediji, internet i tzv. „društvene“ mreže. Lako je moguće da se zbog globalnog utjecaja čini da najnoviji hrvatski i mađarski romani s povijesnom tematikom formiraju stari/novi žanr miješajući osobine klasičnoga i hrvatskoga novopovijesnog, odnosno mađarskoga kvazipovijesnog romana. Romani koji su u fokusu razmatranja fabuliraju na takav način da se paralelno služe najvažnijim formalnim obilježjima svih vrsta romana s povijesnom tematikom; a na razini sižea najčešće se vraćaju nedavnoj (i često osobnoj) prošlosti, homofonom i linearnom pripovijedanju. Ovu se vrstu romana zbog sadržajnih i formalnih retrospekcija provizorno može zvati „retropovijesnim“ romanima.

Početak tog žanra²² u Mađarskoj je moguće smatrati prijevodom Štiksova romana *Elijahova stolica* s prateštom *Kralj Edip* i traganjem za autorovim identitetom i pripadnošću.²³ Štiksov roman i roman Slobodana Šnajdera *Doba mjedi*²⁴, koji je objavljen dosta kasnije, tematski povezuje traganje

²¹ Esterházy, *ibid.*, 639.

²² Iz hrvatske književnosti razmatraju se relativno novi povijesni romani, iz mađarske najnoviji.

²³ Kada su objavili njegov mađarski prijevod, činilo se (krivo) da je jedan od četiriju romana u mađarskom prijevodu koji označavaju kraj ratnog romana. Ostale su tri knjige: *Grad u zrcalu* Mirka Kovača, *Baba Jaga je snijela jaje* Dubravke Ugrešić i roman Ivane Sajko *Povijest moje obitelji od 1941. do 1991. i nakon*.

²⁴ Slobodan Šnajder, *Doba mjedi*, Bodoni/Frakture, Zagreb, 2021. Naslov Šnajderova romana asocira najmanje dva teksta iz svjetske književnosti, oba pod naslovom *Doba sumnje*. Sarraute piše da u tekstovima „jedina stvar koja se računa je dokument, koji mora biti precizan, datiran, dokazan,

za obitelji, za očevim životom i identitetom koji je teško odrediti (kod Šnajdera on se zove Đuka, Georg, Jurek, Borba i Jurij) i, na takav način, za vlastitim identitetom. Šnajder vodi istragu: njegov otac, osim što je vidio Auschwitz izvana, ništa ne kaže o vlastitu životu. Budući da autor ima malo informacija, a kamoli pouzdanih, nastoji na temelju tih nekoliko fragmentalnih faksija fikcionalizirati očevu sudbinu.²⁵ Paralelno s fikcionaliziranjem sivom tipografijom stavlja u knjigu svoje primjedbe, komentare, dopune i (auto)refleksije čak i – kao na televiziji – upozorava čitatelja na uznemirujući sadržaj. Na indirektan način, istupivši iz teksta romana, verificira svoj tekst i postavlja pitanja u vezi s njim – i sve to radi tako kako ne bi mogao raditi: kao nevino nerođeno dijete.²⁶ Knjiga u raznim detaljima/motivima podsjeća na razna djela dosta širokog raspona svjetske, hrvatske i mađarske književnosti: „avanture“ Kempfa na Švejka, žanr „otac-romana“ na Esterházyja, ponavljanja rečenica „Vama treba Vođa“ na Krasznahorkaija (Sátántangó – Sotonski tango), autorovo začecje negdje na sredini romana na Sterneova *Tristrama Shandyja* i, na kraju, to da se Kempfova knjižnica spali do temelja na Jergovićevu sarajevsku knjižnicu iz *Sarajevskog Marlboro*.

Povijesna narav nije, ali žanr romana može biti upitan u vezi s Jergovićevom zadnjom knjigom *Trojica za Kartal*. Paralelno čitajući pripovijetke *Sarajevskog Marlboro* i *Trojice za Kartal* može se reći da dobivamo roman u kojem – pomalo slično kao u E. T. A. Hoffmannovu romanu *Lebensansichten des Katers Murr* (Pogled na život / Gledište života mačka Murra) i Esterházyjevu gore razmatranom romanu – druga knjiga reflektira prvu. Simulakralna se nostalgija (Oraić Tolić) *Sarajevskog Marlboro* u knjizi *Trojica za kvartal* pretvara u čisto sjećanje,²⁷ čak i bez nostalgije. Bosna, koja je u *Sarajevskom Marlboru* taman u procesu nestajanja, oživljava kao živo sjećanje u *Trojici za Kartal*. Što se *ars poetice* dviju knjiga tiče, motivaciju pripovijedaka obje knjige nalaze u samoj sebi. Međuzanr (žurnalizam i

autentičan“ (Nathalie Sarratue, *Age of Suspicion*, e-pub, 27 – *Doba sumnje*); a od Danila Kiša može se čitati da „[v]jerujem, slutim da je gutenberskoga galaksija na zalazu. [...] Doba sumnje u romanu traje od Stendhala“ (Danilo Kiš, *Doba sumnje*, strane.ba/danilo-kis-doba-sumnje, 28. 8. 2023.).

²⁵ I fiksija se naslanja na pouzdanu ili manje pouzdanu, ali postojeću faksiju: na kraju knjige autor navodi neke izvore, bez mrežnih, kojima se služio pri pisanju knjige.

²⁶ Ta su siva polja kod Šnajdera multifunkcionalna: osim navedenog u njima odstupa od povijesti, sažima dijelove glavne teme, subjektivizira ju i na temelju tih polja kao da bi Šnajder čitao svoj roman koji je zapravo u procesu pisanja/(čitanja).

²⁷ Po Krleži je važno čega i kako se sjetimo – po Jergoviću „[o]noga čega nema u sjećanju, ne može biti ni u priči“ (Miljenko Jergović, *Trojica za Kartal*, Bodoni/Frakturata, Zagreb, 2022., 82).

beletristika) *Sarajevskog Marlboro* se u „nastavku“ pretvara u čistu beletristiku, od koje je digitalni svijet vrlo daleko. Zbog naglašeno osobne teme i ispovjedne naravi priče, bez oklijevanja prvu i zadnju pripovijetku, koje služe kao okvir objema knjigama²⁸, prihvaćamo kao istinite priče. Radi li se u novelama o istini ili o laži, ni sâm autor ne smatra važnim: „[g]ovorenje nam je važnije od onog što jest. Na takav se način preživi.“²⁹ Uz ponovno pričanje jezgre i/ili ponavljanje jednog motiva iz tekstova *Sarajevskog Marlboro* Jergović ga retrospektivno (re)stilizira. Pričajući o sudbini vaza umjesto o sarajevskoj knjižnici, kao što prilično često čini, globalizira, spoznaja može biti samo stilizirana: „[...] stilizirana jest svaka pripovijest o onome što se jednom dogodilo.“³⁰ U istoj pripovijetki o književnoj restilizaciji života piše tako kao da bi time karakterizirao čitavu knjigu *Trojica za Kartal*, koju zbog promijenjenih povijesnih, političkih i općenito bilo kojih okolnosti ne može napisati na „stari“ način: život „koji bi bio savršena restilizacija neke velike književne pripovijesti [...]“³¹.

Knjiga³² Mirka Kovača, koja se temelji na vlastitu životu, pouzdanije od njegova prethodnog romana *Grad u zrcalu*, u neku ruku (sjećanje) je slična Jergovićevoj *Trojici za Kartal*. Velika je razlika između njih u tome što Kovačeva knjiga nosi žanrovski podnaslov „roman-memoari“, pa se autor konsekventno drži i toga. Dok se kod Jergovića ne zna razmjer fikcije i faksije, pa smo skloni srednji dio pod naslovom „Rekonstrukcija događaja“ uzeti kao fikciju, Kovač u svom romanu vrlo sofisticirano fikcionalizira faksije: *Vrijeme koje se udaljava* može se čitati na dva načina: ako vjerujemo autoru, roman možemo čitati kao subjektivnu istinitu faksiju, ako mu ne vjerujemo, kao fikciju s povijesnom pozadinom, s provjerljivim i manje provjerljivim elementima autorova života. Roman u kojem se autor vrlo često poziva na svoje prethodne knjige pun je autorefleksija, što potvrđuje da je radnja barem u glavnim crtama istinita.³³ Na klasičan način strukturiran Kovačev roman klasične poetike³⁴ vodi nas autorovim životom i

²⁸ Pod naslovom *Neobilazan detalj u bibliografiji i Who will be the witness*.

²⁹ Jergović, *ibid.*, 62.

³⁰ Jergović, *ibid.*, 266.

³¹ Jergović, *ibid.*, 270.

³² Mirko Kovač, *Vrijeme koje se udaljava. Roman-memoari*, Fraktura, Zagreb, 2013.

³³ Miješani jezik u *Gradu u zrcalu* pojačao je „bajkovitost/legendarnost“ romana, a – vjerojatno zahvaljujući „jednostavnijem i jedinstvenijem“ jeziku – u romanu *Vrijeme koje se udaljava* fiksijska se narav značajno smanjuje.

³⁴ U tom pogledu roman je blizu Dodererovim romanima (*Slunjski vodopadi*, *Die Strudlhofstiege* [Strudlhofove stepenice]) i trilogiji Hermanna Brocha (*Mjesečari*).

njegovim svjedočenjem događaja. Majstorski kombinirane fankciju i fikciju i u ovom je romanu vrlo teško odvojiti bez verifikacije Kovačeva života i razdoblja u pitanju – a zapravo i nema potrebe. Svjestan je toga bio i autor kad je napisao da je kanio „donijeti na kraju knjige kazalo osoba i ljudi [...] s kojima se moj život prepletao [...], htio sam umetnuti nekih četrdesetak biranih fotografija... Dobro je da to nisam učinio, nema potrebe podastirati dokaze da je štivo istinito, niti ga opremati onim što je izvan književnosti, niti bilo kakvim trikovima koji mirišu na konceptualu: uvijek je najjači dokument precizna spisateljska ruka.“³⁵ To što je jedan mađarski pisac rekao za Krležine *Dnevnike*, vjerojatno vrijedi i za Kovačev roman-memoare: Krležini su *Dnevnik* najbolji povijesni romani 20. stoljeća; Kovačev *Vrijeme koje se udaljava* jedan je od najboljih povijesnih romana druge polovine 20. i početka 21. stoljeća.

U relativno dugačkoj dobi postmoderne navikli smo se na provokacije, disonanciju i ironiju, na „višestruko“ razmišljanje i na to da ne vjerujemo bezuvjetno autoru. Za hrvatske i mađarske „retropovijesne“ romane, suprotno hrvatskim novopovijesnim i mađarskim kvazipovijesnim romanima, može se reći da se približavaju unatoč tomu što je hrvatska i mađarska povijesna pozadina još uvijek drugačija, pa ni književne tradicije i tendencije nisu iste. Približavaju se na formalnoj razini i po autorovim stavovima prema vlastitu predmetu. Najočiglednije zajedničko obilježje tih romana nalazi se u tome da nema, odnosno izuzetno malo ima dijaloga u romanima, autor prima odgovornost za sve ili ju eksplicitno odbija, ne daje mogućnost likovima potvrđivati ili poricati ispričano.

Najnoviji mađarski retropovijesni romani imaju još jednu dodatnu retrokarakteristiku: većinom tematiziraju područja Mađarske koja su bila oduzeta u Trianonu: u našem slučaju Transilvaniju i Slavoniju.³⁶ O značajnosti Erdelja u mađarskoj se književnosti sve do kraja 20. stoljeća uglavnom pisalo idealizirano i sentimentalno, s pretjeranim emocijama, za neko vrijeme čak i na iredentistički način. S tim se pokušava obračunati roman erdeljskog autora Gábora Vide pod višeznačnim naslovom *Senkiháza* (Ničija kuća / Mjesto nitkovich) s podnaslovom „Erdélyi lektúr“ (otprilike:

³⁵ Kovač, *ibid.*, 11.

³⁶ Najvažniji teritoriji koji su prije Prvoga svjetskog rata pripadali Mađarskoj: Erdelj i Vojvodina. Pojednostavljeno, Erdelj zbog tradicije i svoje posebne povijesti, Vojvodina zbog svoje moderne mađarske kulture. Slavonija u kojoj živi relativno malo Mađara nije bila u fokusu mađarske povijesti i književnosti.

Erdeljska zabavna lektira).³⁷ Vida se vraća klasičnomu povijesnom romanu, „modificiranom Jókaiju“, linearnom niti događaja. Nijedna poznata povijesna figura ne pojavljuje se u romanu, na suprotne stavove Mađara i Rumunja oko Erdelja cilja samo izuzetno rijetko i to čini većinom s „gost“-tekstom na rumunjskom. Vida priča priče – formalno poput Jergovića i ponekad Kovača – bez ikakvih dvojbi jer se zna de se radi o čistoj fikciji. Siže romana je sličan Šoljanovu romanu *Luka*: glavni lik stiže u neko selo (neuspješno) rješavati probleme oko električne turbine. Radnja se odvija u zatvorenom krugu, čitatelj svakoga i sve u selu upoznaje do najmanjih detalja, a povijesni događaji, koje autor samo usput spominje, gotovo da nemaju ulogu u knjizi. Vidine su anegdote i priče previše razvučene: detaljima ipak hoće verificirati to što po njihovoj naravi ne može. Likovi knjige o povijesti razumiju samo to da se ona mijenja: kao neki palimpsest, na sliku Karla II. su stavili sliku Ferdinanda, a na nju sliku Karla IV. i na nju sliku Franje Josipa, na koju su stavili sliku Miklósa Horthyja. Povijesni se događaji odvijaju daleko, dakle ih ne zanimaju. Toliko slučajnosti nema – piše sveznajući autor u zadnjem poglavlju romana misleći na daljnju sudbinu njegovih likova. O toj njihovoj sudbini u vezi koje oni, o kojima se radi, nikako ne mogu biti sigurni – ali mi, zahvaljujući autoru, znamo: u natuknicama, kao na kraju nekih filmova, autor ju ispriča.

Drugi roman, također erdeljskog autora Andrása Viskyja, *Kitelepítés* (Raseljavanje), suprotno prethodnom romanu sve dokumentira, prije svega u vezi s autorovom bakom i obitelji. Izvor je romana s jedne strane obiteljsko i autorovo sjećanje, a s druge strane dokumenti razdoblja zatvaranja u logor *personae non grata* u Rumunjskoj u drugoj polovini 20. stoljeća. Način fabuliranja i organizacije teksta Šnajderova i Viskyjeva romana su slični, a njihovi stavovi prema povijesti različiti: u obama romanima povijest je moćna i uvijek se nalazi u prvom planu, ali dok kod Šnajdera povijest mnoge stvari i sudbine, ali ne sve, neposredno određuje, kod Viskyja je baš sve podređeno povijesti. Poznati završetak iz novele *Slavno je za otadžbinu mreti* Danila Kiša o tome tko piše povijest³⁸ u modificiranom se obliku pojavljuje, osim kod Esterházyja, u Vidinim i Viskyjevim romanima. Vida generalizira i šali se u svojoj zabavnoj lektiri pišući da „povijest

³⁷ Vida Gábor, *Senkiháza. Erdélyi lektűr*, Magvető, Budapest, 2023. Na mađarskom riječ *lektűr* i hrvatska riječ „lektira“ nisu ekvivalenti: značenje je riječi *lektűr* lažna, uljepšana, idealizirana slika koja značajno odstupa od realnosti.

³⁸ „Istoriju pišu pobjednici. Predanja ispreda puk. Književnici fantaziraju. Izvesna je samo smrt.“

pišu gubitnici“, vjerojatno na mađarskoj analogiji izreke „zabavljajući se, tuguje Mađar“. ³⁹ Kod Viskyja „povijest pišu pobjednici“, ali nadopisuje s osobnim iskustvom da „s krvi gubitnika“.

Što se digitalnih obilježja Viskyjeva i Šnajderova romana tiče: ubacivanja dokumenata kod Viskyja, „proizvodnja“ što istinitijih i provjerljivijih tekstova; druga tipografija određenih mjesta, odvojeni komentari u vezi sa sadržajem ili neovisno o tom kod Šnajdera – sve to može, ali ne mora biti utjecaj digitalne kulture jer sve te karakteristike mogu biti i nasljeđe raznih književnih razdoblja, prije svega postmodernizma gdje se koncentrirano pojavljuje. Sve navedene karakteristike postoje u europskoj književnosti najkasnije od L. Sternea pa preko E. T. A. Hoffmanna, Goethea sve do Haška, Bulgakova, Sarraute, D. Kiša itd. Linearno pripovijedanje događaja, vraćanje karakteristikama klasičnih povijesnih romana, prije svega kod Vide, ali i kod Šnajdera i Viskyja, vjerojatno označavaju prijelazno razdoblje u prozi, u romanima s povijesnim tematikama, traganje za odgovarajućim načinom pisanja koje je u skladu s današnjim vremenom.

Suprotno Viskyju, Róbert Milbacher kao da je našao svoj stil i poetiku prikladne sadašnjoj mađarskoj književnosti. Napredujući u čitanju njegova romana *Keserű víz* (Gorka voda) ⁴⁰, sve je očiglednije da autoru i paralelno s tim čitatelju ispričano postaje sve nesigurnije u inače konzekventnoj priči i u podcrtanoj neuvjerljivosti uvjerljive priče. Priča se prije svega naslanja na autorovo sjećanje, na razne pronađene fotografije i na postojeće ili nepostojeće memoare jednog lika iz romana. Prazne rupe Milbacher popunjava vjerojatnim činjenicama u čiju istinitost ni autor nije siguran. Knjiga je djelomice, na temelju nekih primarno ili sekundarno pravih ili imaginarnih činjenica, niz fragmenata. Autorove su refleksije na pisanje knjige ponekad istinite, ali zato što anaforički reflektira već napisano u knjizi i samoga sebe, ponekad postaju manirističke, ⁴¹ nesigurne i ironične. Takve priče kakve su Milbacherove nakon određenoga životnog doba zapravo skoro svatko ima, stoga se postavlja pitanje zašto je autor napisao ovaj

³⁹ I u tome se možda, barem što se Srednje Europe tiče, ne vara: u Mađarskoj je veliki državni praznik obljetnica dviju izgubljenih revolucija (1848., 1956.), ali i u Srbiji je spomen-dan izgubljena bitka na Kosovu polju. O potonjem Mirko Kovač citira u romanu *Vrijeme koje se udaljava* „jednog odvažnog pisca“: „nas slađe grebati rane nego lijepo pisati, za nas bitnije vaditi kosti iz historijskih jama, nego se femkati sa stilom“ (Mirko Kovač, *ibid.*, 288).

⁴⁰ Ime danas nepostojećeg naselja u Slavoniji: originalno Slana Voda. Jedina je neposredna referenca na digitalizaciju GPS-koordinate Slane Vode samo za provjerljivu lokalizaciju mjesta.

⁴¹ Maniristički se u mađarskom jeziku u prvom značenju koristi kad način pisanja nije prikladan temi, prekomplikiran, malo lažan, odstupa od adekvatnog.

povijesno-biografski roman od 400 stranica koji se postupno „u/izmori“. Odmah, još prije početka knjige, stoji nekoliko redaka namijenjenih čitateljima i vrlo vjerojatno, kao opravdanje, i samom autoru. „Neki likovi ovoga romana nekoć su sigurno bili živi ljudi, neki su sigurno imaginarni, ‘plodovi’ autorove mašte – međutim daleko nije jasno odnos prema zbilje ni realnih, niti imaginarnih likova. Baš zbog toga se moglo napisati ovaj roman.“⁴² Vraćajući se „teškoći pripovijedanja“ knjiga je puna primjedbi o autorovoj nesigurnosti: „ni to se ne zna [...]“; „toliko znamo za sigurno da [...]“; „u tome ne možemo biti sigurni [...], ali [...]“; „ovo, kao toliko puno stvari u ovoj priči, ne možemo ni potvrditi, niti poricati [...]“. U vezi s jezikom: „Moram pričati o tim dvjema djevojkama, pitanje je samo to, jesam li sposoban oblikovati takvu rečenicu koja potječe iz njihovog jedinstvenog bitka.“ Istovremeno: „ako bih pričao samo o tome o čemu znam, i uvjeren sam da je istinito, u biti vrlo malo bi ostalo, o čemu bih čiste savjesti mogao pričati.“ Ali priča svoj uzrok i razlog, kao kod gore spomenutih Jergovićevih tekstova, nalazi u samoj sebi i u tome da će ispričano i zabilježeno teže biti „plijen“ zaborava: „ono što ne uspijeva dobiti jezični oblik potpuno se uništava ili zaboravlja“.⁴³ Sadržajno odvojeno od radnje knjige, na samom se kraju romana nalazi završno poglavlje-pogovor pod naslovom „Konačna varijacija“, koji s jedne strane reflektira na čitavu knjigu, a s druge strane na početno opravdanje: „s pričom o baki, mislio sam, moći ću otkupiti život pun mučenja. Ali očigledno sam se morao razočarati, zbog vlastite vještine i svog naivnog i neodgovornog povjerenja, u moć jezika. Zapravo u dubini svoje duše svjestan sam toga da nisam uspio.“⁴⁴

Zaključno: po mađarskoj filozofkinji Ágnes Heller od novog vijeka sve do danas povijesni se roman vremenski sužava, koncentrira na jedan događaj⁴⁵, a digitalizacija čini baš obrnuto: proširuje vrijeme i prostor prošlosti, sadašnjosti, čak i budućnosti. U književnosti, kao i u digitalnim medijima, glavno čitateljevo i autorovo pitanje vrti se oko pouzdanosti i moguć-

⁴² Róbert Milbacher, *Keserű víz*, Magvető, Budapest, 2023., 2.

⁴³ Milbacher, *ibid.*, 297. – Na hrvatskom i na mađarskom postoji izreka istog sadržaja, ali druge jezične formacije: „povijest je učiteljica života“, odnosno *a történelem az élet tanítómestere*. Učiteljica je ženskog roda, a riječ *tanítómestere* nema roda: ako bismo se pridružili prirodnim rodovima, riječ bi mogla biti muškog ili srednjeg roda – dakle gramatički gledano je neodređeni oblik. Učiteljica na hrvatskom kontra profesorici aludira na to da bi djeca već od malih nogu trebala biti svjesna da povijest ima istaknuto važno mjesto u životu pojedinca, a u mađarskoj izreci toga značenja nema.

⁴⁴ Milbacher, *ibid.*, 389.

⁴⁵ Ágnes Heller, *A mai történelmi regény*, Múlt és Jövő, Budapest, 2010., 187–253 („Današnji povijesni roman“).

nosti verifikacije tekstova. Najvažnije obilježje „retropovijesnih“ romana našega doba nalazi se u tome da umjesto romana s povijesnom tematikom, i/ili uz te romane, ponovno se pojavljuje autobiografija s, barem prividno, čvrstom povijesnom pozadinom i obiteljska „saga“, odnosno povijest autorove obitelji i potraga za autorovim identitetom. „Retropovijesni“ romani su napisani na takav način da je izuzetno teško odgonetnuti radi li se o fikciji ili o fakciji, odnosno do koje se mjere radi o njima. Naracija je u doba „retropovijesnih“ romana klasična; naglašena nesigurnost o mogućnostima/nemogućnostima pričanja povjerljivih priča je nasljeđe postmodernizma, miješanih elemenata prethodnih književnih strujanja i, što je u zadnje vrijeme novo i istaknuto kao važno, pojavljuje se jače i češće nego ikad mogućnost/nemogućnost verifikacije detalja falsificirano i/ili povjerljivo ispričanih priča.

Vjerojatno se točno u ovom skriva važna uloga pravih ili lažnih digitalnih, dakle svima pristupačnih informacija u raznim oblicima: u istom pomagalu/sredstvu emisije i recepcije. Naše je vrijeme bez dvojbi vrijeme digitalnog doba koje, barem u relaciji s povijesnim romanom, samo olakšava, pojednostavljuje autorov rad, služi koncentriranim ispravnim ili lažnim znanjima. Čitatelj lakše može provjeriti detalje, što nimalo ne znači da su digitalne informacije pouzdane i da će čitatelj doći do istine. Digitalizacija fragmentira i diseminira eventualne cijelosti, a književnost ju pokušava stvarati – ma kako fragmentirana bila – , i pokazati moguće poglede na svijet koji svjesno ili nesvjesno utječu na formiranje identiteta. Povijesni roman sužava krug i koncentrira se na sigurnu, vjerojatnu ili moguću pripadnost (eventualno nepripadnost) pojedinca i njegova identiteta. U svakom trenutku mijenjajući, „postpostmodernistički“ digitalni svijet, unatoč tomu što ima dodirne točke s književnošću i time s povijesnim romanima, ne zna to što zna književnost i s bilo kojim prefiksom ili atributom povijesni roman – i *vice versa*.

POEZIJA

Drago Čondrić

Agonija misli

AGONIJA MISLI

Dok svemirom ječi jek iskonskog plača
i dok se Istina na tezulji važe,
razdrljene grudi na vrh britka mača,
na samom dnu srca pokajanje traže.
*Pravda predsjedava razmjeni tajanstva*¹
dokle se rješava sudbina sužanjstva.

Vibracije čudne k'o odzvuci tašti
prolaze kroz dušu dok svemirom pliva.
A nevinost bijelu rođenu u mašti
zlo sa velom srama bezdušno prekriva.
Nije to prokletstvo, ni sudbina nije,
tek varava mašta k'o kotao vrije.

Rasklimana kola vrludaju drumom,
i ne nazire se gdje će stić' na kraju.
Misli koje bukte igraju se umom
kao da odavna sve tajne poznaju.
A od njih se duša mutno zamaglila,
pa i ne zna kako ima moćna krila.

¹ P. Claudel: *Dom zatvoreni* (na srpski jezik prev. N. Trajković).

*Tko će preživjeti plod ako ga bude?*²
I hoće li lanci s krila duše spasti?
Hoće li plodovi, kada već zarude
sagnjiti od svoje prevelike slasti?
Nije znano. Ali čim jaukne zora,
ostručeno srce popustiti mora.

RANOJUTARNJI KOŠMARI

Ah, kako čudan i dvojak tren u vremenu!
I kakva zdvojnost u otešćalom tjemenu?!
Gdje svemirsko ih sito tako žustro protresa,
da od njih biva tek neprozirna zavjesa,
od dviju zbilja, od finog praha satkana.
Šarena slika svih mojih noćnih nakana.

Jer svaka mis' o nestaje u bezdanu,
ulijevajuć se u neku rijeku neznanu.
*I mijenjaju se krajevi i postaje*³,
gdje zastajanje tek na trenutak, dosta je.
O, dušo moja, s koliko sebe ostaneš,
prije no uznik samoj sebi postaneš?!

U pola tebe gomila crnih oblaka,
u pola snovi pokojnih mojih predaka,
koji se negdje s mojim snovima spajaju
i beskrupulozno svaki san prisvajaju.
Pa ne znam jesam li ja, ili oni u meni
taj koji čeka da zora svod zarumeni.

² B. Miljković: *Ariljski andeo*.

³ D. Cesarić: *Željeznicom*.

ČOVJEK I NJEGOVA ZVIJEZDA

Prepoznati nikom nije,
rođenu u zvijezde znaku
(u nekakvu ćorsokaku),
kakvu tajnu zvijezda krije,
dokle je u svome mraku,
dok mu dušom sumnja vrije.

Premda *žudi svetkovine*
*djetinjastih blagostanja*⁴,
svatko svoju zvijezdu sanja
i do nje bi da se vine.
A zvijezda je uvijek manja,
nego što se druge čine.

Ali kad bi htjeli znati
i kada bi mogli htjeti
i na usud koji prijeti
svoj bijes malo utišati.
Tad bi mogli mirno mrijeti
i pod zvijezdom što nas prati.

MEĐU ŠOPOVIM KUĆICAMA U SVEMIRU

K'o da ću zakoračit' svemirom između zvijezda,
pripremam se za korak od barem tisuću milja.
U onaj tamni bezdan gdje grozomorna zbilja
traži budućnost svoju u dnu zvjezdanih gnijezda.
A hladan um se žali u razuzdanom mesu
zašto ga neće snovi sa sobom da ponesu.

⁴ T. Ujević: *Kolajna II.*

Srce se samo stislo na rubu vasiona
i čeka udar sreće sa desna ili s lijeva.
Dok s nerazumnom misli, zbog zvjezdanoga pjeva,
*glava ko komad leda u bezdan nekud tone*⁵.
Pod otvorenim nebom sve mogućnosti su iste,
kad svoje ime nađeš bar na dnu vječne liste.

Koračam svemirom cijelim, Šopove kućice gledam.
I neki čudan zanos za njima me ponese.
A hladni, stari svemir znakovito se strese,
gundajući: znaš da nisi ovih koraka vrijedan.
Pa i prijetvorno srce na toj svemirskoj cesti
tek gleda hoće li nekog sličnoga sebi sresti.

Jer baš tu između zvijezda drukčije stvari stoje.
Svaka se za sebe vrti i k'o da nekud bježe
od same sebe, ili od sveopće ravnoteže.
I nikad na čistu nisi, je li ti sudbinu kroje
zvijezde, il' Netko veći koji nad svime bdije
i hoće da sve bude k'o nekad davno prije.

STRANAC SEBI I VLASTITU DJELU

Bože, reci, je li moja vrsta
tek hologram u ovom svemiru,
kojega si u božanskom hiru
ostavio k'o otisak prsta?
Il' je samo u sveopćem viru
tužno mjesto gdje nade uviru.

Znam da je to čudnovato djelo
sa božanskim pečatom na čelu.

⁵ S. S. Kranjčević: *Lucida intervalla*.

Koji nosi tek ružu uvelu,
za spas duše i svoje opijelo.
Čudan stranac u čudnu odijelu.
Stranac sebi i vlastitom djelu.

Koga vara duda varalica,
dok mu želja u strasti umire,
a srsi se damarima šire.
Čudan klaun sa stotinu lica,
kom se htijenja sa sudbom ne mire
dok ne stanu u Tvoje okvire.

I zato se u zdvojnosti pitam,
jer odgovor nazrijeti ne mogu:
koliko ja vrijedim svomu Bogu,
dokle zdvojan međ' zvijezdama skitam?
Jer u ovom međ'zvijezdanom smogu
tek nazirem svjetlo k'o u rogu.

ZAMIŠLJENI ADAM
(pred skulpturom *Mislilac* A. Rodina)

Na čas prepoznaješ dušu u okviru
milijun dilema što iz nje izviru
i glođu joj meso sve do gole kosti.
I trzneš se, jer u sjevremenskom viru
sva ljepota žudnje i nade poniru,
a tijelo se melje u prah bez milosti.

*Cijeli svijet je samo prozor od podruma
u kojemu živi⁶ zatočenik uma
koji se u negve svojih riječi kune.
Poklonik ljepote vlastitih izuma,*

⁶ A. Šoljan: *Ispovjednik*.

pao baš na kraju blatnjavoga druma,
pri svjetlosti blijedoj sakrivene lune.

Na čas i vlastite oči prepoznaješ,
koje rone suze kao da se kaješ,
jer kajanje suzom ovlaš sve pokriva.
Ustvari životu vrlo malo daješ
i pritisnut mišlju ni za što ne haješ
jer se srce sâmno od sebe sakriva.

Zamišljen si pošto ipak se otkrilo
da u tebi kuca nadnaravno biće,
koje sva pregnuća i požude smiri.
Jer kazuje srcu što je se sve skrilo,
na pol' prežaljeno, milo il' nemilo,
tamo gdje harače svagdanji nemiri.

Ne znam jesi l' voljan moj glas sada čuti
kamo ćeš umaći, kud se odmaknuti,
kad unaprijed pad je⁷ k'o zadaća zadan?
Jer sigurno znadeš koliko su kruti
konopci života, koje raskinuti
želiš, al' si za to isuviše jadan.

ODA TAJANSTVENOJ ZVIJEZDI

Tvoje su zrake melem za slabovidne oči
u moru mrtvih stvari koji ne daju glasa,
kada se milost s neba u potocima toči,
a duša još ne pozna obrise skorog spasa.
Nad svime samo šutnja, ništa se nije maklo⁸,
a zjena množi misli kao smrskano staklo.

⁷ T. Petrasov Marović: *Postfaust*.

⁸ G. Pascoli: *Sluškinjica iz planine* (prev. O. Delorko).

I čudnim plamom srce kao lomača gori.
Tek zvijezdom označeni ovdje govoriti znaju.
K'o nepriznati Prorok u Govoru na gori
što čuda ne učini tek u rodnomu kraju.
O, zvijezdo treperava, ti poklonice znanja,
zar srca više nisu dostojna pokajanja?

Ah, utkaj, utkaj sunca sjaj u vlastitu kosu⁹
i ne okreći lice od božanstvenog glasa.
Jer spoznat' će te duša po divljem prkosu,
kad kucne zadnja ura, kad više nema spasa.
I sjetit' ćeš se onda kakva si tajna bila,
kom si poljubac dala i kud si svjetlost lila.

PRED VEČER

Pred večer k'o sâm bez sebe,
jadikujem bez potrebe.
Svaka mis'o, svaka slika
neko drugo ime ima,
koje na dnu sanovnika
svoju pravu bît poprima.

Pred večer sam prepun misli
k'o uznikâ red pokisli.
Sve što vidim ili sanjam,
što mi manjka il' se svrši,
k'o balkon je nekog zdanja
što nad nečim drugim strši¹⁰.

Pred večer me sumnje more,
duša, srce, streme gòre.

⁹ T. S. Eliot: *La figlia che piange* (na srpski jezik preveli R. Livada i D. Albahari).

¹⁰ F. Pessoa: *Ovo* (prev. M. Tomasović).

A sudbina, bez uzdanja
iluziju pravu plete,
gdje, što nada biva manja,
sve to više bivam dijete.

Pred večer su sadržajne
al' nemušte riječi tajnê,
jer ih skriva magla gusta.
Koje ne bi kazat' znale
što je duša sasvim pusta
pa napušta ideale.

ZANESENOST

Kao u filmu strave, duša mi puna slika,
a oči prazninom blude k'o oči bolesnikâ.
Svjetlo se ponaša čudno, mašta utvare stvara,
koje jednu po jednu skriva iza ormara.
Odakle duge pandže pružaju prema meni,
kao demoni straha u mraku sakriveni.

Rasplinjuju se stvari i nestaju u magli,
a srce neposlušno skrivenoj zvijezdi nagli.
Zrakama zasljepljeno, u njoj spasenje vidi,
dok svaki živac čudno cijelom dužinom bridu.
*K'o da idem na doček vrlo starom otkriću,
da sam već bio, il' da živim u drugom biću*¹¹.

Onda iluzija krene da javu potpuno zбриše,
da nestane posvema i da je nema više.
I glas odozgor čujem: znaš li kud treba ići?
Odakle krenuo si? I kamo trebaš stići?
Ne znam, odgovaram mu, ja samo zvijezdi hrlim
i pozdravljam se čudno sa ovim svijetom vrlim.

¹¹ Po: T. Ujević: *Produženi svijet*.

Poročna svijest se budi, ne zna na kojoj je strani,
da li i ona spada u taj krug začarani.

*Jer nestvarnost je jača i najžešća je bura*¹²
kada ti savjest silom život pred oči gura.
Napinje trudna jedra, rasparati ih želi,
i otvorenom šakom mučne pouke dijeli.

Al' znam, samo sa bolom opiti sam se mog'o,
i oklijevao dugo, sveporočno i mnogo.
Ne razmišljajuć' puno, rasip'o srce svoje
po putovima što se počesto i ne broje.
Pa odjednom se trznem i vapajem iz srca
smirujem dušu što se u kotlu tom koprcu.

LEKCIJA VLASTITOJ DUŠI

Zašto si se tako posramila, dušo,
što si u neznanju mom obeščaćena?
Jer svak tko je jednom pod šator tvoj uš'o,
k'o da mu je namah izbljedjela sjena.
Ah, *dubok je život, pun treptanja stvari (...)*
što *pod sporim nebom zamišljen*¹³ sanjari.

Zaboravljaš ljubav što blatom ne prlja,
već iz blata vadi tko se u njem' valja.
I u vražje leglo bezglavo ne srlja,
nego stremlje zvijezdi koja je najdalja.
I mudro okajava svu tvoju sramotu,
da ne bude dužnik straćenom životu.
Nisu važne stube, pa ma gdje nek' vode.
Svake perspektive u daljini smanji.
Važan je tek odjek potpune slobode,
jer najveći bivaš kada si najmanji.

¹² B. Miljković: *Ariljski andeo*.

¹³ V. Parun: *I smrt je zora*.

Dovoljna je mrva sa Božjega stola
pa da budeš viša od vlastitog bola.

Okreni se nebu, premda ono šuti
i *zbog tebe i zbog nekadašnje priče*¹⁴,
što te razotkriva. Dokle srce sluti
neumitnost, čija slova umno sriče.
Ona je na pragu, ne moraš ju zvati.
Važno je da oko mudro i nju prati.

¹⁴ N. Šop: *Tremenda*.

Zdravko Kordić
Trepet moje Tihaljine

TREPET MOJE TIHALJINE

Nimfe ne izlaze iz tamna mora,
iz plave pučine
One su u bljesku, u prostranstvu,
u mrtve duše
potonule, u tihoj krošnji jablana
U bljesku munje
U kriku groma
U gromadi zemlje
Nimfe bijele i čiste
od zemlje,
od praha
i drhte u srcu mom,
ćute arterijsku i vensku krv
Ćute zelenilo vrta
u tjeskobi sna,
u vatri nevida

Nimfe ne izlaze iz zemlje,
ne čuju šuštanje guštera
One izlaze iz krvava srca
iz prostrane tmine duše

One ljube lijepe oči
iz kojih kiša suza lije
One otvaraju škrinju u srcu
otvaraju dveri vrata
kotrljajući atome vatre,
atome krvi,
supstanciju limfe

Limfostatici beskraj
u plaveti pučine
kupaju prljavo tijelo,
prljavo rublje

Ona je odveć nezemaljska
nimfa rođena iz mojih suza,
iz moje krvi
Isplovila je vihorni arka
u gromovito nevrijeme,
u zlu kob
Kobilica je udarila
u kameno srce,
u tamnu stijenu
Razbila se o stijenke zidova kamenitih vrata
i kamenih vrtova

Ja kriknut ću u ponovnom rađanju
na sapima mojim
krilat anđeo
pjeva *Gloriju*

U mraku vidim tvoje zjenice
od vjetra
iz trave,
iz bajke

Nimfo, čujem plač nečujni
i svaki šum

svaki trepet tvoje haljine,
moje Tihaljine
roditeljice mojih valova
i vrela

Ti slutiš oluju orkanskih valova
mora,
neba i zemlje koja nepresušno kuca u mom srcu,
koja ziba, ziba tebe
i u plaštu ljubavi

RIJEČI MI PLOVE

Riječi mi plove,
izlaze iz utrobe
i u nju se vraćaju
Plove rijekama, morima, oceanima
Plove livadama, poljima, brežuljcima;
planinama
kud god krenu, tijesno im je
Meni je tijesno u Riječi,
tijesno bez Riječi –
ne nalazim prostranu riječ
koja bi me obujmila, obuhvatila
A Riječi je u meni pretijesno,
proviruje dolje-gore, vrije u meni

Dočim šutnja mirno plovi – iskazuje
na ukazanu riječ
Šutnjo moga tijela, moje usne,
šutnjo – neizgovorena riječi
Šutnjo svemira –
koja obuhvaćaš Božanski krik,
zasaden na pragu trećega tisućljeća
Rođen na zmijskom pragu

ljudskoga jezika
i jezika moga roda

Riječi skutrene,
nijeme riječi
Tijelo nepomično

URONJENA RIJEČ

Duša u riječi,
riječ u duši
plovi zbiljom, plovi tijelom

Tijelo zbijeno između vidljivog i nevidljivog,
između perceptivnoga i fenomenalnog
LEBDIM
jesam li ja – JA
Stiješnjen i rasprostranjen između
tijela i duha,
između zemlje i neba

Nepercipiran, ne(s)poznat
lebdim u eteru
a riječ u duši
opire se i podaje
Duhu

U zrakopraznom prostoru punine,
ja nespoznat;
čista transcendentalnost...
Plovim, plovim...

U ZELENI KRIK

Umatam plavet u more
na dno polažem riječi
krhke olupine se klackaju
Komu uputiti surovu riječ

Bože, mi smo duboko zabrazdili;
svađamo se
zbog jedne masline –
otkud ta boja, zelena
a nije zelena
koju joj riječ pridodati –
glagol trpljenja

Ptica potopljena
razširila krila, suši ih
Hoće li propjevati promuklim glasom,
hoće li nadoći boja klasom

žita

Umatam riječi u šutnju
Nastade krik
More se uzdigne

Bože, hoćeš li zakoračiti
u ovu ispucalu zemlju,
u zeleni krik

SKLOPLJENE OČI MORA

Biokovo golo, obrubljeno kamenom i štitom
silnim strojevima niz strminu
U bijeloj zimi – bijelo;
u proljeće cvate
a u kolovozu se rascvalo

kao nebeskoplavetne oči dječaka
usnula u koru
košmara
oči beskrajnoga mora
sklopljene, snivaju
snivaju lahor ponad Dinare,
lagani spust
u pustoši žila starih hrastova,
starih brijestova

Oluja kida sve što je prhko i krhko
osmijeh niz koji teče krv,
sistola i dijastola čovjeka
i čempresa – zaplele u šikari,
uzdižu se iz tmine
Croatia niče, sine,
iz snova; iz kamena, iz kresiva
vila Velebita
Miris kadulje, miris cmilja
i pjesma od milja – olujna;
glasom svečanim zatitra –
srce kuca, kamen puca
s tisućljetnim snovima
Ugrađuje se život mladih;
jezera izmiču, u njima se gore utapaju
Krist izviruje, zlatan je zakon Njegov,
srebrenjaci propadoše

Uzdigla je jidra Zvonimirova lađa
obnovljena u čelični stamen
demoni joj ne mogu ništa
Croatia je izniknula kroz tisućljeća,
na Gori hrvatskoj
i na Kristovu zakonu

SOLO KANTATA PRIRODE

Provodim vensku krv
kroza zjenicu oka
upijam Sunčevu zraku
koja se topi nad kopnom, nad morem
Topli zrak usred ljeta pjeva
kantatu Suncu –
tko će vidjeti more, tajnovit šum
koji šumi venama, lahori;
skida cvjetove s vjeđa,
sa zjenica

Upija izraze besmrtnosti čistoga Sunca
rijeke lagano nestaju, ostaje sjećanje
na usahlo tlo, sažima se struja,
dočim arterije pumpaju čistu krv,
obasjane sunčanim zrakama
sve do sutona
Dolazi noćna tama
dok dan u nju ne utone

Dok pješčani sprud ne počne
fijukati vjetrom
ljetno more pjeva,
lira urasla u cedrovinu
pokazuje notni put
noćnom putniku

IDEM ZA TOBOM

Obasjaj me unutarnjim svjetlom
s nebesa
da nestane svaka tmina
u srcu mom

Obuzdaj moje strasti,
stišaj oluje
a nevolje pretoči u patnje
veličajne – pošalji svjetlo,
nek svijetli nad tamom zemlje,
nad mojom tminom
nebeska rosa
Nek prolazne utjehe utihnu,
nek se smiri unutarnji ocean
i neka se ugasi svaka zemaljska čežnja –
nek duh lebdi nad zemljom,
nad morem i neka veže moj zemaljski prah
nerazrješivom nebeskom i
duhovnom ljubavi

Idem za Tobom, za unutarnjim svjetlom –
s Neba

POVRATAK U TIJELO

Povratak u mutne vode, u povijest;
u pijesak i pjenu na žalu
Povraćanje utrobe u tihom kutku
koji narušava prisutnost bića,
prisutnost glasa, prigušenost

Možemo ploviti oceanima,
preko ženskih leševa,
preko zmijskih kostura
i vode nas vode u zakutke svijeta
u koje mašta nikada nije dopirala

Dopiru glasja do gluhosti,
uzalud zvone zvona,
uzalud oranice zasijane pšenicom

izniknulo ništavilo koje hrani
ljudske utrobe

I evo nas na rubu oceana,
nalazimo križ Inka –
u duhove sve pretvara,
duhovitost postaje uzdah,
uzduh laži
a oceani se talože u pijesak –
pijesak je talisman duše
koju nosi tijelo
i pjesma gorko, grko sapire grlo
Vraćamo se u tihi kutak,
u spokoj – u vreću našega tijela

SUŽANJ VREMENA (Viktoru Vidi)

Od zvona do Gvozda
zvoni Hrvatska,
ječi kroz trudne riječi
miriše tamno more,
zrači mislima do zvjezdanih vrhunaca

Kao sužanj vremena – Viktor Vida
samac u svemiru,
samac u tuđem oceanu,
samac pod kotačima vlaka
Zurim u svijet, u staru bokeljsku crkvu;
vrijeme u zaključanoj uri,
u dalekim urnama
Crvotočni prah u kriku tmine
od Buenos Airesa do Gvozda,
do visoka nebeskoga trona
preobilje sjaja; gore krematoriji

Žeđ je u prirodi
sveti Marko u svojoj crkvi
sviraju se germanski virtuozi i maestri

A naš troplet, naša heraldika
usnuo sam jutro u bijelom Perastu,
u hrvatskom moru,
ruže i orhideje
bude me u mirisnom rascvalom vrtu
Viktora Vide
Sjećam se, majko, usnula jutro
u svjetlucanju crkvenih lukova
U ZALJEVU HRVATSKIH SVETACA

PROZA

Josip Laća

Dvije srodne pripovijesti

SORBUS DOMESTICA

Eh, *Sorbus domestica*, domaća oskoruša ili oskruša, kako u mome zavičaju govore! Ima ih više vrsta, piše u prvoj enciklopediji koja mi je bila pri ruci, od kojih su kod nas najpoznatije: prava oskoruša ili *Sorbus domestica*, zatim mukinja, brekinja i jarebika. Plodovi ove posljednje, jarebike, piše dalje, upotrebljavaju se kao sredstvo za otvaranje, a pospješuju i izlučivanje mokraće. Ovo me silno iznenadilo jer sam, na temelju iskustva koje želim ispričati u ovoj priči, vjerovala posve suprotno, da oskoruša zatvara. Time je bio poljuljan glavni razlog nastanka ove priče i već bih odustala od nje da nisam na drugom mjestu pročitala da obična oskoruša, *Sorbus domestica*, najčešća u našim krajevima, služi i kao narodni lijek protiv dijareje, odnosno proljeva.

U vrijeme kad branje i sušenje smokava biva na vrhuncu, kad grozdovi plavine i babića postaju modrikasti, a bobice maraštine prozirne od zriobe, i kad se zarumene breskve vinogradarke, oskoruše kao voće nikad nisu bile na velikoj cijeni, ali svejedno smo za njima posezali. Svatko je imao ponegdje barem jedno njezino stablo, najčešće u kakvu okrajku. Kad bi pojedinačno dozrjele na stablu, kad bi ugnjile, bilo je dostatno zatresti granu i u travi pokupiti meke smečkaste plodove. Da bismo ubrzali dozrijevanje, brali smo ih dok su još žute, tvrde i opora okusa te ih zatrpavali na tajnim mjestima u rahlu zemlju u blizini potoka u kojem smo ih zrele i meke, ugnjile dakle, nakon nekoliko dana mogli oprati. Brže su dozrijevale

zatrpane u žitu u ambaru, u kašunu ili rasušenoj bačvi, ali ondje su bile lak plijen braći i sestarama. Naši su ih roditelji brali, rezali napola i sušili kao smokve na griljama od trstike, a poslije čuvali u pletenim košarama ili nizali na končice za grickanje u dugim zimskim danima.

Dugo već nisam jela ni dozrele ni sušene plodove oskoruše. A kad slučajno u rodnom kraju prođem pokraj njezina osamljena stabla, ne sjetim se oporih plodova koji se jedu tek kad prezriju, nego pokojnoga strica Bartula. Zašto baš njega? E, to je duga priča koju treba otpočetak ispričati.

Stric Bartul bio jedan od brojnih bratića moga oca. Moj djed Antiša imao je četvoricu braće, stric Bartul je bio sin jednoga od njih, po godinama najbliži momu ocu, i zato su on i otac bili posebno dobri i bliski. Djed, iako najmlađi, bio je nešto okretniji od svoje braće i rano je shvatio da se od skromna nasljeđa, koje je nakon smrti roditelja podijeljeno na pet dijelova, ne može živjeti, pa se okrenuo povrtlarstvu. U vrtu uz kuću iskopao je gustirnu u koju se slijevala kišnica sa strmine, a parcele uz rječicu u polju nije bio problem navodnjavati. Kod djeda je povremeno bilo posla, pa su Bartul i njegova braća i bratići kadikad zarađivali nadnicu, najprije kopajući gustirnu, a u proljeće okopavajući kukuruze u polju.

Djed Antiša bio je kao vrtlar često na kninskoj Pijaci i bio je dobro poznat u gradu. Bavio se i politikom i kao predstavnik Hrvatske pučke stranke bio općinski vijećnik. Najbolji i najpoznatiji kupac njegova povrća bio je vlasnik Grand hotela Joso Laća, zvan Josica. Kad bi Josica ispraznio pola banka, ostatak je bilo lako prodati.

Kad je u Prvome svjetskom ratu poražena Njemačka za Hitlerove vladavine doživjela gospodarski procvat i kad je trebala uvoznu radnu snagu, mudri djed je svoga starijeg sina Stipana, moga oca, i najdražega sinovca Bartula uputio da bi bilo dobro otići ondje raditi.

Otac je naučio kovački zanat, pa je lako našao posao u Zavodu „Hermann Göring“ u Braunschweigu. S njime je radio i bratić Bartul. Otac je sa sobom ponio gitaru i mandolinu, na kojima je odlično svirao i po sluhu i po notama iako nije išao ni u kakvu glazbenu školu. Djed je očito mudro postupio kad je sina i najdražega sinovca uputio u Njemačku jer da su ostali u Kuželju, morali bi se opredijelili za neku vojsku, ustaše, domobrane ili otići u šumu među partizane. U njihovim godinama, u doba rata, nije se moglo biti neopredijeljen.

Za četiri godine boravka u Njemačkoj otac je naučio njemački, ali i poljski, što nam je bilo vrlo neobično. Kad bismo ga o tome pitali, odgo-

varao je da je radio s Poljacima, da je s njima stanovao u barakama i zato je do kraja života svirao i pjevao sjetne poljske pjesme.

U danima prije kapitulacije sirene, zračne uzbune, brujanje savezničkih zrakoplova, grmljavina topova i prasak bačenih bomba. Otac je jedva čekao da sve to prestane i iskreno se radovao kapitulaciji, ali tek onda je nastao pravi kaos. I prije se hrana dijelila na bonove, a u proljeće 1945. bilo je najgore. On je i tada i prije svoj dio dijelio s bratićem Bartulom, koji je od njega bio viši i jači i više mu je trebalo. Pomoglo je i to što otac nije bio pušač, pa je bonove za cigarete mijenjao s onima kojima je cigareta bila važnija od kruha.

Kad su došli Saveznici, stranim radnicima ponuđen je odlazak u SAD, što su neki prihvatili, osobito Poljaci, ali otac i stric Bartul nisu. Iz daleke Donje Saske krenuli su na dugo putovanje vlakom prema jugu i, često presjedajući, napokon sišli u Trstu. Taj je lučki grad bio prepun Titovih partizana, koji su se bahato ponašali ne sluteći tada da će već u lipnju morati napustiti i Trst i okolicu. Mudro je bilo šutjeti, ne odavati se suvišnim pitanjima i razgovorima jer bih ih netko mogao priupitati gdje su bili protekle četiri godine. S olakšanjem su se ukrkali na brod koji će pristati u svim većim hrvatskim lukama, pa i u Šibeniku.

Dok su sjedili na palubi, promatrali su partizanke i partizane koji su, koliko su shvatili, išli na odmor jer im je bila stigla smjena. Bili su to uglavnom Dalmatinci, s kopna i otoka, odjeveni u najrazličitije kombinacije odora, najviše britanske. Neki su brbljali, drugi drijemali, ali svi su se trgli kad je jedna oružna partizanka s debelim pletenicama, izgubljena pogleda, počela iznenada urlati. „Druže, komesaru, ja ću ti striljati!“ izderala se nekoliko puta, a zatim se bacila na palubu, zalegla i kao da u rukama drži puškostrojnicu, počela mitraljirati ta-ta-ta... „rešetati“ skupinu civila među kojima su bili otac i stric Bartul. Pritom joj je, dobro se vidjelo, vrcala pjena iz krajeva usta. Odmah su skočili neki partizani, s činovima na rukavu i bez njih, i pokušali ju svladati, ali išlo je teško. Žena je bila snažna, bacakala se i ritala udarajući vojničkim čizmama po prsima svoje krotitelje. Ipak, nakon nekoliko minuta svladali su ju i odnijeli u potpalublje. „Partizanska bolest“, šapnuo je netko iz skupine civila, očito poznavatelj prilika.

Otac je taj događaj bezbroj puta prepričavao i kadikad dodavao da se tada pokajao što nije, umjesto našega Kuželja, odabrao Ameriku kad mu je već bila nuđena.

Velika je bila radost djeda Antiše i babe Marice kad su sjedeći pod murvom ispred kuće, nakon četiri godine izbivanja, vidjeli sina Stipana kako se pokraj šljivika približava rodnom domu. O ramenu je imao obješene gitaru i mandolinu, u desnoj ruci kovčeg, a u lijevoj preko podlaktice presavijenu jaketu od prugasta odijela nalik onom u kojemu je bio otišao u Njemačku. U prvim godinama rata javljao se pismima i slao novac, a kad je u Europi i Njemačkoj zavladao kaos, nastupila je zloguka šutnja. Ali evo njihova prvoga sina, četiri godine starijega, ali živoga i zdravog, a to je bilo najvažnije. I suze se nisu mogle zaustaviti.

Vratila se već prije bila teta Zorica i sestrična Ruža, kći jednoga od djedove braće koga su zaklali četnici. One su radile u tvornici gdje su zaposlenice bile uglavnom žene. Vratile su se bile jedna s manjkom, a druga s viškom, teta Zorica bez kažiprsta koji je odgrizao stroj, a Ruža s izvanbračnim djetetom koje joj je napravio oženjeni radnik iz kninskoga kraja, podrugljivo su govorili Kuželjani.

Otac se najprije javio u OZNA-u – tako mu je savjetovano – ondje su ga namršteno promatrali i ispitivali, proučavali brižljivo sačuvanu potvrdu na njemačkom da je četiri godine *arbeitete als Schmied*, radio kao kovač, u Zavodu „Hermann Göring“ u Braunschweigu i pustili da ode kući. Kad se sve smirilo i prividno zaboravilo tko je gdje bio i što je u ratu radio, pokušao je otac naći posao u Kninu, ali nije uspijevaio. Kad se osnivala tvornica za proizvodnju vijaka i kad su nabavljeni strojevi, zvali su ga iz uprave da im prevede i protumači upute za rad stroja sličnoga onomu za kojim je radio u Braunschweigu. Uspješno to obavivši, ponadao se bio da će ga ondje zaposliti, ali direktor Milak, susjed iz sela, podrugljivo mu je odgovorio neka posao potraži kod Hitlera kojemu je pomagao ratovati kao radnik u njegovim tvornicama. Nakon još nekoliko uzaludnih pokušaja otac je odustao od traženja posla, pa se s djedom posvetio povrtlarstvu i pčelarstvu i od toga je godinama živjela naša obitelj sve dok jeftinije i naoko ljepše povrće iz staklenika i plastenika u primorju nije preplavilo kninsku pijacu, a pčele uništila varoza.

Stric Bartul, koji je rano ostao bez oca, nakon uzaludnih pokušaja odselio se u Zagreb, a njegova dva brata produžila su za Maribor u Sloveniji i ondje su živjeli do kraja života. Njihova majka, udovica, ostala je sama u Kuželju. Bartul se zaposlio kao skladištar u poduzeću Greda koje se bavilo prodajom drvene građe, ugljena i drva za ogrjev. Završio je usputno neku večernju školu i vremenom napredovao do mjesta šefa prodaje. Oženio je

medicinsku sestru s druge strane hrvatsko-slovenske granice kod Bregane, koja je kao bolničarka radila u jednoj zagrebačkoj bolnici u kojoj se neko vrijeme liječio.

O tome razdoblju njegova života malo sam znala jer se u kući rijetko o tome razgovaralo, barem ne pred nama djecom. Ipak sam s vremenom doznala da je strina Justa bila mlada udovica i da je njezin prvi muž poginuo u nekoj od vojskâ koje su krvavo ratovale. Najvjerojatnije u partizanskoj, zaključila sam kao odrasla osoba, jer kako bi inače buduća strina došla do velika stana u Prilazu. Tomu u prilog ide i to što su se stric i strina tužili na staru sustanarku u čiji su stan vjerojatno bili protiv njezine volje useljeni. No nismo time razbijali glavu jer, ponavljam, mnogo toga nismo znali, pa je nama djeci bilo najvažnije što nam je strina Justina slala i donosila odjeću koju su prerasli njezini sinovi, a stric gurao u ruke pokoju novčanicu.

Strina je bila draga, dobra i plemenita žena. Kad sam kao djetesce zbog nepoznate bolesti i posljedičnoga češanja bila sva u krastama i kad nisu znali pomoći liječnici u Kninu, moji su me odveli u Zagreb gdje smo odsjeli kod strine i strica Bartula. Liječnici u Zagrebu su zakratko pomogli, kraste su otpale, ali ne zadugo, pa su se od češanja stvorile nove ranice i kraste. Pomogla je mast koju je ocu dao narodni ljekar, pravoslavac iz sela s druge strane polja. Tako sam se riješila češanja i krasta, a alergijâ, o kojima je vjerojatno bila riječ, nikad do kraja. (Sada na pragu starosti nekadašnja alergija rodila je astmu koja mi zagorčava život.)

Kadikad bi u Kuželj stiglo pismo naslovljeno na djeda Antišu, koje bi on pročitao, a onda potihom ljutito psovao i preodijevao se za put u Zagreb. Poslije bismo doznali da je pisma pisala strina kad god bi doznala da stric Bartul ide „u štetu“. On je poštovao strica Antišu, ali ga se iz nekih razloga i bojao, pa bi neko vrijeme u njegovoj obitelji vladao mir.

Kad sam se s nepunih petnaest godina doselila u Zagreb, upisala srednju školu i nastanila kod strica Davora, očeva mlađega brata, često smo odlazili u goste kod strine Juste i strica Bartula, pogotovo kad su napravili veliku kuću u Bregani. Ondje je stric u prizemlju držao skupi Mercedes kojim se rijetko vozio, najčešće na more ili na kratke izlete u inozemstvo. Na posao i s posla vozio se u vječnoj i brektavoj Volkswagenovoj „bubi“, kojoj je s vremena na vrijeme mijenjao istrošeni motor prekucavajući tvornički broj, kako se znao pohvaliti.

Stric Bartul se često hvalio i ponosio poznanstvima s važnim osobama iz gospodarstva. Kad sam završila srednju školu, zaposlila se i otišla u pod-

stanare, kadikad sam navraćala kod strine Juste gdje sam bila rado viđena i pogošćena. Strica najčešće nije bilo kod kuće, uzalud je strina spremala obilat objed, koji stric ne bi niti pogledao jer je bio na poslovnim ručkovima s raznim ljudima. I kad bih pomislila da sam prečesto kod strine i kad neko vrijeme ne bih dolazila, strina je poručivala da dođem i korila me da sam ju zaboravila.

Bila sam uvjerena da je bila dobra nama, rođacima svoga muža, jer je bila nesebična i darežljiva osoba, ali i zato da odobrovolji strica koji ju je sve češće zanemarivao, a djed Antiša nije više u misnom odijelu s bambusovim štapom u ruci hvatao vlak za Zagreb jer je bio pokojni. Kad bi mi se strina potužila na strica, nagovarala sam ju da misli malo na se i da putuje po svijetu kad već imaju novca. „Bih ja“, govorila je ona, „kad bi stric putovao sa mnom.“

I dalje je trajala njezina plemenitost i dobrota. Kad je stariji brat usred zime, nakon povratka iz vojske iz Slovenije, svratio do njih, vidjevši ga samo u jeftinu odijelu, skinula je s vješalice u hodniku kaput starijega sina i dala mu neka ga proba. Kad je vidjela da mu odgovara, rekla je da će sinu kupiti novi i darovala ga bratu. I stric se prema meni pokazao velikim dobrotvorom, mislila sam tada da s pravom nosi ime svetoga Bartolomeja, apostola i mučenika, koji po kršćanskoj predaji štiti od kožnih bolesti, a zaštitnik je obrtnika, posebno kožara, seljaka, ponajviše pastira.

Bilo je to sedamdesetih godina kad je strina Justina jednostavno počela kopnjeti. Glava joj je bivala sve veća, a tijelo naočigled propadalo. Slutila sam da pije iako je kao svi alkoholičari nastojala raznim trikovima to sakriti.

– Gledaj ti moju ženu, a tvoju strinu, Marići (tako me je zvao), kako se pretvara u punoglavca. Obično se punoglavac pretvara u žabu, a moja žena obrnuto. – rugao se stric i pritom grohotom smijao.

I stric se pretvarao u nešto drugo. Postajao je sve krupniji, imao je na sebi najčešće smeđi kožni kaput i šešir, ostavljao je tanki brčić iznad gornje usne koji je bojio u crno kao i dugu zalizanu kosu. Bio je bučan, isuviše se glasno smijao, gazio krupnim koracima pokazujući i time da je bogat i moćan.

– Stric ti voli gangsterski imidž. – rekao je moj momak, a kasnije muž, kad je prvi put upoznao strica Bartula. Nisam se složila s tim mišljenjem, ali poslije, nakon nekih događaja, shvatila sam da je moj muž bio u pravu.

Početkom spomenutih sedamdesetih godina kad su „zdrave snage“ zamijenile reformiste u Partiji, komunisti, da bi ublažili bijes i nezadovolj-

stvo siromašnih radnika, proklamirali su nekakve akcije protiv povlaštenih i bogatih sugrađana. Parola je bila „Imaš kuću, vrati stan!“ i prijetilo se istraživanjem podrijetla imovine novih bogataša. Tko je bolje pratio partijsku praksu, znao je da od toga nema ništa jer narod kaže da vrana vrani oči ne vadi. Ali moj stric Bartul nije bio poznavatelj partijske prakse iako je možda bio član Partije. Zato se bio silno prepao jer mu je samo vidljiva imovina višestruko prelazila mogućnosti plaće, pogotovo što je strina rano otišla u mirovinu.

I baš u to vrijeme počela sam mu donositi oskоруše, još zelene kad bih se krajem kolovoza, nakon godišnjega odmora, vraćala u Zagreb, a vjenčiče osušenih slao mu je otac u paketima koje je predavao na pošti u Kninu. One zelene strina je slagala u kutije u ormaru gdje bi dozrijevale kao da su u bačvi sa žitom.

Nisam previše znala o stričevim poslovima pa ni zašto mu trebaju oskоруše. Da sam znala, možda ne bih prihvatila njegovu ponudu kad sam mu u kolovozu 1973. donijela paket oskоруša.

– Slušaj, Marići, kako ti misliš doći do stana? – pitao me ponešto zabrinuto.

– Ne znam, striče. Možda ću ga dobiti kad dođe vrijeme. Ili ću se bogato udati. – dodala sam u šali.

– A imaš li kakvoga ozbiljnog momka?

– Nemam. – priznala sam nevoljko.

– Poslušaj me dobro, Marići! Stan ne ćeš dobiti. Što je bilo, bilo je. Stanove će ubuduće dobivati samo oficiri, milicajci i važni ljudi u državnim ustanovama i poduzećima. Zato je najbolje da kupiš sebi stančić za prvu ruku.

– Kako i čime, striče?

– Ovako. Ja ću ti posuditi novac za koji ćeš u banci dignuti stambeni kredit jedan naprama dva.

– Kako? – upitala sam u čudu.

– Evo, ovako. Otići ćeš sa mnom u Industrogradnju kod moga prijatelja Čopa, generalnoga direktora. Ja ću s njime sve dogovoriti. Njegovo poduzeće završava neke zgrade na sjevernoj Trešnjevci. To su stanovi za oficire, a dio ide u slobodnu prodaju. Dobit ćeš predračun, ja ću ti dati novac za polog i ti ćeš u banci dignuti kredit.

Imala sam nepunu dvadeset i jednu godinu. Ovo što mi je stric Bartul govorio činilo mi se kao dar s neba. Kao podstanarka promijenila sam

pet-šest sobica. Bilo je tu svakojakih iskustava, o kojima ne bih ovom prigodom jer nisu važna za ovu priču.

Obavili smo sve stric i ja kako smo se dogovorili. Odveo me u neboder u Savskoj, predstavio svom prijatelju Čopu kao svoju nećakinju i posao je bio dogovoren. Uzela sam predračun za garsonijeru od dvadeset i šest kvadratnih metara, otišla u banku, oročila nešto manje od trinaest tisuća maraka na deset godina i dobila zajam u dinarima u dvostrukoj protuvrijednosti.

Sljedeće godine uselila sam se u svoj stančić, nov, blještav, sa svojim dvjema torbama u koje je stala sva moja imovina. Pred useljenje stan je bio poskupio, pa sam morala uplatiti Industrogradnji još dvije tisuće maraka. I to je donio stric Bartul. Svjesna da mi je rata kredita tek nešto manja od plaće i da ću mu moći vratiti dug tek kad vratim zajam i dignem polog, sa stricem sam pokušavala o tome razgovarati, ali on bi samo odmahnuo rukom govoreći da će se sve to vremenom srediti i da budem bez brige. Jedino me višekratno upozoravao da o pozajmici nikom ne govorim, pa ni svojim, a ni on ne će o tome ništa reći ni strini Justi ni sinovima. Ali nisam održala riječ jer sam se bojala i duga i nejasnoća oko pozajmica, pa sam o svemu najprije razgovarala sa stricem Davorom, a onda i s roditeljima.

Uskoro je u pomoć priskočio stariji brat koji se preselio u Zagreb i pridružio mi se u garsonijeri, pa smo uspjeli namjestiti stan i vraćati rate zajma. Tako sam neko vrijeme imala svoj mir, ali jednoga je dana stric Bartul pozvonio na vratima, kad sam u stanu bila sama. Zato sam se i naježila od straha kad je ponešto uznemiren banuo u stan, u žurbi otvorio vrata ormara i unutra ubacio nešto umotano u novine.

– Marići, čuvaj ovo. Ovdje ima četrnaest milijuna. – rekao je i odjurio brzo kako je i došao.

Nije bilo vremena ni za kakva pitanja. Ni sljedećih dana stric se nije pojavljivao. Skrila sam novac u dubinu ormara, bila mi je od svega muka, pa sam o tome razgovarala sa stricem Davorom iako sam obećala da ni to ne ću nikome reći. On mi je odškrinuo pogled na poslove strica Bartula, barem onoliko koliko je on znao.

– Slušaj, Marice, doći će on jednom po taj novac. – govorio mi je stric. – Samo ga je privremeno kod tebe sklonio. Mene je jednom u panici nazvao da dođem hitno kod njega. Nismo se pošteno ni pozdravili jer mi je odmah tutnuo u ruke kovčeg pun odjeće, kako je rekao, a ispod nje je

bio novac, pa sam krenuo niza stube. Ja niza stube, a milicija uz njih. Za dlaku! Naravno, kad je opasnost prošla, došao je po kovčeg.

– Klasa ova klasa ona. – objašnjavao je stric Davor. – Niža klasa građe prodavana je kao viša. Riječ je o golemim količinama na skladištima. Razlika se dijelila između direktora i šefa prodaje. Mrvice su znali dobiti niže rangirani da im se začepi usta. Pun vlak ugljena koji su pod zemljom kopali alije sirotanovići, bosanska sirotinja iz Kreke, do Zagreba bi prošao s lažnim papirima. Dobit se dijelila na relaciji Kreka – Zagreb, golem se novac slijevao i u džepove nekoliko ljudi iz Grede. Međutim, po svemu sudeći, na tragu su im istražitelji – nastavio je stric Davor – i Bartul je neprestano u strahu. Zato mu i trebaju oskоруše, zna se zbog čega.

Stric Bartul je Valentinu, starijem sinu, koji je jedva završio neki zanat, zarana kupio teški kamion kojim je iz Grede razvezio kupcima građu, ugljen i ogrjev. Pomogao mu je i pri izgradnji velike kuće u Brezovici. Mlađemu, Mišku, koji je završio frizersku školu, kupio je salon na Trešnjevci, ali moj je rođak rijetko bio u njemu. Nakon godinu ili dvije iznajmio ga je, a nakon nekoliko godina prodao. Poslije ga je uzdržavala majka, a kad je ona umrla, druga žena kojom se oženio nakon rastave od prve.

Strica Bartula sam sve rjeđe viđala, a kad bih ga vidjela, nije bio sâm, pa ga nisam mogla pitati što ću s onim novcem. Mučio me taj kriminalom stečen novac u ormaru, bilo me je strah od moguće provale, od dolaska milicije, od skandala u koji bih mogla biti uvučena. Kad je u blizini moje zgrade otvorena banka, strpala sam novac u običnu najlonsku vreću i sva u strahu brzim hodom prešla pedesetak metara i oročila ga pod zaporkom. Tako mi je savjetovao stric Davor. Četrnaest milijuna bilo je točno mojih sedamdeset plaća i toliki novac nisam htjela držati u svom ormaru. Otada je dobro skrivena zaporka bila moja jedina veza s lopovskim novcem u banci.

O tome sam u prvoj prigodi kad sam bila u Kuželju razgovarala i s roditeljima, koji su me iznenadili do tada prešućivanom pričom.

Jednom su stric Bartul i strina Justa iznenada došli u Kuželj s ovećom limenom kutijom. Nagovorili su oca da u konobi koja je imala glineni pod iskopa rupu u koju su skrili kutiju. Za nju su od svih nas znali samo otac i majka. Rođakovo prijašnje dobrotvorstvo im je začepilo usta. Kad je opasnost prošla, strina Justa došla je po kutiju i odnijela je u Zagreb, a da moji nikad nisu doznali što je i koliko u njoj bilo. Majka je kadikad gundala što barem nisu nagrađeni za jataštvo, ali otac je uzvraćao jednom rečenicom:

„S vragom došlo, s vragom ošlo!“ Osjećajući valjda da moji nerado sudjeluju u kriminalu, stric Bartul se čvršće povezo s bratićem Jakišom, koji je kao i on bio trgovac i kojemu su spomenute rabote bile bliske.

Jednom je strina Justa baš Jakišina sina Marka, moga vršnjaka, zamolila neka žurno dođe u Zagreb i da nikom ne govori gdje ide. O tome mi je poslije mnogo godina pričao sâm Marko. Kad je stigao u Prilaz, rekla mu je zbog čega ga je dovela, pa su otišli u Breganu, rođak je izvukao iz garaže kopačicu i njome više puta preorao cijeli vrt oko vile, ali ništa nisu našli, a trebali su naći kutiju sličnu onoj koja je bila zakopana u našoj konobi. Strina Justa se tako uvjerila da stric nešto od nje skriva, da novac negdje odlazi i da ne će pripasti njezinim sinovima, pa nemoćna da išta promijeni, odala se posve piću i relativno mlada umrla. U posljednjim njezinim godinama nisam kod nje navraćala jer sam osjećala da je i meni i njoj neugodno, a meni i mučno, zbog onoga što je bilo očito. Strina je naočigled propadala. Zbog toga me vjerojatno nije više ni korila što ne dolazim. Kad bih stricu Bartulu pri kasnijim slučajnim susretima ipak spomenula onaj novac, samo bi odmahnuo rukom i rekao da će sve biti u redu, da se ne brinem.

Vrlo brzo nakon strinine smrti stric se iselio iz stana u Prilazu i preselio u kuću u Gračanima za koju se do tada nije znalo. Da je ondje s novom ženom, bivšom ljubavnicom, doznala sam kad se najavio i došao s njome meni i mužu u goste.

– Marići, ovo ti je nova strina. – rekao mi je i predstavio plavokosu ženu mojih godina s velikom pundom. Bio je bučan kao i uvijek, pohvalio se da ima i pastorku koja ga voli kao oca.

Kad je isteklo deset godina i kad sam isplatila stambeni zajam, podigla sam polog i uvjerila se da se dogodilo ono što je pisalo u ugovoru, ali vrlo sitnim slovima, a što nisam pročitala tijekom potpisivanja: banka je sebi zadržala pravo da oročene devize pretvori u dinare kad bude smatrala da je potrebno, a to je u prijevodu značilo prije prve devalvacije. To me nije iznenadilo jer me na to upozorio moj momak kad je podizao zajam za svoj stan na Jarunu. On je pročitao sitna slova na svom ugovoru, pa nije bio iznenađen, ali njegov je zajam bio jedan naprama dva i pol, dulje je trajao i manje su bile kamate. Izgubljena je vrijednost pologa, ali je ubrzana inflacija smanjila rate, pa smo u braku lako isplatili mužev zajam.

To je bilo poslije, a u onom sam trenutku promijenila u marke ono što je ostalo od pologa, pridodala ušteđevinu, posudila nešto od roditelja i podigla u dinarima onaj pod zaporkom oročen novac iz novinskoga omota

i nazvala strica Bartula. Našli smo se u jednoj gostionici blizu moga posla. Donijela sam mu i pružila dva omota od novinskoga papira s novcem, kako mi je predložio. Zahvalila sam mu, ispričala se za kamate koje nismo niti dogovorili, pa ih nisam niti dodala. Marke je nevoljko prihvatio, ali s onih četrnaest milijuna dinara uvećanih za nešto bankovnih kamata bio je vidno razočaran.

– Striče Bartule, taj novac nisam tražila, vi ste mi ga uvalili, zbog njega sam strahovala i nikad mi niste rekli što ću s njime. Sretna sam bila kad sam ga predala banci.

– Dobro, dobro, Marići. Sve je u redu. – rekao je na kraju stric i strpao i marke i dinare u torbu, ali u meni je ostala mala sitna sumnja da ne će na tome završiti.

Jednom prigodom pozvani smo muž i ja kod strica Bartula u kuću u Gračanima gdje nas je dočekaao s tridesetak godina mlađom ženom, onom plavušom s pundom. Bilo je upravo neukusno koliko se njezina kći, djevojčica u pubertetu, ulizuje svom poočimu. Stric je bio u mirovini, izgledao je posve drukčije, obrazi mu se objesili, a kosa u korijenu pokazivala svoju pravu boju. Bilo ga je otužno gledati. Gdje su nestale ona silna moć i nadmoć koje su prije zračile iz svake njegove riječi i pokreta.

Kad se djevojčica povukla u svoju sobu, a „strina“ u predsoblju imala dulji prigušeni telefonski razgovor, stric je, kao da opravdava svoju ženu, rekao da ona ima nekoga prijatelja s kojim povremeno dulje razgovara.

– Šjor Bartule, zar nije nezgodno imati toliko mlađu ženu? – rekao je iznenada moj muž nakon čega sam ga oštro pogledala.

– Zete, sigurno znaš onu narodnu: Bolje sa selom teletinu, nego junetinu sâm. – rekao je stric i kao nekada se grohotom nasmijao.

Kad je strina umrla, izbio je bio rat među nasljednicima za stričevu imovinu, koji je nakon dugih sporenja završio raspodjelom plijena. Sin Valentin je zauzeo dvokatnicu na Srimi, za koju nismo niti znali da je izgrađena. Miško je zadržao velik stan u Prilazu i promijenio brave na kući u Bregani, koju je ubrzo prodao. „Strina“ je zadržala kuću u Gračanima, stric je bio s njome, a njezina kći naslijedila je katnicu u Dubravi za koju također nismo znali. Sve su to bile vijesti koje sam doznavala preko strica Davora, ali nije me to previše zanimalo. Pamtila sam samo sjećanja na dobra djela prijašnjeg strica Bartula, njegove darove u djetinjstvu i strininu plemenitost, a sve ostalo potisnula sam u zaborav.

Veliko poduzeće Greda je propalo ili je namjerno upropašteno. Atraktivna zemljišta na sjevernoj Trešnjevci dokopali su se neki novi igrači i ondje je izgrađen nov kvart s mnoštvom skupih stanova.

Godinama me kopkala ona mala sitna sumnja, koja se pojavila kad sam isplatila dugove stricu Bartulu. Kad se razbolio i dospio u bolnicu, posjetio ga je stric Davor kojemu se, zarastao u višednevnu bradu, potužio da nema pedeset kuna za nagradu bolničkom brijaču. I stric Davor mu ih je dao.

Posjetila sam ga bila i ja uime svega onog lijepog što me u djetinjstvu i poslije vezalo uza nj i strinu Justu. Njihov dolazak za državne praznike pratile su gozbe koje je priređivao djed Antiša, a novac davao stric. Pamtila sam i gađanje nezrelim grozdovima, šljivama i jabukama njegovih razmaženih sinova kad bi ljeti navratili, a koje smo mi, domaća djeca, osuđivali. Mi smo u nezrelom voću vidjeli buduće zrelo, a oni sredstva za igru.

Ona mala sitna sumnja oživjela je i uvećala se kad sam jednoga jutra na klupi za stranke pred svojim uredom ugledala strica Bartula. Protrnula sam od nelagode iako mi je bilo drago što se oporavio od bolesti. No njezini su tragovi ostali, bio je ljutit starac, pogrbljen, mršav i oslonio se na štap kad je ustao.

– Slušaj, Marići. – započeo je kad je sjeo ispred moga stola. – Došao sam ti ponuditi da kupiš onu garsonijeru.

– Da kupim svoju garsonijeru?! Što je vama, striče? – rekla sam kad sam došla do zraka.

– Nije to tvoja garsonijera.

– Nego čija, striče?

– Moja. Ja sam ti dao za polog, ja sam ti dao onih dodatnih dvije tisuće maraka kad je stan poskupio, i ja sam ti ostavio onih četrnaest milijuna. To je sve zajedno bilo točno onoliko koliko si platila banci. Dakle, moj novac moj stan. I još si tolike godine u njemu besplatno stanovala, a još više tvoj brat.

Zaprepaštena, gledala sam moga, nekad dobroga strica Bartula u novom svjetlu. Sad su mi tek bili jasni oni njegovi nejasni odgovori kad bih ga upitala nešto o dugu i o novcu u banci. Sve je to dobro izračunao i sve je isplanirao unaprijed. Nije bila riječ o plemenitosti, nego o skrivanju ukradenoga novca. Naivna kakva sam bila, postala sam nehotice sudionica u nečasnu poslu, a sve samo zato da podao starac sebi osigura zalihu za stare dane.

Došlo mi je zlo, počela sam se znojiti, u trbuhu mi je kruljilo i ja sam bez isprike, za koju nije bilo ni vremena, pobjegla u zahod. Kad sam se nakon petnaestak minuta vratila, strica Bartula nije bilo u mom uredu.

Ali bilo ga je sljedećih tjedana i mjeseci. Zgrozila bih se kad bih ga ugledala na klupici za stranke. Dolazio je otprilike svakih petnaestak dana. Dolazio i prijetio da će me tužiti, da će prije svega ispričati svima u mojoj ustanovi kakva sam lopuža i nezahvalnica. Svaki njegov posjet završavao je mojim odlaskom u zahod. I baš sjedeći na školjci, sjetila sam se naših oskоруša, kako bi mi dobro došle, ali nije ih bilo. Kad je otac doznao što je bio uzrok potrebe njegova bratića za zrelim oskоруšama, jednostavno je uzeo pilu i prastaro stablo pretvorio u ogrjev.

Očajna, dogovorila sam s vratarom da više ne pušta strica Bartula u zgradu. Rekla sam da je on doista moj rođak kako se i predstavlja, ali i da me svojim nepotrebnim dolascima ometa u poslu. Doista, nije ga bilo neko vrijeme, a onda je počeo nazivati telefonom. Muka je trajala sve dok moj muž nije odlučio to prekinuti i umjesto mene otišao na dogovoreni sastanak sa stricem Bartulom na Jelačićevu placu.

Pojedinosti njihova razgovora nikad nisam doznala. Sigurno je stric bio silno iznenađen kad je umjesto mene, preplašene i izmučene nećakinje, ugledao moga muža na javnom trgu. Jedino što mi je muž poslije priznao jest da je cijelo vrijeme kratka razgovora držao desnu ruku u torbici koja mu je visjela o ramenu.

Imala sam mir zamalo godinu dana, a onda je stigla tužba s Općinskoga suda. Posavjetovala sam se sa stricem Davorom što da činim i on mi je savjetovao da sve zaniječem. „Budeš li priznala pozajmicu i tvrdila da si je vratila, sve će se zakomplicirati“, rekao je stric Davor. „Nemoj uzeti ni odvjetnika jer ti ne treba“, savjetovao mi je dalje. „Ne treba jer nikakve pozajmice nije bilo, pa nema razloga ni za tužbu ni za obranu, tako reci na sudu.“

Prije sudske rasprave nazvala sam Valentina, koji je kao davno odrastao čovjek uvijek bio razuman. Rekla sam mu da je bila pozajmica, da je vraćena, da je to stric zaboravio i da ću na sudu sve nijekati. Razumio je u potpunosti o čemu je riječ i podržao me.

Sudska rasprava bila je vrlo kratka.

Na sprovod stricu Bartulu sljedeće godine ipak sam otišla. Otišla sam ispratiti onaj dio njegova života u kojem je doista bio dobrotvor, čijim smo se dolascima kao djeca jako veselili. Prijezir prema drugom dijelu njegova života pokazala sam odlaskom s groblja na pola obreda.

Ipak, djecu i unučad upućujem da svaki dar barem nekoliko puta okrenu u ruci prije nego ga zadrže.

ARBAJTLOS

O Davoru B. samo sam godinama slušao i to od ljeta 1976. godine kad sam upoznao njegovu sestričnu Maricu, koju sam poslije sedam godina duge veze oženio. Prije nesretne ratne 1992. nije bilo ni prigode da ga upoznam jer je živio u Banjoj Luci, a kroz taj grad samo sam se provezao dva puta i to prije nego sam upoznao Davorovu rodicu. Njegova majka Marica (u ženinu rodu i muška i ženska imena često se ponavljaju), teta moje žene, otišla je tragom svoje starije sestre Zorice, koja se udala za vojnika koga je upoznala u pošti u Kninu dok je u tom gradu služio jugoslavensku vojsku. Udala se teta Zorica za nj krajem četrdesetih godina prošloga stoljeća protivno volji svojih roditelja, ne samo zbog njegova muhamedanstva nego i zato što o njemu ništa nisu znali niti išta mogli doznati. Ali sve je bilo uzalud. Teta Zorica je govorila da će skočiti sa željezničkog mosta ispod kojega svakodnevno prolazi ako joj ne dopuste udaju za vojnika Abida koji joj je isti Gary Cooper. Nije bilo druge, prva je popustila baba Marica, a onda je i djed Antiša, stjeran u kut, odmahnuo rukom.

Kad sam ju zamalo tri desetljeća poslije upoznao, i meni je teta Zorica govorila da se udala za tetka Abida jer je bio zgodan i lijep kao Gary Cooper. Nitko tu sličnost nije primijetio kad je vojnik prvi put došao u posjet budućem puncu i punici koji su ga primili pristojno, ali podosta suzdržano. Istina, baba Marica i djed Antiša nisu znali ni tko je Gary Cooper ni kako izgleda, ali jesu Abidov šurjak Davor i svast Marica, pa su se grohotom smijali kad bi vidjeli omanja smeđokosa vojnika, koji je u očima zaljubljene sestre bio nalik slavnom glumcu poznatom po ljepoti, stasu i glasu. Dojam je bio još gori kad je Abid kao civil u građanskoj odjeći, u novu konfekcijskom odijelu, došao po tetu Zoricu da bi ju zauvijek odveo u Banju Luku.

Tetak Abid bio je dobar automehaničar, teta izvrsna krojačica, pa su dobro živjeli u lijepu gradu na Vrbasu. Rodila su im se dva sina, prvi je dobio čisto muslimansko ime Kemal, a drugoga su zvali Zlatko, imenom koje je moglo biti i kršćansko i muslimansko ako je bilo upisano kao Zlatan. Obojica su kao mladići bili vezani uz lakoglazbenu scenu u rodnom gradu, svirali su i pjevali u prvim vokalnoinstrumentalnim sastavima i pripadali tzv. „banjalučkoj raji“, koja je naivno vjerovala da ništa ne će narušiti njezinu idilu.

Da su glede suzdržanosti u pravu bili Abidovi punac i punica, pokazalo se nakon petnaestak godina kćerina i zetova braka. Jednom je tetak, poslije nedjeljnoga ručka, baklava i kave, kad su ostali sami, ovo izgovorio teti Zorici: „Draga ženo, proveo sam s tobom, evo, priličan broj godina. Izrodili smo dva sina, ali ja kao musliman ostatak života, srednje godine i starost moram provesti sa ženom svoje vjere. Ostavljam ti ovaj stan i brigu o sinovima, a ja ću pomoći koliko budem mogao.“

Ovo sve znam iz višekratnoga prepričavanja iz tko zna koje ruke, pa i ne bih išao u pojedinosti. Uglavnom, odmetnuti muž nije dočekao veliku starost sa ženom svoje vjere. Zorica je poslije njegove smrti ipak odlazila na grob oca svojih sinova, polagala cvijeće i palila svijeću pokraj njegova nišana. Na groblju je upoznala svoga drugog muža, katolika, nogometnoga trenera, udovca s kojim je provela dio života, a poslije njegove smrti kao udovica do svoga kraja nosila je njegovo prezime.

Ništa bolje sreće nije bila ni njezina mlađa sestra Marica koja je, dok je bila u gostima kod sestre u Banjoj Luci, u nekoj prigodi upoznala tetka Ivana, Davorova oca, koji je bio poznati banjalučki krojač. Budući da joj je i sestra Zorica, kako sam već spomenuo, bila krojačica, najvjerojatnije je bilo da su se Ivan i Marica upoznali u krojačkim krugovima ili je u pitanju bila najobičnija namiračina. Ivan je bio visok i naočit čovjek, ali boležljiv u duši i tijelu jer je kao domobranski narednik preživio zarobljavanje i križni put, i to onaj krak koji je od Banje Luke preko Drvara, Grahova i Knina vodio prema primorskim gradovima. Prošli su poraženi vojnici i pokraj Kuželja prije Knina, seoceta nazvanog po jaku vrelu koje izvire pokraj ceste. Partizanski goniči na konjima i pješice tjerali su iznemogle, odrpane i bosonoge zarobljenike i zaustavili ih na livadi nedaleko od izvora s kojeg se nisu smjeli napiti. To je bio vrlo istančan način mučenja. Ženin tetak Ivan poslije je pripovijedao kako je neka cura na izvoru punila vučije, kako joj je u očaju zbog strašne žeđi krišom davao znak da mu donese lončić vode, ali ona je glasno odgovorila neka se sâm napije. Kad se vratio u Banju Luku i nakon nekoliko godina postao muž žene koja je rođena trista metara od toga izvora, već za prvoga dolaska u Kuželj otkrio je tko je bila ona cura, poslije udata žena, ali nikad joj javno ništa nije prigovorio, možda zato što je više vjerovao u njezin strah nego u mržnju.

Zašto se teta Marica udala za boležljiva krojača, slobodnije se govorilo u ženinoj obitelji tek kad je umro njezin strogi, tradicionalni otac Antiša. On je na sve načine sprječavao vezu svoje mlađe kćeri s lugarom Vasom, knin-

skim pravoslavcem, koji je počesto u zelenoj odori s lovačkom puškom o ramenu prolazio puteljkom iznad njihove kuće. Bio je lijep kao slika, visok, uspravan, govorila je poslije teta Marica, ali otac je trubio svoje. Komplicirano je to udati se za čovjeka druge vjere ili oženiti se inovjerkom. Od cure se očekuje da promijeni vjeru, da se drukčije krsti, da promijeni govor i da slavi druge svece i blagdane. Ako prihvati promjene, odriče se dijela sebe, a ako odbije, eto milijun novih razloga za sukobe i svađe u novoj sredini. Djeca iz takvih obitelji, posebice sinovi, ako se jasno ne opredijele za jednu stranu, ne spadaju ni tamo ni amo, a ako se opredijele jedan ovamo, a drugi onamo, kad dođe do rata kao što je bio prošli ili kao što će biti neki budući, krvavije od drugih zarate jedan protiv drugoga. „Zato mudri ljudi, da bi sve to izbjegli, žene se i udaju za osobe svoje vjere, pa ako kao katolik ne nađeš srodnu dušu u blizini, odeš u Biskupiju, Potkonje ili u Prominu i nađeš curu koja ti više odgovara“, govorio je. Pa kad je tetak Abid napustio tetu Zoricu, što je ona dugo skrivala ne dolazeći desetak godina u rodno selo, djed Antiša je tvrdio kako je unaprijed znao što će se dogoditi i da zato nije bio zadovoljan tim brakom.

Boležljivi tetak Ivan bio je između ostaloga silno i neizlječivo ljubomoran. Nije ljubomoru skrivao ni u Kuželju, pogotovo kad bi lugar Vaso kao slučajno prošao onim puteljkom iznad kuće. Svjestan te i svih ostalih vidljivih i nevidljivih bolesti jednoga je dana otišao na Šehitluke i, ispivši ondje otrov, oprostio se s rodnim gradom i životom u njemu.

Kad sam upoznao obje ženine tete one su bile udovice, starija plavokosa, gruba, bučna i brbljava, a mlađa crnokosa, lijepa i tiha. I kao takve bile su dvije suprotnosti, ali koje su se lijepo slagale. Dolazile su po više dana kod brata Stipana i snahe Anice u Kuželj, kod mlađega brata Davora i njegove žene u Zagreb i u njihovu vikendicu na Srimi. Već nedugo je nakon upoznavanja teta Zorica rekla da imam bradu kao ona ženska stvar, naravno, rekla je to onako kako narod govori i pritom se bučno smijala.

Sada kad su već dugo pokojne, moja ih se žena počesto sjeti i o njima pripovijeda. Oba para s djecom dolazila su na odmor u Kuželj. Dolazili su i ženini rođaci iz Zagreba, posebno bogat očev bratić Bartul. Djed Antiša bio je kao mladić sluga u bogatoj kninskoj obitelji Sekanini, koju su komunisti 1945. pobili i opljačkali, a bio je i pomoćni kuhar kod fratara u franjevačkom samostanu. Svoje kulinarsko umijeće pokazivao je kad bi se rodbina i svojta okupila na državni praznik Dan Republike krajem stu-

denoga. Posebno je dobro spremao divlje zečeve koje bi nabavio od lovaca tako da je cijelo selo neponovljivo mirisalo.

Tetak Abid imao je auto i s njegovom obitelji išla je moja buduća žena prvi put na more na kupanje u Zablacé pokraj Šibenika. Ako zanemari povraćanje u odlasku i povratku, to je pamtila kao nešto dobro, ali nije zaboravila kako je tetak kao gost u tuđoj kući uzimao sebi za pravo da, uza svoju djecu, kažnjava šibom i djecu svoga šurjaka Stipana za sitnije ili krupnije nepodopštine. Često nije dolazio samo sa svojom obitelji, tije-sna kuća primala je i njegova brata Abaza i njegove, ali samo na nekoliko dana. Moja žena kao djevojčica, zahvaljujući teti krojačici, imala je cijelu kolekciju fjkova, mašnica za kosu, mnogo prekrojenih haljinica i bluzica, ali teta nikad nije održala obećanje da će ju povesti u Banju Luku. „Tebe će ‘tetka’ povesti na Korzo, na Šehitluke, šetat ćeš se uz Vrbas“, govorila je, ali to obećanje trajalo je dok tetkov auto ne bi zamakao iza prvoga zavoja na cesti prema Bosni. Suprotno starijoj, mlađa teta nikad nije obećavala povesti nećakinju u Banju Luku. Ona je živjela dulje, dočekala rat u Bosni i Hercegovini, protjerivanje sina, snahe i njihove dvoje djece, a kći je ostala pošteđena jer je udana za Srbina. I snaha je bila Srpkinja, ali samo po ocu, pa je i ona zbog dijela hrvatskih krvnih zrnaca protjerana nedugo poslije muža Davora. Teta je u kolovozu 1995. doživjela i prenapućenost vlastite kuće, koju su napunile izbjeglice iz kninske traktorske kolone nakon Olu-je. Dakle, jedna je teta davala lažna obećanja, a druga nije, pa se dogodilo da je moja žena bila u Banjoj Luci samo na pogrebu obiju teta.

Što se tiče tete Zorice kadikad zlobno požalim što nije doživjela rat kad se već to zlo dogodilo. U svojim pripovijedanjima idealizirala je život u Banjoj Luci, govorila kao Banjalučanka, hvalila dobre odnose među ljudi-ma. „Mi se svi dobro slažemo, Srbi, muslimani, katolici, niko ne gleda ko si i koje si vjere. Ako iko napravi probleme u Banjoj Luci, to će biti ustaše“, govorila je često.

Nisam sa ženinom tetom ulazio u rasprave jer sam držao da ne zna što govori i da je slijepa kod zdravih očiju. Jedino mi je bilo čudno što je današnje Bošnjake nazivala muslimanima, Hrvate katolicima, a jedino Srbe nazivala je nacionalnim imenom. Iz toga sam zaključio da muslimani drže do svoje vjere i klanjanja u džamiji, da katolici odlaze u crkvu na misu, a da jedino Srbi ne mare za vjeru jer rijetko, kao i u Hrvatskoj, uostalom, idu na misu, a sve zato jer im je upravo nacionalnost važnija od vjere.

O tetinoj dijagnozi prijeratnoga stanja u Banjoj Luci često sam razgovarao sa sada pokojnim Mišom, koji je umro od korone, iz društva mojih znanaca koji se svakodnevno u podne okupljaju u kafiću uz potok na jarunskoj tržnici. On je bio Srbin, sin prvoborca s Banovine i pukovnika JNA, koji je dio života proveo u gradu na Vrbasu.

– U pravu je bila teta tvoje žene. – odgovorio mi je ne jednom. – Takvu Banju Luku i ja pamtim iz srednjoškolskih dana. Promjene su nastale nakon potresa 1969. Tada se u obnovljeni grad slilo mnoštvo gorštaka s Kozare i Grmeča. Ajde, s ovima s Kozare nije bilo problema jer je Kozara bila partizanska, Kozarčani su se brzo uklopili u gradski život, ali brđani s Grmeča, koji je bio četnički, donijeli su sa sobom četništvo u grad. I otad je sve otišlo kvragu.

Da je sve otišlo kvragu najbolje su osjetila djeca tetā moje žene. Kemal, nekad popularni pjevač, ostao je u Banjoj Luci i prisilno kopao rove, a brat mu Zlatko, sa ženom iz srpske oficirske obitelji i djecom, probio se nekako iz grada i skupa su odletjeli u daleku Australiju gdje je nedavno umro.

Tetu Maricu spasila je već spomenuta udaja kćeri za Srbina, ali ništa nije moglo spasiti njezina sina Davora. Sve to pratili smo žena i ja izdaleka jer smo bili zabrinutiji za njezine roditelje, koji su ostali pod srpskom okupacijom u Kuželju i nikakve vijesti o njima nisu dopirale do nas. Ni ja nisam mogao biti bezbrižan, na rubu moga sela Srbi su bili zaustavljeni, ali povremena pucnjava podsjećala je preostale mještane da je opasnost blizu.

Čim je počeo rat u BiH, doznali smo da je Davor pod prijetnjama otišao iz Banje Luke u Zagreb. Javio se ujaku Davoru, po kojemu je dobio ime, i on ga je zaposlio u tvrtki koja je izvodila geotehničke radove na terenu. Po struci je bio „mašinski“ tehničar, tako je govorio. Ali pronašla ga je Vojna policija i poslala na bojište u Hercegovinu. Sve smo to žena i ja, kako rekoh, pratili usputno. Čuli smo i da je Davorova žena s djecom otišla u Austriju, pa se sve to doimalo vrlo tragičnim. Zato kad smo čuli da je ponovno u Zagrebu, smješten u obitelj neke prognane liječnice iz Banje Luke, nekako smo doznali njezinu adresu i pozvali ga na nedjeljni objed. A on je stigao s torbom i nekoliko zavežljaja, vjerojatno odjeće dobivene u Crvenom križu.

Dobro, pomislili smo. Oni kod kojih je dotada bio sigurno su odahnuili, a mi ćemo izdržati neko vrijeme dok se ne snađe. Ali Davor od prvoga dana nije pokazivao nikakvu želju da se „snađe“. Nije nam previše smetao,

jeo je što i mi, pričuvao je kadikad djecu, ali bio je strastveni pušač. Najčešće je sjedio na trosjedu u dnevnoj sobi, na kojem je i spavao, i dimio i divanio. Često je spominjao svoju ženu i dva sina negdje u Austriji, ali nije znao u kojem su gradu. Ni žena mu se nije mogla javiti jer nije znala gdje je, pa ni posredno preko Banje Luke jer su telefonske veze između toga grada i Zagreba bile prekinute. Tek kadikad izišao bi u grad, našao se s nekim Banjalučanima i opet se vraćao. Novac, iako ga ni mi nismo imali dostatno, odbio je govoreći da ima još nešto maraka.

I tako su prolazili teški ratni dani. Kadikad bismo mu govorili da pronade neki posao, da će ovako sjedeći u kući izludjeti. Bolje mu je raditi i nešto zaraditi, govorili smo, pa je počeo gledati oglase. Tako je našao posao na nekom imanju na obroncima Medvednice iznad Gajnica. Ondje je imao sobicu, hranu i skromnu plaću, a pomagao je gazdi u vrtu i oko krava, svinja i živadi. I baš kad smo pomislili da se privremeno sredio, nakon mjesec dana našao sam ga kod kuće.

– Vratio se gazdi stari radnik Jozo iz Vareša, pa sam morao otići. – rekao nam je Davor nemoćno sliježući ramenima.

Zašli smo bili duboko u jesen. Izluđivala nas je pomisao da ćemo ga u tijesnu stanu imati cijelu zimu i tko zna još koliko dana. Već je cijeli stan smrdio po duhanskom dimu. Dok je bilo toplo, mogao sam ga nagovoriti da puši na balkonu, ali bivalo je sve hladnije, balkon je okrenut prema sjeveru, prema Sljemenu, pa sam se morao smilovati. Razgovarali smo o nekakvu poslu, ali bilo ga je teško naći. „Mašinskoga“ tehničara nitko više nije trebao, tvornice koje su ih nekada zapošljavale gasile su se jedna za drugom. Ujak Davor je otišao u mirovinu i nije bio više utjecajan da ga ponovno prime u njegovu bivšu tvrtku. Spomenuo sam mu i mogućnost da se javi u Hrvatsku vojsku, valjda je i vojsci potreban strojarski tehničar, ali on je samo odmahnuo glavom.

– Uuu... ne bih opet u vojsku. Nipošto. Dok sam radio kod ujaka, pronašla me Vojna policija i poslala na bojište kod Mostara. Bio sam tamo cijelo ljeto. Uuuu... svašta sam tamo doživio, svašta vidio, svašta nam rade, ali i mi smo uzvraćali... Uuuu...

Nagovarao sam ga neka ode na more, u Neretvu naprimjer brati mandarine ili masline po Dalmaciji. Zaradit će nešto novaca, a dobit će hranu i smještaj. I ja ću uskoro u berbu maslina, može sa mnom krenuti do Šibenika, a onda autobusom do Neretve.

To je prihvatio i krenuli smo. Uzeo je nešto odjeće i stavio ju u torbu. Ostalo je objesio u ormaru. Putovanje je bilo dugo i mučno. Vozili smo se jedinim mogućim putem, preko Senja i trajektom na Pag. Iako su na radiju javljali da nema gužve na trajektu u Prizni, bio je ondje velik red i čekali smo zamalo dva sata na ukrcaj. Puhao je jak jugo, trajekt je usporeno vozio, nagomilalo se na prilaznoj cesti mnoštvo kamiona. Ispred nas je za nesreću bio kamion natovaren govedima iz kojega se širio neugodan vonj pojačan južinom. Davor je ponukan smradovima, koji su ga podsjećali na rad na imanju pod Sljemenom, govorio kako bi se mogao ostvariti velik biznis. Kupiš u Slavoniji desetak grla stoke po toliko i toliko maraka, unajmiš kamion i vozača i prevezeš u Dalmaciju i prodaš. Na jednoj turi zaradiš toliko i toliko i onda ponovno.

Pričao mi je o predratnom životu u Banjoj Luci, o ljetovanjima na moru, na Hvaru, uz gitaru i pjesmu. Slušao sam strpljivo Davorove sanjarije i brojio kilometre. U Šibenik smo došli oko dva sata poslije ponoći. Kolodvorska zgrada bila je teško oštećena, kroz razbijene prozore puhao je jak, hladan i vlažan jugo i sablasno zviždao. Ostavio sam Davora u razbijenoj zgradi, na klupici. Ondje je bio samo službujući prometnik, a okolo su dežurala dvojica policajaca. Bilo mi ga je strašno žao ostaviti. Izrazio je bio želju da ide sa mnom pomoći mi brati masline, ali branio sam se da ni ja nemam gdje spavati jer je Hrvatska vojska cijelu našu kuću pretvorila u vojarnu, pa ću i ja morati spavati kod braće ili sestara. I tako smo se rastali.

Sjeo sam u auto i odvezao se do bratove zgrade na Šubićevcu. Sjedio sam u autu u mraku dok je jugo jezovito urlao. Nije bilo bratova auta, pa sam pretpostavio da je na bojištu. Nevjesta i djeca su spavali, nisam imao volju buditi ih, pa sam produžio da drugoga brata u Bilice. Ni njegova auta nije bilo ispred kuće, i on je bio negdje na položaju, pa sam odustao od zvonjenja na vratima i produžio do rodnoga sela.

U selu nigdje nikakva svjetla. Rodna kuća u mraku, prazna, vojska ju je, činilo se, privremeno napustila. Ušao sam u kuhinju, prozorska stakla bila su razbijena, vjetar je zviždao između krhotina u oknima. Mislio sam da je ipak bolje da se u kuhinji smjestim nego u sobama na katu. U njoj barem mogu naložiti vatru u štednjaku. I doista, donio sam drva i plamen je ubrzo zasjao. Našla se u kredenci i neka vojnička limenka s raviolima, pa sam ju otvorio, ugrijao i sadržaj pojeo. Opružio sam se na kauču u odjeći, pokrio zaboravljenom vojničkom dekom i pokušao zaspati, ali san nije dolazio na oči. Mislio sam na Davora, mislio sam kako on sada putuje u

neizvjesnost. I to neugodno ležanje pod udarima juga kroz razbijen prozor i tu nesanicu doživljavao sam kao Božju kaznu za to što sam nevoljnika ostavio na kolodvoru.

Ujutro sam se probudio s teškom upalom grla. Vatra se bila ugasila, pokrivač bio nedovoljan, a ja sam nakon nesаницe ipak tvrdo zaspao i tako mi je grlo teško stradalo. Kako ću takav brati masline?

I brao sam ih, spavao sam kod jedne od sestara, pio antibiotike i prizdravio uz čaj, med i ugrijanu rakiju.

Treći ili četvrti dan nazvao sam Zagreb i dobio ženu. Kad sam ju upitao je li se javljao Davor, tiho mi je šapnula da je on u kući, da se vratio. Poslije sam doznao da je stigao do Baške Vode, sišao s autobusa i bio neko vrijeme kod znanaca koji su ondje imali vikendicu i onda se opet vratio na našu adresu.

Uh, što ćemo sada! Nezamislivo mi je bilo da će biti kod nas cijelu zimu. Savjetovali smo se sa stricem Davorom koji je ponudio da njegov nećak Davor uzme ključeve, ode u njegovu vikendicu na Srimi i ondje preživi zimu čuvajući ju od provalnika.

– A što ću jesti? – pitao je Davor.

– Javit ćeš se fra Petru Klariću koji je s našim mještanima smješten u vodičkim hotelima. – odgovorio sam mu.

Tako je i bilo, ali nakon nekoliko dana javlja se Davor iz Srime.

– Kako ti je? – pitam ga.

– Nikako. Gladan sam i ledeno mi je.

– Za hladnoću upali grijalicu, sigurno je tvoj ujak ima, a za hranu javi se fra Petru. Ja sam mu rekao da ćeš doći.

– Tražio sam ga, ali ga nisam našao.

– Otiđi opet onamo i dežuraj u toplom hotelu cijeli dan.

Kad je sljedeći put nazvao, opet je rekao da nije našao fra Petra, ali pohvalio nam se da je doznao gdje su mu žena i djeca.

– Pa gdje su? – pitao sam ga.

– U Felkiru u Austriji. – odgovorio je.

– Gdje je to? Koji je veći grad najbliži?

– Innsbruk. To je na zapadu Austrije. Ali ne znam adresu na kojoj su.

– Dobro je i to. Poduzet ćemo nešto žena i ja.

Uzeo sam iz vitrine debeo crveni ADAC-ov vodič i pronašao kvadrat zemljovida u kojem je grad Innsbruck. Pomnjivo sam pretražio bližu i dalju okolicu toga grada da bih se zaustavio na gradu Feldkirchu koji bi mogao

biti onaj Davorov Felkir. Daljnu pretragu je preuzela ženina prijateljica Maja, profesorica njemačkoga jezika. Nakon pola sata okretanja brojeva i kratkih razgovora, dobila je ustanovu u kojoj je smještena Davorova žena s djecom. Čak je s njome razgovarala i sve je dogovoreno.

Javili smo adresu i telefonski broj Davoru i on je sjeo na autobus i otišao u Austriju.

Povremeno nam se javljao i izvještavao nas da se dobro smjestio kod žene. Uskoro su dobili i trećega sina i tako je sve krenulo nabolje. O poslu nije ništa govorio. No nakon desetak godina, kad je navratio do nas, doznali smo da se rastao od žene, da se odselio i da je arbajtlos. Njemačko-hrvatski rječnik objasnio mi je da je Davor *arbeitsloss*, nezaposlen. Od grada ili države dobio je na korištenje jednosoban stan, plaćene režije i socijalnu pomoć od šesto eura. Pohvalio se i da skromno, ali lijepo živi.

Sve nam je to potvrdio kad smo se vidjeli na sprovodu moga punca, a njegova ujaka Stipana. On i sestra mu Mladenka doputovali su s nekim divljim taksistom kakvi održavaju po potrebi vezu između Banje Luke i Knina i obratno. Bilo je to između Božića i Nove godine 2008. Dan je bio neobično hladan, pa se rodbina stisnula na karminama u dnevnoj sobi uz odojak i pokojnikovo vino od kojega su se rumenili obrazi i uši. Kad sam Davora upitao za posao, odgovorio mi je da je i dalje arbajtlos. Ispitujući pojedinosti, doznao sam da nikad nije niti radio.

– Ja sam ti to dobro izračunao, pa se nikad nisam ni zaposlio. S troje djece isplativije mi je bilo ne raditi. Ako radiš, moraš plaćati stan, nemaš ništa džabe, a ovako...

Na odlasku molio je moju ženu da mu ulije dvije litre crnoga vina koje bi ponio sa sobom. I bila bi mu moja žena napunila boce da to nije čula Davorova sestra Mladenka.

– Ni slučajno! – pobunila se. – Kakav je, napit će se usputno. Napit će se i napraviti će nam velike probleme. Rekla sam već da smo došli s nekim divljim taksistom. Dovezao je i neku ženu s nama u Knin. Znam ja kakav je Davor. Nije pijanac, ali kad se rijetko napije, psuje sve odreda. Opsovat će svim Srbima majku četničku, pa i vozaču. Svašta se iz toga može izroditi. Može nas izbaciti negdje u divljini.

Nastala je vrlo mučna situacija. Davor je glasno molio moju ženu, a Mladenka potihom šaptala da mu ne da. Na kraju, otputovao je bez onih dviju litri, ali su on i sestra sretno stigli u Krvavicu, kako jedan moj prijatelj naziva Republiku Srpsku.

Otada vidio sam Davora samo jednom i to prije pet šest godina kad je svratio do nas na povratku iz Banje Luke. Nije mu bilo ni nakraj pameti da se vrati onamo živjeti. Kuću mu je srušio grad i obeštetio obitelj trima stanovima. Jedan je pripao njemu, a u dva stanuju sestrina djeca.

Davor nosa sa sobom digitalni fotoaparatus. Snima sve što mu se sviđi. I dalje je arbajtlus. Od sinova jedan je uspješan športuš, drugi puši marihuanu, a treći živi u Japanu.

Kad sam ga usporedio sa slikom koju pamtim iz njegovih prognaničkih dana, iako dva desetljeća stariji, mnogo mi je bolje izgledao. Bio je još uvijek zadovoljan svojim životom. Država Austrija o svemu brine. Opću sliku jedino kvare dvije rupe gdje bi trebali biti gornji i donji prednji zubi. Ne znam je li riječ o vlastitu nemaru ili nebrizi države Austrije. Neugodno mi ga je bilo to pitati.

Njegova ujna, a moja punica Anica, u devedeset četvrtoj godini već dugo živi sama u Kuželju. Ne da se ona iz svoje kuće iako ju čeka mjesto u staračkom domu. Može i kod djece u Zagreb, ali ne želi dok ju zdravlje služi. Zadovoljna je što ju djeca i unuci često posjećuju, a kad ih nema, čuju se po dva puta na dan telefonom.

Puteljkom iznad kuće, onim kojim je svojedobno prolazio lugar Vaso, provozaju se kadikad lovci u potrazi za divljom prasadi. Prepoznaje Anica i zvuk policijskih terenaca, koji love azijske emigrante koji se ilegalno spuštaju iz Bosne niz Dinaru.

Kadikad, duboko u noći kad ne može zaspati, iza dvostruko zakračunatih vrata moja punica čuje tihe korake i šapat na nepoznatim jezicima. Iako o tome nerado govori, uvjeren sam da majka moje žene misli kako svi ti tihi noćni putnici ilegalno traže put za onu zemlju u kojoj već tri desetljeća kao arbajtlus živi Davor, nećak njezina muža.

NOVI PRIJEVODI

Hélinand de Froidmont

Versi o smrti

Que vaut biautez, que vaut richece

Smrti, perje mi mitariš,
znojnu pùt u kupki variš,
zbog sramotna mog življenja;
svakomu tvoj topuz sudi,
ne prepravlja nitko ćudi,
nit navike stare mijenja.
Smrti, mudri te se boje,
svi hitaju koncu svojem:
tko ne stigne, ipak kroči.
Gle, srce se moje mijenja,
igra sva i ludost jenja,
nevičan se na zlo smoči.

Smrti, idi k tom što slavi
ljubav, i taštinu hvali,
i pouči ga da pjeva
s onim što te k sebi privi,
koji izvan svijeta živi,
da ti već ne odolijeva.
Smrti, onog nè pokori
koji tvoje pjesme zbori,

koji Božji strah ne ćuti:
srce što taj plod imade,
jamačno to dobro znadem,
ti ga nećeš osupnuti.

Smrti, što svud korist primaš,
na tržnici prođu imaš,
što bogatom znaš ukrasti,
ohole što ponižavaš,
najmoćnije uništavaš,
što znaš pokolebat časti
zbog koje se znoje jaki,
i posrnu svi opaki,
što púte i staze tražiš
gdje vrstan u kesu stavi,
prijatelje da pozdravim
s tobom, dok ih strahom snažiš.

Smrti, pođi k drugovima,
ne šaljem te k dušmanima,
ni ljudima koje psujem;
molim Boga (srcem gledam
što obećah da mu predam)
da mi život dug daruje,
i da dobro žive oni.
Ali druge ti progoni
koje strahom Bog ne bije;
dobro čini tvoja prijetnja,
koja čisti i rešeta
dušu, dok ju sito sije.

Smrti, svima zamku spravljaš,
poledicu svud postavljaš,
da nam ondje sklisko bude;
da te mrzim, istina je,
a ne one gdje te šaljem.
Tim zabavljam svoje ljude,

da taštinu od njih tjeram
koja njih ulovit smjera
da ih može kruto gnjesti.
A tko vidi da ga stežeš,
dok odasvud dušu vežeš,
lud je kad se ne osvijesti.

Smrti, vadi rog i trubi,
Pronleroi i Péronne zbudi,
daj da Bernard prvi čuje
što je blizu svoje krune
ako mu ju Bog ne uzme,
jer ju lažnim novcem kuje.
Smrti, reci mu da stazi
vičan sam kud mladac gazi,
kada Bog mu zdravlje krijepi,
a psuje kad klone. Lud je
tko od Boga ne strahuje
i od groma samo strepi.

Smrti, pozdravi Bernarda,
druga moga, da ne strada,
za njim srce plače, jadi.
Reci da je podlac bio
što najbolji uze dio,
da pomuklo sve to radi.
Što ne stigne? Što oduži?
Želi li da Bog mu pruži,
tko po pomoć kasno dođe?
Luđak čeka, teku vode,
pušta dobar čas da ode;
Bog će reći: „Vrijeme prođe!“

Smrti, pozdravi Renauda,
po onom što vlada zgora,
da ga vole ili mrže;
da se spremi, ti ćeš reći,

nepogrješiv luk izbjeći
da ga zlijedeć ne okrzne.
Dan je smrti ponajgore
kad preplovit treba more,
gorući mu oganj vali;
i luđak je tesar za me
komu kuću guta plamen,
kad na njega smrt navali.

Smrti, ujku i nećaku
reci da nas kroz prevlaku
provedu s tek malo stvari.
Tog već malo ima mudrac;
a zarade nema škrtac,
jer on slabo gospodari.
Smrti, s tebe računamo
za budućnost da ne znamo:
nema ondje dlaka vučjih;
ali tebe vara strašno
tko porabi siromaštvo
i gol na tvoj poziv trči.

Smrti, tko te iz tla grabi,
tko hrapavi brus ti rabi
da naoštri kosu tebi;
tko žeđ škrtcu gasit hoće,
tko okljaštri stablo s voćem,
da bogataš brao ne bi;
tko te gnjavi da ga kudiš,
dugačkim da zlom mu ũdiš,
tko mu daske s mosta hiti:
Angervillieru da povijedaš
da u iglu nit udijevaš
s čim ćeš im rukave šiti.

Smrti, duša se zrcali
kada se od tijela dalji

videć što ti knjiga piše;
valja nam po Božjoj volji
birat život što je bolji
spram tjelesnih grijeha više.
Reci društvu da imaju
ležaj izbrani u raj
bol i patnju podnoseći.
Neka radi tko što kaže!
Pogiba tko Bogu laže,
daleko su *čin* i *riječi*.

Smrti, ne daš da se štedi,
rabiti imetak vrijedi
dok ti borbe na nahrupe;
slao bih te prinčevima
koji piju krv onima
što mraz i vrućinu trpe.
Smrti, niže višim brani,
o vrbe su povješani
za Martina svetog rat;
svojim srpom režeš orle
i kraguje i sokole
po nebu gdje pruže vrat.

Smrti, koja Evu slama
zbog jabuke, pa Adama,
koja cijeli svijet potlači,
za me pozdrav u Rim nosi:
kožu guli, glođe kosti,
to njegovo ime znači.
Oprost trži ispod maske
papinske i kardinalske;
Rim je zlo što sve nas bije,
Rim od loja svijeće pravi;
legata ko zvijezdu slavi,
a smola ga crna krije.

Smrti, konje svoje sedlaj,
kardinali jašu, gledaj:
sjaju kao blijed plamičak
ugljena što mre u njima.
Reci, bit ćeš grub s onima
što prionu kano čičak
za lijep dar i život bajan,
otud ime *kardinala*.
Rim koristi novce lažne,
bez vrijednosti, puko smeće,
olovo u srebro meće,
zlo i dobro isto váže.

Smrti, Rim i Reims počasti:
„Gospodo u mojoj vlasti,
svi od vrha do dna, znajte,
dok vas nisam obuzdala,
da kričite porad zala,
bok pašite, progledajte!
Jest, najbrže ja se trgnem,
pobjedu u poraz vrgnem,
kocka vam iz ruku pada.
Kanite se šala svojih,
mene već pod suknom goji
onaj što je zdrav i kadar.“

Smrti, sad u Beauvais, molim,
do biskupa koga volim,
koji vazda ljubi mene:
pouzdan mu susret zadaj
sa sobom, da ne zna kada.
Nek čistiti dakle krene
život svoj, i brod isprazni,
dobročinstvom da ga krasi.
Neka hrli skokovito
na vratima čujuć kucaj,

svoje sijelo nek razbuca,
ponizno da padne pritom.

Smrti, grofove i kralje,
što se nigda ne udalje,
smicala si mjesecima.
Sad u Chartres, Châlons, Blois;
Luisa, Rotroua, Tibauta,
obaspi mi pozdravima.
Smrti, za bjeguncem gredeš,
što se melje sve pojedеш.
Reci mojem društvu, trima:
svećenik ni Bog ne driješe
one što svoj dug ne riješe
kad pođeš u lov za njima.

Smrti, zgine iznenada
tko se dugo živjet nada,
tko u obzir slutnju uzme.
Opomeni za me grêdom
lombardske prelate redom,
i Engleze i Francuze.
Zašto pravdu ne sprovode
sram laika, bez odgode,
koji hule protiv Boga?
Prut imaju da se svete,
mudre knjige da im prijete,
da ih grubo biju stoga.

Smrti, ti se ne umoriš
dok visoko niskim tvoriš:
ja ću reći, neka znadu,
do dva kralja, ako smijem,
kako britvom iz kutije
briješ one koji kradu.
Smrti, s tebe žestok padne,
tijelo kralja prah postane:

imaš zamke, mreže, pređe,
skrij ih kud će silnik proći
da proširi svoje moći,
nek umre kad sjenu prijede.

Smrti, jedan hitac pravi
sruši kralja u tvrđavi,
siromaha još u domu;
lutaš uvijek bez odmora,
svakog potakneš da mora
platit duge Bogu svomu.
Smrti, skrivaš dušu dugo
pa ne plati, kasni s dugom,
nema kamo, pobjeć neće.
Baš je lud tko za nju plati:
nema jamstva da mu vrati,
jer u borbu gola kreće.

Smrti, svijet opsjedaš podlo,
sa svih strana naokolo;
tvoj se stijeg nad svima vije,
nitko ti ne odgovori
na silu, nit rado zbori,
tako grozno lice ti je.
Napadaš nas danomice:
izbliza su kamenice,
praćkom prijetiš izdaleka.
Što je sprijeda straga staviš,
jer najprije svakom praviš
lijes koji se poslije čeka.

Smrt je dobrom slatka, divna,
zlomu gorka, škrta, kivna,
lovi jedne, druge pogna.
Mladcu daje baštinika,
prije oca uzme sinka,
i cvijet bere prije ploda,

neće pūti dok je lomna,
grabi dušu dok je skromna,
nespremnu ju rani prije.
Smrt gre noću kao nitkov:
onog koji spi s užitkom
odmah kori pa ga brije.

Smrt je vidno zapisana
preko trošna lica stara,
al' se poigra skrivača
s mladima, gdje njoj se sviđi
kad joj smjelo kažu „Idi!“
S društvom lijepih udvarača
koji pse i ptice vode,
zalogaje časteć dobre
što ih s ražnja skuplja tava,
smrt se igra s noževima
ogrćuć ih plaštevima,
dok u podne noć je tamna.

Smrti, tebe svi čekamo,
išti da ti prihod damo,
podvrgnuti teškoj kobi:
uzmeš mladca što blebeta
s tridesetak samo ljeta
u najboljoj da je dobi.
Dok se resi i odijeva,
tvoj mu žalac krv prolijeva,
gore nego pauk truje.
Stog se tebe boji svatko;
dok mu je na svijetu slatko,
duša bolno otputuje.

Smrt nad dušom, kad je mila,
mršava il' tusta bila,
ima samo malo vlasti:
čim otprhne, smrt ju pusti.

Stog je mudar, kad zagusti,
tko je kadar dug da plati;
jer u duši što bez vjere
daje tijelu vijek bez mjere,
smrt stanuje, u njoj leži.
Nek se svatko sâm smiluje,
jer tko žuran sklad ne skuje,
nagloj smrti taj ne bježi.

Smrt je nagla, dobro reče,
kad život bez reda teče,
pa otprhne duša kasno;
duša koja tako hodi,
bolje da se i ne rodi,
vani joj je dugočasno.
Tako nema većeg blaga
kad je zebnja Božja draga,
u mladosti usađena.
I mlado i staro tijelo
čuva ugriz taj zacijelo,
dušin žig od prvog trenu.

Što svijet čini, što mu vrijedi?
Smrt u času sve pobijedi;
zar ponovno radi išta?
Zalud škrtost sve gomila;
sve odnese smrtna sila,
na varku ne gubi ništa.
Smrt ušutka sve brbljavce,
na plač tjera sve pijance,
uvijek kvari vrijeme krasno;
zbog smrti se više cijeni
kesa nego plašt krzneni;
dobiva sve parbe lasno.

Čemu blago, čemu lijepost,
čemu slava, čemu krjepost,

kada smrt po svojoj ćudi
kišom daždi, sušom prži,
sve u svojoj pesti drži,
što se prezre, što se žudi?
Smrtnog straha tko je jači,
jošter više smrt privlači,
poglavito k njem se svrati.
Mehko meso, tusto tijelo,
ognju plašt i crvu jelo –
tko uživa, više pati.

Smrt je dokaz, dvojbe nije,
kako sve što vene, mrije,
podjednako malo valja.
Sve je ništa, smrt svjedoči,
proždrljivost što rastoči
i pohota što okalja.
Smrt sagriješit svetcu ne da,
jer na ništa on ne gleda
njezini što grizu zubi.
Smrti sve je istog roda,
tor i zipka, vino, voda –
smrt veselje svako zgubi.

Smrt sve lovi poput mreže,
smrt je ruka sve što steže,
sve što zgrabi zavijek ima.
Smrt plašt crni svakom sudi,
prostirku na goloj grúdi,
smrt jednako služi svima.
Smrt otkriva tajne groba,
smrt slobodi nujna roba,
smrt zaslužnji papu, cara,
smrt dâ svakom što zasluži,
smrt ubogu dug oduži,
smrt gavana s blagom vara.

Smrt svem pravu mjeru kaže,
smrt sve točnim tegom vâže,
smrt svakome pravdu vrši,
smrt nepravdu svaku bije,
smrt oholost gna da gnjije,
smrt u ratu kralja skrši,
smrt i vlast i zakon štiti,
smrt bez lihve i dobiti,
smrt u trpnju nehaj mijenja,
smrt grahu i posnoj kaši
u kloštru, gdje blud se plaši,
daje okus od pečenja.

Smrt smiruje ljute price,
smrt stišava veselice,
smrt sve bitke okončava,
smrt križare raspne hude,
smrt namiri krotke lude,
smrt sve parbe poravnava.
Smrt od ruže luči trnje,
krupe brašno, slame zrnje,
čisto vino patvorinā.
Smrt kroz vel i zastor gleda,
točno znade svakom s reda
koliko se štovat ima.

Smrti, sram ga tko ne strepi,
koga ništa već ne krijepi,
osim da ga život služi;
treba on da mrtav legne,
više držec manje stegne,
jer smrt skрати što on duži.
Ludi kažu: „Što nam godi
u času kad smrt nas zgodi?
Uzimajmo što god bilo.
Pa nek dođe sve što bude:

smrt je konac bitke hude,
duša s tijelom – ništavilo.“

Gle, grješaka dugo ima
u svjetovnim znanostima:
mudroslovlju drevnom smeta
Božji zor, dok rađa grdne
izreke što krivo tvrde
kako nema drugog svijeta.
Ima bolji dio, vele,
taštine ga složno dijele,
nego taj što čednost goji.
Bez života drugog, zbilja,
duše ljudi, duše svinja –
tu razlika ne postòji.

Ako drugog svijeta nije,
nek se tijelo sladi prije,
i sve radi što mu godi:
čovjek živi kao prase,
svaki grijeh je čestit za se.
Kad se krjepost zalud plodi,
hej, pustinjak što da čini
dok za Boga tijelo kinji,
hoteć gorka pića piti?
Po smrti je sasvim dobro
tko je bijedan život probr'o,
svi su redom cisterciti.

Ako Bog ne plaća drugdje,
bijeli monah prođe skuplje;
bolje ini vrâta tusta,
gdjeno službe Božje nije
nego česte procesije,
ležaj mek i gozba pusta.
Jer što kaže sveti Pavle,
što zna reći stvari prave:

„Tko ne uzme kad je zgodna,
već radije teško strada,
lud je što se tad ne nada
drugoj nagradi od Boga.“

Kad Bog ne da spokoj crvu
koji nema kruha mrvu,
i poradi Njega bira
red koji mu tijelo trapi
da mu čista duša vapi,
bezumnik je, pun obzira,
što za Boga gmizat kani,
u bijeli se red sahrani,
žureć da se k Bogu penje.
Sveti Lovro bje prevaren
što živ bješe sažgan, spaljen,
i za Boga tek pečenje!

Svi nas sveci dobro uče,
koji se za Boga muče,
Božja riječ da nije priča;
nije laž ni varka sve to
što navodi Pismo sveto
za smrt i za vječna bića.
Oni to svjedoče tečno
da mu muke traju vječno
koga tijelo upropasti.
Drugi za stol velik dođe
kraj princa i vojskovođe:
tu ponizni беру časti.

Smrti, da te moćnik kuša,
ne bi njemu pala duša
gdje ne treba zlata, srebra;
ne bi kljuk'o tijelo lomno,
nit oštrio nokte pomno
da bijedniku guli rebra;

jer zariješ snažno zube
i duboko u sve grube
nepravедno koji kinje
jadnu čeljad bez zaštite
da gramzljivost svoju site
od imetka sirotinje.

Smrti, ti si rat i zamet
svima što kroz pljačku, namet
zlostavljaju tlakom slabe.
Ti sve one mučiš vele
što se tuđem zlu vesele.
Ipak danas mnogi rabe
(o vlasteli svud se čuje)
nepogode i oluje,
na put zloće dušu vode.
Hej, drsko se dobit može
širok pás od tuđe kože
i korist od tuđe škode.

Smrti, gdje se oholost hvali,
hitaš gasit što zapali,
pa noktima vječno paraš
bogataša što užije
siromahu krv dok pije.
Ah, bogatstvo, što nas varaš?
Salo krade tko se masti,
kruha krade tko se slasti,
navada već tako hoće;
što je čovjek bogatiji,
to je tvrđi i škrtiji –
sav u perju, a cvokoće.

Najtustiji s mnogo ruha
gule one s korom kruha
i dronjcima; dokaz to je
da Bog sudbu, dok postòji,

velikim i malim kroji.
Čim skončaju jade svoje,
mlad i star, već prosta duša
u čas smrtni opet kuša
dobrih djela zbroj i grijeha.
Tad iz svog iskustva čita:
treba činit Bog što pita,
čovjek nije stvor od smijeha.

Bog, čiji smo sve dojèdan,
izdajnik je nepravedan
siromahu, il' osvetnik;
jer on dobro vidi ljude
što boljega još ne kude.
Neron bješe velik grješnik,
svetog Petra on osudi,
pokvarenjak svakom ũdi,
posjedujuć i odviše;
dotle svetac, premda grješnik,
potom posta propovjednik,
uvijek svih dobara lišen.

Različno je vrijeme njima:
jednom ljeto, drugom zima;
jedan slavljen, drugi neznan,
jednom raj, drugom pakao;
u verige jedan pao,
drugi nikad ne bi svezan;
jedan svih dobara lišen,
drugog njima zasitiše.
Bože, vuk ti sluge ždere,
janje ti je on pojeo.
Ako još ga nisi smeo,
sudac si bez stroge mjere.

Al' odmazda komu treba
jasnija od vedra neba

na trgu i sajmu, javno?
Dugo sveta Crkva jamči
da će svatko bit na plaći;
pokazuju čuda slavno
gdje s pobjedom ima koga;
vjerujemo baš zbog toga
da propade drugi nisko
stigavši na piće grko;
u tamnici crnoj, mrkoj,
ne otkupi poraz nitko.

Tko li desno-lijevo ote
maraka i livri svote
od bogatstva diljem svijeta;
tko jesetre i lubine,
štuke, mreine i murine,
i losose na stol mèta;
tko potroši hranu, svilu
na smrdljivu pùt i gnjilu;
tko ne kroči bez kočije;
tko se Bogu ne pokori,
sad ga paklen oganj mori:
tko sav gori, zlo se grije.

Ako vlastodršci svuda
zaposjednu svijet bez suda
premda čine zla najveća,
i prelaze most bez daće
dok sirota iduć plače
k sreći koju Bog obeća,
tad u crkvi viknut želim
da Bog loše pravdu dijeli.
Al' će dobit bijedni ljudi
krupnu ribu, plaću svoju,
koji sada jedu proju,
i nitko ih ne osudi.

Svi očekujemo redom
prvo smrt, pa na sud slijedom,
nesmiljene dvije stvari;
valja žurno suze liti,
potpuno se očistiti
od svega što srce kvari.
Tko do smrti to ne radi,
taj uzalud kasno jadi
zbog osvete Bog kad kreće;
ako luku brod napušta,
neka vodu ne propušta,
da bez strepnje more siječe.

Bože, zašto da se želi
jed što grješnu put veseli,
kad rastače našu narav
i toliko kratko traje?
Potom tako skupo staje!
Poguban je ostan varav
koji dušu na dug snubi
rad užitka što se gubi,
a gorčine vječna čaša!
Bježi, žudnjo! Bježi, gnuse!
neću tako skupe kûse,
draži su mi grah i kaša.

Hélinand de Froidmont (živio otprilike od 1160. do 1229.) bio je popularni francuski pjesnik, koji je javno nastupao na trgovima i plemićkim dvorcima sve do kraljevskoga dvora. U mladosti je vodio život pun razvrata, lakoumnosti i ludosti, da bi u zrelosti stupio u cistercitski Samostan „Froidmont“ u biskupiji Beauvais i posvetio se duhovnom životu.

Tu je potkraj 12. stoljeća napisao pjesmu *Stihovi o smrti* (*Les vers de la mort*) u metričkom obliku poznatom kao Hélinandova strofa, koju su preuzeli brojni autori tijekom sljedećih stoljeća. U pedeset strofa od dvanaest osmeraca, koji se

višestruko rimuju, Hélinand zahtijeva od personificirane smrti da posjeti njegove prijatelje i nagovori ih neka napuste svijet i odu u samostan. U nekima od njih mogu se pronaći podatci o Hélinandovu podrijetlu, kontroverze prema Rimu i klerikalnom svijetu te općenito satiričan pristup pjesništvu.

Početak trinaestog stoljeća sastavio je na latinskom jeziku opsežnu univerzalnu povijest, kao i zbirku svojih propovijedi i nekih manjih djela.

Umro je u Toulouseu nakon sudjelovanja u borbi protiv katarske hereze, u dobi od sedamdesetak godina. U Beauvaisu su ga častili kao sveca pod latinskim imenom Helinandus Frigidimontis, ali Crkva nikada nije odobrila njegov kult.

Preveo s francuskoga i bilješka o pjesniku: Mate Maras

Vedre misli za osmijeh na licu

(*Čista petica*, Udruga hrvatskih aforista i humorista, Zagreb, 2023.)

Udruga hrvatskih aforista i humorista i u 2022. godini počastila je svoje članove i čitače novim zbornikom pod naslovom *Čista petica*. To je peti zbornik u neprekidnu almanaškom nizu koji prati aktivnosti ove duhovite družbe od njezina osnivanja 2017. godine do danas. I baš zato zaslužuje odličan naziv kako i priliči ekipi koja je od prvog zbornika *Zlatni rez*, u kojem su bila zastupljena dvadeset četiri člana, narasla na družinu koja je premašila devedeset članova.

Na bogatim stranicama *Čiste petice*, uz kraće biobibliografije i fotografije zastupljenih autora i šesnaest autorica, nalazi se blizu 2000 aforizama, epigrama, osmislica, satiričnih pjesama i kratkih duhovitih proznih uradaka. Glavni urednik i pisac nadahnuta predgovora Frano Vukoja, uz vedru naslovničku likovnu pomoć Damira Novaka, posložio je izabranu vrstu abecednim redom vodeći računa o kvaliteti ponuđenog štiva svakog od devedeset dvaju zastupljena člana. Tako je zaokružena impresivna reprezentativna zbirka stvaralaštva hrvatskih aforista i humorista u 2022. godini.

U zbirci se nalaze autori triju generacija pisaca počev od najmladih Darka Mrkonjića i Alojza Šekrsta (1990.) do najstarijeg

Martina Jakšića (1931.). Svi su oni uložili zavidan stvaralački napor da obogate hrvatski humor i aforistiku novim radovima, koji potvrđuju kako i ljudi ovog dijela Europe znaju biti vedri i veseli i u ovim vremenima opterećenim promašenim politikama, ratovima, ekonomskim krizama i kojekakvim prirodnim i neprirodnim virusima i mikrobima.

Za pisce i humoriste takva su vremena pogodno tlo i nepresušni izvori za zapisivanje duhovitih i mudrih misli u kojima se na satiričan, ironičan, alegoričan, hiperboličan i izravan način prikazuju nositelji krivih politika, štetnih odluka, nenarodnih režima, rasipništva, sluganskog odnosa prema velikim i moćnim državama i inih nepodopština koje ugrožavaju malog čovjeka i njegovu sadašnjost i budućnost. Ako već ne mogu mijenjati stanje, loše odnose i njihove kreatore i promicatelje, aforisti i humoristi mogu bar zdravim mislima i duhovitim riječima prokazati uzročnike društvene nestabilnosti i tvorce zla koje nas prati u kratku i, za mnoge, mukotrpnu životu.

Humor je odvajkada bio melem za dušu nemoćnim i veselim ljudima, a sol na ranu onima koji unose nemir i na raznovrsne načine ugrožavaju slabije od sebe. Poticatelji ratova i sijaji narodnog stradanja svojim ograničenim umnim sposobnostima nikada nisu mogli shvatiti da je svakakav mir bolji i ljudskiji od bilo kakvog rata u kojem ginu i stradaju jadni i nemoćni, a vinovnici se sukoba diče svojim veličanstvenim dosegima u takozva-

nom „širenju“ ljudskih prava, demokracije i sloboda, koje se mjere brojem ubijenih, ranjenih, raseljenih i uništenih ljudi te njihovih, poštenim radom stečenih domova i drugih materijalnih i duhovnih dobara. Gluhi i slijepi političari i vladari ljudskih sudbina nikada nisu mogli čuti, vidjeti niti razumjeti one koji pored njih stradaju i umiru u najtežim mukama i patnjama. Za njih je to uvijek bila obična priredba i festival sirovih i surovih strasti u kojemu su uživali ili uživaju bez ikakva osjećaja za vlastitu odgovornost i za razumijevanje zla koje nanose drugima.

Leksička zrnca mudrosti i duha, koja odašilju aforisti i humoristi, ako ništa drugo, probudit će nadu u mogućnost rađanja svjetla na kraju tunela u koji smo ušli izborom pogrešnih vođa koji vide i cijene samo sebe i sebi slične, a sve druge zapostavljaju ili precrtavaju kao suvišnu i nepotrebnu stavku u vlastitu neljudskom ponašanju i nasilnu vladanju. Hoće li se to svjetlo pojaviti u nekim budućim izborima, pitanje je za milijardu eura ili dolara svima koji daju glas za neku bolju i izvjesniju budućnost. Neka im makar zadrhti ruka kad zaokružuju one koji će im sutra krojiti sudbinu i odlučivati o njihovu pravu na mir, slobodu i iskonsku pravdu prirodom zadanu i rođenjem darovanu.

Misao je manji ili veći duhovni teret, a pisanje nasušna potreba da se prenese poruka koja će trajati duže od svakoga i svačijega pojedinačnog života. Znaju to svi autori i autorice koji su svoje poruke ugradili u ovaj vrijedni, ali i dugovječni zbornik. On će nadživjeti svakoga od nas i podsjećati dolazeće naraštaje na godine u kojima smo živjeli i radili u korist dobra i borili se mudrom riječju i duhovitim djelom protiv tvorca nesreća i zla.

Neke od tih poruka prenosim sa stranica *Čiste petice* s nadom da će sumornu tamu današnjeg vremena izbrisati vedrinom i toplinom blage ljudske duše i iskrenom riječi. Jer u ovom vremenu, kako kaže

Slavica Bakšaj „Nit’ sijemo, nit’ žanjemo“ nego „uvozimo“. A aforistički veteran Josip Balaško tu misao nadopunjava poučnom rečenicom: „Ništa ne rade, pa ih je lako uhvatiti na djelu.“

Iza njih slijede misli i riječi sljedećih autora i autorica koje prepisujem abecednim redom njihovih tvoraca:

„Nisu opasni oni bez sluha. Opasni su oni bez duha.“ (Svetislav Bailjanović)

„Široke horizonte zaklanjaju uski ljudi.“ (Drago Bosnić)

„Život je aforizam koji rijetki razumiju.“ (Ivan Bradvica)

„Zaposlen sam – gledam svoja posla.“ (Darko Ciglenečki)

„Postoji li društvo za zaštitu od životinja?“ (Jozo Čizmić)

„Ne radim ništa. U tome je tajna mog uspjeha.“ (Jandre Drmić)

„Svaka budala nađe ponekog istomišljenika.“ (Dragutin Dubravčić)

„Kravata Croata, omča oko vrata.“ (Nađan Dumanić)

„Kad smo složili kockice, dobili smo Hrvatsku.“ (Zlatko Garvanović)

„Ima malo pametnih ljudi. A onda se i oni ožene.“ (Jadranka Gottlicher)

„Svi se bore za fotelje. Od rada se ne može živjeti.“ (Ivan Grahovec)

„Nisam vjerovao da imamo toliko ateista.“ (Abdurahman Halilović Ahil)

„Nije mudrost živjeti, već preživjeti.“ (Sakiba Harčević)

„Kad varaš samog sebe, nisi varalica, nego budala.“ (Mate Ivandić)

„Ljudska prava su kao trava. Ili se gaze, ili se kose.“ (Danko Ivšinić)

„Novinari su najveći uzgajivači pataka.“ (Dražen Jergović)

„Oni stoluju, mi opslužujemo.“ (Ivan Katić)

„Uzalud čekate bolje sutra. Potrošili ste ga jučer.“ (Ivica Kesić)

„Gdje vrije, često i prekipi.“ (Miljenka Koštro)

„Otvora se milijun radnih mjesta u Europi. Navali, narode!“ (Dragutin Lončar)

„U braku crkve i države odnosi su – vanbračni.“ (Danica Majnarić)

„Što si uspravniji, veća si meta.“ (Marinko Mijović)

„Znati šutjeti je pola zdravlja.“ (Darko Mrkonjić)

„Dobro izvagane riječi nikada nisu teške.“ (Boris Nazansky)

„Istočni grijeh polako ide na zapad.“ (Mara Ožić-Bebek Imotica)

„Na batinu se čovjek uvijek može osloniti.“ (Živko Prodanović)

„Spavao je snom pravednika dok ga policija nije probudila.“ (Milan Rupčić)

„Štedite vrijeme – čitajte aforizme.“ (Tomislav Supek)

„On je svjetski čovjek. Prešao je sve granice.“ (Nikola Šimić Tonin)

„Globalisti globalno glođu.“ (Jelena Šipeć)

„Stići ćemo ih. Nisu puno zaostali.“ (Zlatko Tomić)

„Čitatelji su rjeđi od knjiga.“ (Miroslav Vukmanić)

„Ako smo na krivom putu, dobro je što zaostajemo.“ (Frano Vukoja)

„Najlakše je žeti političkim žetonima.“ (Mladen Vuković)

Mnogo je još mudrih i vedrih misli zapisano u ovome jedinstvenom libru ljudske duhovitosti. Prepuštam čitačima da ih sami otkriju. Ali prije toga im predlažem da u knjižnicama ili kod Udruge hrvatskih aforista i humorista potraže ovu vrijednu i nadasve zanimljivu knjigu. Sretno vam i veselo bilo čitanje i dugotrajno pamćenje svega pročitanog!

Ivo Mijo Andrić

Rebusi života u tečnim stihovima

(Marina Šur Puhlovski,
Neponovljiva, Naklada Jesenski
i Turk, Zagreb, 2023.)

Ugledna i nagrađivana književnica Marina Šur Puhlovski (koja će uskoro najavljenim novim rukopisima dostići brojku od trideset objavljenih knjiga), doista je književnošću išla težim i neuobičajenim putem. Kao prvo, trebalo je više od pola stoljeća pa da ova iskusna prozaistica (i esejistica) konačno dobije i zaslužen medijski odaziv, ne samo stručni. Pod svjetlom reflektora (i pod perom jako zadovoljne kritike) našli su se njezini posljednji romani – *Igrač*, *Divljakuša* (nagrađena nagradom V.B.Z.-a za najbolji roman), *Zbogom, djevojčice* i *Virus potres, brak*. No koliko god njezin put bio strmovit uspon na stvaralačkom brdu, ipak je ugodnije kasnije doći do nagradnoga vrha negoli se naglo popeti i zasjati pred kamerama, a onda se tužno spuštati pred naletom novih zvijezda i u teškim sjenama vlastitih uspomena.

Još je nešto atipično za ovu književnicu koja prkosno okreće leđa kiču, književnom konzumerizmu, usiljenom postmodernizmu, znanstvenom egu koji želi natkriliti pisca i drugim trendovima (sve je britko opisala u knjizi eseja *Književnost me iznevjerila*, a koja je dobila Nagradu „Zvane Črnja“). Dok većina autora počinje književni put pjesmama, a potom se laća proze, koja traži širi i dublji spisateljski zamah (ne i važniji od pjesničkog), Marina Šur Puhlovski se nakon velikog broja opsežnih proznih knjiga okušala u poeziji. I to je za nju bilo neizmjereno lako – istim kompleksnim životnim zagonetkama samo je skliznula u drugi književni rod. Njezin je izbrušen prozni stil prepoznatljiv kao živopisan niz slikovitih i zanimljivo prepletenih rečenica (bez „praznoga hoda“), s dubokom filozofijom života, koja

se uvlači poput duhova u ljudske sudbine, a nipošto ne opterećuje priču. Slična joj je i poezija – kontemplativna sinteza filozofije i života, prozaična, pitka i neusiljena šetnja svakodnevicom, koja otvara milijun zamki te, među brojnim pitanjima, kristalizira ono najvažnije – što je u našem životu tuđe, a što istinski naše?

U svojoj prvoj pjesničkoj zbirci *Neponovljiva* (koju je uredila također ugledna pjesnikinja Barbara Baždarić) autorica se ne zamara pretencioznom stilizacijom, odnosno vanjskom arhitekturom pjesme jer njezina poezija iznutra rasprostire ionako kompliciran reljef života. Stihovi klize gotovo kao u prozi, pjesme su sugestivne i zorne, „izvana“ elastične i narativne, a u sebi pune opojne alkemije života. Pjesme Marine Šur Puhlovski jesu u svojoj jasnoći verbalno uravnotežene, ali nimalo jednostavne kada je o svjetonazoru riječ. Zna ona da složenu magiju postojanja treba prenijeti jasnim jezikom jer da je i iskaz kompliciran kao i sadržaj, pjesma bi se pretvorila u nerazmrsivo klupko, što se događa i nekim prozaičima koji intelektualizmom žele nadvisiti spontanost života. Marina Šur Puhlovski smatra da su život i literatura u neuništivu jedinstvu, da se pretaču jedno u drugo, svađaju se i mire, vole se i mrze, zajedno vibriraju od zemaljskih ponora do astralnih visina. Drugim riječima, autorica je svoje pjesme uronila u život, dala im kisika neka dišu, pulsiraju kroz obične slike i situacije, ali je u svaku unijela i neodgonetljivu mudrost života, bez patetičnih riječi i misli, ali itekako refleksivnu i osmišljenu. Iz njezinih pjesama primjerice možemo izvući sljedeća pitanja: zašto dajemo sebe i svoja djela svijetu koji bi jednako postojao i bez nas? Gdje je granica naše volje i sudbine? Što je to što sužava, a što je to što nam proširuje svijet? Je li naš život zadan ili je tek propuštena mogućnost nekoga drugog i drukčijeg života? Jesmo li mi izabrali neko mjesto ili ono nas? Idemo li svojim životnim stazama ili ipak lutamo?

Život je hram prepun enigmi, ali nema proročice Pitije da nam kaže što će nam se

dogoditi u suživotu s drugima i s vlastitom sudbom. Stalno treperimo između sumnje i tobožnje sigurnosti, između realnosti i snova, između svojih ideala i obrazaca koje smo naslijedili, između sebe i drugih. Kako kažu autoričine pjesme, živimo i između vidljivog koje je stvarno i nevidljivog koje je nestvarno, ali nas to nestvarno utopljuje nekim nedokučivim duhom i smislom poput nevidljiva plašta na vjetrometini života.

Knjiga je podijeljena na četiri ciklusa, s Uvodnom pjesmom i Posljednjom pjesmom kao da zbirka zaokružuje Svijet. Ima tu mnogo pjesama s asociacijama na književne ikone (npr. na Manna), ima pjesama posvećenih dragim osobama, no knjiga nema tzv. „intertekstualnosti“, koju autorica smatra utegom u svakom tekstu jer se on zbog „tuđih“ rečenica ne može punokrvno dokazati vlastitima. To je samo jedna od pouka njezine spomenute nagrađene knjige eseja.

Kuća, TV, vino, cigareta, park, drveće, prozor, balkon, ormari... samo su neki od toponima u ovoj stilski fleksibilnoj zbirci u kojoj ima i dosta meditativnih pjesama, punih suptilne prozaičnosti i eteričnih preobraženja. Pjesnikinja ispituje i smisao poezije, njezin suživot sa prozom, smisao naših dolazaka i odlazaka, prisutnost prošlosti u sadašnjosti, odnos života i smrti... Ocjenuje i smisao slobode koja nam prividno otvara labirint šansi, no u tom se mnogovrsnom labirintu gubimo, pa sloboda prelazi u varku, u ropstvo traženja, bez znanja što nam je doista suđeno.

U pjesmi „Posuda“ Marina Šur Puhlovski rekla je sve o ljudskoj potrazi, na slikovit način, kao i obično: „Previše me je u meni / Nепrekidno kipim / I prelijevam se / Preko posude života / Ne mogu u sebi ostati // I ne uspijevam se / Isprazniti.“

Život kao stalni dobitak i gubitak dočaran je u pjesmi „Savršeno spremište“: „Je li vam se ikad dogodilo / Da pronađete savršeno / Životno spremište / U koje vam sve stane / I sve možete složiti / Da je odmah

pri ruci // A onda se to spremište / Pokaže kao rupa / Kroz koju će sve što ste spremili / Ispasti.“

Vrlo su zanimljive komparacije poezije i proze. U pjesmi „Pjesnik koji nosi pjesme u džepu“ lirski subjekt opisuje kako pjesnik nosi pjesme sa sobom kroz život jer pjesme moraju hodati, moraju im se diviti da bi živjele. Pjesma završava: „A prozaisti su kao krtice / U mraku ruju / Vidjeti ih nećeš / Snuju u podzemlju.“ I u pjesmi „Prije početka“ pjesnika će autorica prikazati kako nekoga tko je zalutao u prozu, u tu mračnu šumu, da bi potom izišao na proplanak, na pjesničku čistinu.

Očito je da Marina Šur Puhlovski poeziju i prozu ne smatra jednakim oblikom stvaralaštva premda je osobnost pisca, ona što proizlazi iz vlastita autorova života, osnovna nit utkana u svaku tapiseriju teksta i života. Poezija, sudeći po ovim stihovima, ipak može biti slučajna majstorija, niz stihova koji se katkada „sami“ kreiraju pod naletom pitke inspiracije, a proza je gustiš, tajnovita šuma postojanja u kojoj smo pogubljeni sa žudnjom da nađemo orijentaciju, raskrčimo prolaze i na koncu smisao potrage pretočimo u suvislu priču. U prozi se dulje obitava, više se luta i umara, teže se sve prepleće i obuhvaća jer nagruvani životni materijal valja rudarski raskrčiti, a neka debla i posjeći kako bi nam se ukazao vidik. No Marina Šur Puhlovski i poeziju dočarava uzvišeno, kao snagu preobraženja u čaroliji nedorečenoga. Kako god bilo, valja u umjetnosti uvijek raditi kolaž – komadiće sebe i svijeta povezati u neku cjelinu, ma koliko ona bila osjenčana i nedorečena.

U pjesmi „Još ću napisati knjigu pjesama“ pjesnički se subjekt pita odakle izvire poriv za poezijom pod stare dane kada je život iscrtan borama i izrovan bolestima, otkud se pjesma šulja nepozvana i neželjena? Pjesnikinja zaključuje kako pjesma ima bezbroj iracionalnih kanala od sutrašnjega dana iz kojeg se možda uselila u sadašnji, od ništavila iz kojega je zakoračila u postojeći

svijet, pa do budućega djetinjstva iz kojega se vraća u našu stvarnost da bi nam navijestila novo rađanje, novo postojanje.

Poezija Marine Šur Puhlovski pokazuje nam sve artikulacije i oscilacije života našega svagdašnjeg, kao i valove beskrajna, ona je harmonija stvarnog i metafizičkog. Jednako nas motivira da se spuštamo na tlo i uzdižemo se nad njim. Svoje pjesme uobličuje tako lagano i smisleno da nam se čini kako nam je olakšala težinu postojanja, a nije – samo je pitanja, dvojbe i paradokse razborito formulirala. Ona je i kompleksna i odmjerena pjesnikinja u isto vrijeme, dušu i razum povezuje duboko slojevito, a stilski gotovo otmjeno, odnosno nenametljivo.

Ovu fluidnu poeziju elastična stiha i nepregledne dubine može čitati svatko – i strpljiv literat koji voli raslojavati tekst, i filozof koji traži svoj kamen mudrosti, i običan čitatelj kojem život postavlja pitanja tko smo, čiji smo, kamo idemo, komu dolazimo i kada sve prestaje, a sve opet počinje. Njezina poezija ne vrvii osobnim egom, nego rasprostire tepih postojanja na kojem svi koračamo, posrćemo i dižemo se, a svoja pitanja upućena vječnosti „stišćemo“ u ruci kao osobni znamen.

Lada Žigo Španić

Rapska rapsodija (o) hrvatskom bogu Neptunu ili kako (ne) ribariti *Po oštrici sudbine*

(Dinko Šćerbe, *Po oštrici sudbine*,
vlastita naklada, Rab, 2023.)

Ploviti se mora, živjeti nije neophodno.

Asko prastara (teorijskom uporabom poodavno upitna, praktičnom i nadalje neupitna!) rimska poslovice o apsolutnoj neophodnosti plova i tek relativnoj

neophodnosti života u hrvatskome (pri obalnom (i osobito otočnom) podneblju može na ikoga primijeniti s posvemašnjom (*oštricom sudbine* dokazanom) sigurnošću, onda je to zasigurno rapski zavičajnik (zapravo Rabljanin odvajkada) i (usputno, ali ne manje važno!) bečki zet s crnožutom uljudbenom popudbinom koju je, htio – ne htio, kao svojevrstan miraz donio na Otok ne samo u vidu supruge Eve nego i u vidu tipično austrijskog (iz hrvatskog, ustvari jadranskog očista) sivog *Weltanschauunga* i *Zeitgeista* što ih je umah po-rabio (ili, točnije, u-rabio), tj. zračni preobrazio u plavetnilo, dapače u (sinju) modrinu rodnoga Raba. Riječ je, dakako, o „šjoru“ (s obzirom na urođenu mu dubrovački široku, odnosno „tešku“ kulturnu prtljagu, mogli bismo ga s punim pravom prozvati i „gospalom“) Dinku Ščerbe (Rab, 1931.) koji je, kako lucidno zapaža poznata tibetologinja i Dinkova suzavičajnica Ivanka (Vana) Jakić, kao iznimno nadaren violinist „gudalo ponio u barku i pretvorio ga u veslo“. „A to veslo“ – nastavlja dalje I. Jakić – „na našu sreću i zahvalnost, nije samo gudalo već i pero kojim je stvorio jedinstvenu simfoniju u slavu Života“...¹

Spomenuto pak veslo-gudalo-pero ima svoje stvaralačko (usudio bih se reći i demijurško) ishodište u Dinkovoj najvećoj život(otvor)noj strasti – riba(re)nju, vulgo ribo-lovu – ludistički dizajniranoj djelatnosti koja, doduše, pretpostavlja plov(ljenje), no pritom se nipošto ne svodi (samo) na njega. „Gospon“² Joža Horvat, književnik i (gotovo) profesionalni svjetski tragičar-moreplovac, plovio je samodostat-

no, dapače, larpurlartistički, samosvrhovito – ako se pod samosvrhovitošću podrazumijeva plov(ljenje) radi plov(ljenje)a i tek možebitno radi beletrizacije (oknjiževljenja) dotičnog (more)plova (u konkretnom slučaju smjeram, naravno, na glavosviti brodski dnevnik *Besu*) – dok „šjor“ Dinko plovi ne plov(ljenje)a radi, nego da bi hektorovićevski ribario i tek usputno „prigovarao“, ali (znakovito) nikada drugima, nego uvijek (neizravno!) samomu sebi... A „ribariti“ po „oštrici sudbine“ i skeptički se – ne stoički! – miriti s njome uživajući u svim njezinim darovima, čak i onda kada ih epikurejski donose otrpve teško prepoznatljivi Danajci današnjice, osobina je rijetkih umova i još rjeđih srdača... Možda je navedena osobina ponajviše pridržana upravo otočanima, i to zbog njihova (silom neprilika) osebujna načina života, odnosno urođenog im „otočkog svjetonazora“... Ne znam, no kako god, činjenica je da na *oštrici sudbine* mogu balansirati samo iznimni akrobati Duha!

U tom je smislu (koliko god da nam se usporedba na prvi pogled /učinila megalomanski neukusnom!) Dinko Ščerbe u stanovitaj mjeri usporediv i sa samim Ernstom Hemingwayom (1899. – 1961.). Naravno, ne po količini ili kakvoći stvaralaštva, ali svakako po ribarskoj strasti zahvaljujući kojoj će se u Hemingwayevu slučaju biografija dijelom pretvoriti u bibliografiju – točnije u legendarni roman³ *Starac i more* (*The Old Man and the Sea*, 1952.). Uspoređivati Dinkova otca i Dinka iz prve (uvjetno rečeno) pripovijetke ili poknjiževljena (odnosno za one koji se prave da ne razumiju hrvatski: literalizirano,

¹ V. prilog uz zvučnu knjigu (CD) *Po oštrici sudbine* (interpretator: Robert Kurbaša), Rab, 2023.

² Uzevši u obzir autorov svjetonazor, ideološki bi ispravnije bilo reći „drug“, ali ću zbog pomodarske „političke korektnosti“ ipak velikodušno izostaviti tu, u očima, ušima i, što je daleko najgore, ustima mnogih još uvijek neprežaljenu „titulu“!

³ Zapravo „miniroman“, „megapripovijetku“ ili novelu. Žanrovsko kolebanje pritom je možda najjednostavnije izbjeći uporabom uobičajene (premda ne baš „najsretnije“) sintagme – „kratak roman“.

rana) „izvješća“, što tvori triptih (zapravo poliptih⁴) naslovljen *Po ostrici sudbine*, sa Santiagom i Manolinom iz spomenutoga Hemingwayeva romana bilo bi krajnje nategnuto (i kao takvo osuđeno na „sudbinu“ sapunična mjehura), no da u tome ima (makar i gorušičino) zrnice istine – ima. Nadalje, i jedno i drugo djelo (*Starac i more*, odnosno *Po ostrici sudbine*) ima(ju) stanovita iako ne odviše lako uočljiva obilježja *Bildungsromana* – obilježja koja (simbolično) povezuje lajtmotiv mora (ribarenja), s time da bi se u Ščerbinu slučajju bez pretjerivanja moglo govoriti i o nesvjesnoj dakle nehotičnoj, blagoj parodiji toga istog *Bildungsromana*. S izuzetkom koji potvrđuje pravilo⁵ posrijedi je naime odrastanje već potpuno odrasle osobe⁶ u potrazi za izgubljenostečenim vremenom.⁷

Ono što međutim čeličnim zagrljajem jednako čelične „ostrice sudbine“ povezuje Ščerbu i Hemingwaya nedvojbeno je „čudo“, točnije: „čuđenje“, „divljenje“ (stari bi Grci rekli: *θαύμα*⁸) iz kojega se rodilo mudroslovlje (filozofija), odnosno bogoslovlje (teologija), ali jednako tako i „prazoslovlje“, pučki: praznovjerje (ja bih to nazvao i mudroslovljem ili bogoslovljem lišenim [iskrene] vjere). Za ilustraciju ću citirati dva kratka odlomka – prvi iz „Predgovora“ knjizi *Po ostrici sudbine*, a drugi iz Hemingwayeva romana *Starac i more* – kako bismo stekli uvid u način na koji oba autora pristupaju „svomu“ b/Bogu. Premda su im surječja⁹ različita, i jedan i drugi pristup imaju posve isti ishod – *čudo* i, posljedično, hinjeno (sumnjom inficirano)

ili nehinjeno (ali pravovjernim praznovjermem začinjeno) bogo-štolvle.

Pretpostavljam da svatko od nas – pripadnika vrste *Homo sapiens* – barem jednom u životu doživi nešto neobično, nesvakidašnje, nešto nevjerojatno, nešto što se ne da objasniti kako i zašto. To zovemo „čudo“. Što je osoba skućenija u rasuđivanju, čuda joj se češće i događaju. Pa ipak, ima događaja, i doživljaja koji i poslije ozbiljnog prosuđivanja detalja, uzroka i vremena, odnosno zašto, kako, kada, i nadalje ostaju neobjašnjivi. Poslije svakog takvog čuda, ovisno o ozbiljnosti događaja, snazi i dubini dojmova, netko iz praznovjerja, a netko iz bogobojažljivosti odlazi u crkvu, pali svijeće, zavjetuje se ili hodočasti, gradi kapelicu ili crkvicu, ali zasigurno svatko od nas i na svoj način kaže: – Hvala ti, Bože! A Boga, ma kako on izgledao, svatko od nas ima.¹⁰

– Ja nisam pobožan – reče. – Ali izmolit ću deset Očenaša i deset Zdravomarija da ulovim ovu ribu, i zavjetujem se da ću otići na hodočašće do Gospe od Cobre ako je ulovim. To je moj zavjet. Počne se mehanički moliti. Na mahove je bio toliko umoran da se nije mogao sjetiti riječi molitve i onda ih je brže izgovarao da ih se automatski prisjeti. Zdravomariju je lakše izmoliti od Očenaša, pomisli. – Zdravo Marijo milosti puna. Gospodin s tobom. Blagoslovljena ti među ženama i blagoslovljen plod utrobe tvoje Isus. Sveta Marijo, Majko Božja, moli za nas grešnike sada i u času smrti naše. Amen. – Zatim nadoda: – Blažena Djevice, moli se za smrt ove ribe. Koliko god ona

⁴ Ako se računaju „Predgovor“ i „Epilog“, onda je o Ščerbinu djelu (umanjenica „djelce“ mogla bi se pogrješno shvatiti vrijednosnom pogrđnicom!) bolje govoriti kao o svojevrsnome autobiografskom poliptihu!

⁵ Riječ je, dakako, o prije spomenutoj prvoj od triju „pripovijedaka“.

⁶ Da ne kažem „odraštenika“ imuna na proces inicijacije u samu odraslost!

⁷ Da sada (pomalo parodijski) parafraziram naslov slavnog romana Marcela Prousta.

⁸ A mi, kao njihovi odrođeni (intelektualni?) potomci, najvjerojatnije – *θαύμα* (malo karikiram, no bojim se da, nažalost, nisam daleko od istine!).

⁹ Prijevod za preziratelje hrvatskoga jezika: „konteksti“.

¹⁰ Cit. dj., str. 7.

bila divna. Pošto je izmolio te molitve, osjećao se mnogo bolje ali je podjednako patio, možda čak i nešto više (...).¹¹

I oba autora pritom – jedan neizravno (Ščerbe), drugi izravno (Hemingway) – priznaju kako „čovjek nije stvoren za poraze“.¹² Štoviše, kako taj isti čovjek „može propasti“¹³, ali ne može biti poražen“.¹⁴ Usprkos tomu što se i jednom i drugom čini da su čudesni događaji, odnosno čuda (ili, biblijskim rječnikom rečeno, „znamenja“) koja su doživjeli (odživjeli i preživjeli) na životnoj pozornici zvanoj *more* tek puki san, oni svejedno calderonovski vjeruju u njega kao u pirandellovsku zbilju, kao u svojevrsno kazalište u kazalištu gdje glumci, već po potrebi, *qui-pro-quo*-ovski mijenjaju (i zamjenjuju!) uloge. A te su uloge po svoj prilici nezamjenjive jedino kad je u pitanju (književno)teorijska raščlamba *književnih* ili „književnih“ djela. Točka (bez zareza ili čak trotočke) – jer tu (za) staje svako daljnje propitkivanje. „Osobe“ koje Ernest Hemingway opisuje u romanu *Starac i more* alegorijskim automatizmom (p)ostaju (književni) likovi, a potom tipovi i (na kraju) arhetipovi, a (arhe)tipovi (kad ne bi zvučalo odviše egotistički po autora, ovdje bih uporabio jedninu!) koje Dinko Ščerbe opisuje u (para?)književnom (nipošto knjiškom) poliptihu *Po ostrici sudbine* (p)ostaju posve obične osobe, u najboljem (ili, da budem pristojno ciničan: najgorem) slučaju „likovi“. (Ne)slikovito rečeno: (s)tvorna snaga Hemingwayeve romaneskne alegorije neravno je (!) nadjačala ne(s)tvornu alegoriju Ščerbine memoarske snage.

Premda se „gospar“ Dinko u uvodnoj bilješki izrijeком odrješito ograđuje od

možebitne „književne vrijednosti“ svoga (memoarskog) djela („Ova knjižica namijenjena je onome koji u njoj neće tražiti književne vrijednosti, nego će, čitajući je, proživljavati ono što sam ja doživio, a onih nekoliko nabrojanih podataka o životu i običajima u gradu i na otoku samo su moja sjećanja na izgubljene neke vrijednosti prošlih vremena.“¹⁵), spomenuta vrijednost poput trave iz asfalta (usporedba nije artiljerijski precizna, ne pogađa baš u „sridu“, ali jamačno ni daleko od nje!) jednostavno probija kroz brojne, dapače, mnogobrojne (ako ne i bezbrojne!) pukotine autorovih dnevničkih zapisa (/pri/sjećanja, memoara, kronika – kako god ih nazvali, Dinkovi će tekstovi uvijek izmicati strogo mu žanrovskom ukalupljanju!). Jer sâmo djelo istinske književne vrijednosti (bez obzira na to bilo ono ili ne bilo „službeno“ uvršteno u književni kanon) čitatelju može (po)služiti kao ogledalo (njegova) života! U to sam se uostalom uvjerio i sâm čitateljski (a tek usputno i književnokritičkoskalpelski) ekvilibrirajući *Po ostrici sudbine*.

Gotovo cijeli život se naime bavim razmjerno ekstremnim i po život načelno opasnim športovima, samo ne u morskome (kao „šjor“ Dinko), nego u planinskom okruž(en)ju. Tako sam se (hvalite me usta moja kad već ne će tuđa!) višekratno zatekao u situacijama koje po svim prirodnim zakonima nisam „smio“ (ili u najmanju ruku „trebao“) preživjeti, a ipak sam preživio zahvaljujući Nekomu tko je nada mnom gotovo tvorno opipljivo bdio. Stoga sam čitajući (zapravo mentalno „hodajući“) *Po ostrici sudbine* doista proživljavao ono isto što je u morskome „izdanju“ proživljavao i Dinko Ščerbe diveći se ne toliko

¹¹ Prijevod: Zlatko Crnković. Preuzeto s međumrežne stranice: http://os-brezovica.skole.hr/upload/os-brezovica/multistatic/59/Hemingway_Starac_i_More.pdf. Stanje 12. rujna A. D. 2023.

¹² Isto (v. prethodnu bilješku!).

¹³ Kurziv je moj.

¹⁴ Isto (v. bilješku br. 11!).

¹⁵ V. Ščerbe, Dinko: cit. dj., str. 5.

njegovoj ludoj hrabrosti (i sâm sam dovoljno „trknut“ da ne mogu funkcionirati bez prilično visoke doze adrenalina!), koliko mudroj prisebnosti „u sjeni Transcendencije“...

(...) Stojim i kormilarim. Ona crna masa sustigla nas je, poklopila i nas i sve oko nas. Bio je to uraganski vjetar i gusta prašina uskovitlanog mora. More je podivljalo. Valovi se propinju iznad boka barke, kidaju i slijevaju u nju. (...) Nose nas na svojim visokim zapjenjenim vrhovima. Ponekad se s valom toliko zaletimo kao da ćemo poletjeti. Nebo je potamnijelo, ali ne od oblaka, nego od uskovitlane morske prašine. Vjetar je sve snažniji, valovi sve veći. (...) Ovo nije samo jako nevjerojato, ovo je valjda najviše što se na Jadranu može doživjeti! Vjetar je zviždao, zavijao, kovitlao more u spirale, kao sagove uzdizao u nebo, slijevao po barci, po nama. Križ na jarbolu postavljen je na oko četiri metra od vrha kabine, a od površine mora do vrha kabine visina je oko jedan metar pa je tako križ na apsolutnoj visini od oko pet metara! Kad bi se barka našla u koritu između dva vala, nadolazeći val bio je viši od križa. Kad bi se barka opet našla na vrhu vala, pod krmom gledao sam provaliju kao da gledam s krova neke kuće... Ovo je valjda vrhunac oluje. Zaranjamo u val, a dolazeći, visok kao brdo, lomi se prema nama. (...) Slike moje prošlosti naviru mi pred oči kao da se od nje opraštam. To su valjda ti trenuci, ti osjećaji koje se doživljava u trenutku prelaska praga života u prostore mrtvih. (...) Naša agonija traje već satima. Barka najčešće stoji na mjestu ili s valom, ali krmom klizi unatrag. (...) Kad smo stigli na Rab, doma, već je bila noć. Svoje smo našli uplašene. Brinuli su se za nas,

bojali se. Pričaju što je i koliko štete nevjerojato učinilo na Rabu i drugdje i kako su se neki ljudi barkama jedva spasili, a bili su uz kraj, u uvalama. Kad smo ispričali gdje smo bili i što smo prošli, sve su se oči ovlažile. Idući dan Mladen mi prizna da se bojao; sumnjao je da ćemo se spasiti, izvući živi. Kao aktivan pomorac na vojnim brodovima po svakom je vremenu bio na moru. Bilo je momenata da su im valovi s palube otkidali postolja topova, ali osjećaj – gotovi smo, izgubljeni smo – do jučer nije bio osjetio. Cijelim putem dok je črpao i izbacivao more iz barke, mislio je na riječi oca svoje žene Blaženke, Francka, koji je ležao na samrti. Zaklinjao ga je neka ne ide na more jer da će mu se nešto strašno dogoditi. Nije ga poslušao... i znaš šta, reče mi na kraju, po kalendaru jučer je bio Sveti Marko Pomorac! I zaista, ima događaja koji su izvan naše mogućnosti da ih objasnimo. Sve što za njih možemo reći samo su pretpostavke ili nagađanja...¹⁶

Gornji poduži citat iz Dinkove knjige zapravo je kolaž sastavljen od više manjih citata, čija je odlika upravo spomenuta „mudra prisebnost ‘u sjeni Transcendencije’“ – odlika koja uvelike oblikuje i jednu od najpoznatijih putopisnih (pod)vrsta portugalske književnosti – tzv. „tragično-pomorske pripovijesti“. Riječ je o brodolomnim zapisima (nastalim od XV. do XVII. st.), koji će u XVIII. st. biti sabrani i objavljeni u posebnoj zbirci pod istoimenim naslovom – *Tragično-pomorska (pri)povijest (História Trágico-Marítima*¹⁷). Veći dio tih zapisa i danas je vrlo zanimljiv za čitanje ne samo zbog uzbudljivih opisa egzotičnih predjela nego (možda još i više) i zbog mnogobrojnih pogibelji koje su prošli pre-

¹⁶ Citirani odlomci preuzeti su iz spomenute Ščerbine knjige *Po ostrici sudbine* (str. 54–55, odnosno 59–60).

¹⁷ *História Trágico-Marítima* dvosveščana je zbirka. Prvi njezin svezak izašao je 1735, a drugi 1736. Oba je uredio Bernardo Gomes de Brito (1688. – ?).

živjeli brodolomnici.¹⁸ Kada se raspravlja o luzitanskome pomorsko-putopisnom, odnosno, točnije, brodolomnome književnom korpusu, valja upozoriti na činjenicu koju odavno naglašavaju mnogi njegovi proučavatelji – činjenicu naime kako su stvarne (nefiktivne) tragično-pomorske pripovijesti uistinu bitne sastavnice epske drame (ispravnije bi možda bilo reći: tragedije) portugalskoga naroda – drame što se gotovo neprestance odvijala u trostoljetnom rasponu od XV. do XVII. st. Posrijedi je zapravo neželjeno, ali istodobno i posve neizbježno naličje razdoblja Velikih osvajanja i otkrića – (golema) nesreća kojom se kupovala (golema) slava – da parafraziramo avangardnog pjesničkoga glasnogovornika pionirskih preokooceanskih putovanja Camõesovih zemljaka – Fernanda Pessou (1888. – 1935.).

Pritom međutim treba neprestance imati na pameti još jedan neobično važan podatak vezan uz portugalsku maritimno-putopisnu (poglavito, naravno, brodolomnu) literaturu – podatak po kojemu je navedena literatura imala znatan, bilo izravan bilo neizravan međunarodni odjek (i to, razumije se, ne isključivo u zemljama portugalskoga govornog područja). Taj odjek osjećao se ne samo tijekom triju stoljeća njezine (književno-)povijesne aktualnosti u nacionalnim portugalskim okvirima nego i dugo vremena poslije toga, u XVIII., pa čak i u XIX. st. (štoviše: u njegovoj drugoj polovici), o čemu primjerice svjedoči i pripovijest (neki ju nazivaju i kratkim romanom) *Tužna Jele* dubrovačkog biskupa Mate (ili da se iz poštovanja

prema tomu slavnom Dubrovčaninu ipak „preselim“ u dubrovački genitiv – Mata) Vodopića (Dubrovnik, 1816. – id, 1893.).

Posrijedi je djelo koje bismo, na tragu portugalske žanrovske poetike, mogli svrstati u prije spomenutu kategoriju *tragično-pomorskih pripovijesti*, kakvima zbog vjekovne upućenosti na more i njegovu nestalnu čud, obiluju obje književnosti: portugalska i, u nešto manjoj mjeri, hrvatska. Budući da je riječ o istinitom događaju koji je, po vlastitu priznanju, tada gruški župnik don Mato iskoristio za svoju „tragično-pomorsku pripovijest“, njegov zapis ima karakter pomorske kronike¹⁹, koja je uvrštenjem u književno djelo postala artefakt. Dakako da bi nas u nekom drugom poredbenom surječju *Tužna Jele* mogla zanimati i zbog mogućih usporednica s tematski srodnim pripovijestima u portugalskoj književnosti onoga vremena (kao i, kad su posrijedi hrvatsko-portugalske kulturnopovijesne veze, zbog onoga dijela sadržaja Vodopićeve pripovijetke u kojemu se govori o portugalskom brodu i njegovu putovanju „put istočnih Indija“, odnosno o povratku u lisabonsku luku²⁰), no ovdje sam ju, poput inih (izvornih ili ishodišnih!) luzitanskih tragično-pomorskih „pripovijesti“ (tj. „brodolomnih zapisa“) naveo jedino zato da naglasim kako gotovo svaka (tragično-)pomorska kronika („ljetopis“, zapis) – a *Šćerbina je izvorno (i izravno) upravo to!* – može postati umjetnički artefakt (kao i gotovo svaki tekst uopće!) ispuni li jedan jedini (minimalni) uvjet – onaj Romana Jakobsona – „organizirano nasilje nad običnim govorom“. Jakobson

¹⁸ Sastavljač osamnaestostoljetnoga tragično-pomorskog zbornika kronološkim je slijedom u njega uvrstio dvanaest (većinom neanonimnih dakle poimence obrađenih) brodolomnih zapisa, književno ih donekle dotjeravši kako bi dodatno dobile na zanimljivosti, a mnoge druge, dotad neobjavljene brodolomne sudbine u XX. st. objavio Damião Peres naslovivši ih *Glasovita putovanja i brodolomi iz XVI., XVII., i XVIII. stoljeća (Viagens e naufrágios célebres dos séculos XVI, XVII e XVIII, Porto, 1937. – 1938.)*.

¹⁹ Odnosno „izvješća“, „prisjećanja“, „memoara“...

²⁰ O tome više u mojoj knjizi: *Hrvatska / Portugal: kulturno-povijesne veze kroz stoljeća*, Društvo hrvatskih književnika, Zagreb, 1996., str. 196.

naime književnost definira upravo tako: kao „organiziran čin nasilja nad običnim govorom“.²¹ Problem je međutim u tome što je pravorijek nad spomenutim nasiljem nerijetko prepušten „razuzdanu“ peru (ili jednostavno jeziku) kod nas vazda korumpiranih sudaca.²² Po mome (hinjeno skromnom) mišljenju Dinko Ščerbe je pokazao premalo ljevičarski (revolucionarno ili srednjostrujaški) „organizirana nasilja nad običnim govorom“, pa²³ (još) nije uspio ući ni u književni (umjetnički, kako god) „polusvijet“, a nekmoli „svijet“, čije (u najmanju ruku) obrise kontrolira (uvjetno rečeno) „lijeva“ književna „mafija“.

A on nije ni lijevi ni desni, nego jednostavno „svoj“! Vidi se to i po koncepciji njegove knjige („knjižice“, „djelca“²⁴), koja obuhvaća ne samo tri tragično-pomorske „pripovijetke“, odnosno „pseudobrodolomne“ ili „gotovo“ brodolomne zapise (s tim da za razliku od većine pripovijedaka ishodišnoga portugalskog žanra, Ščerbine „pripovijetke“ ili *gotovo* brodolomni zapisi završavaju *happy endom* uza zamalo tvorno opipljivo mistično ozračje!) nego i dvije pjesme (s notnim zapisima) koje je sastavio i uglazbio sâm autor – serenadu Rabu naslovljenu „Laku noć Rabe, grade moj“ i (nažalost, daleko manje poznatu) „Baladu moru“. Serenada Rabu, koja i „žanrovski“, tj. formalno (versifikacijski), i sadržajno neobično podsjeća na glasovitu srednjovjekovnu trubadursku (luzo-galješku) pjesmu-oproštajnicu (*despedida*) u međuvremenu je postala svojevrsna neslužbena himna i gotovo zaštitni znak grada Raba (izvorno je napisana za klapu, tj. vokalni sekstet *Rab*, čiji je prvi voditelj bio upravo sâm Din-

ko), dok je podjednako lirsko-(mini)epaska i romantičarski sjeta „Balada moru“, kao što rekoh (tj. napisah), nepravedno ostala u sjeni mnogo poznatije „serenade“.

Ščerbin (književno-)memoarski poliptih (da hotimice opet uporabim žanrovski barem djelomice neutralnu sintagmu) *Po ostrici sudbine* ne pokazuje samo (intertekstualnu) srodnost s iberskim (odnosno luzitanskim) nego i s hrvatskim (odnosno jadranskim) dakle ponovno mediteranskim, ponajprije, dakako, književnim, ali i kulturnim, odnosno uljudbenim naslijeđem općenito. Čim sam se latio čitanja spomenutoga maritimnog politpiha, umah mi je na pamet pala usporedba s još jednim neobičnim otočaninom, Hvaraninom (Starograđaninom) Petrom Hektorovićem (1487. – 1572.), točnije s njegovim najpoznatijim djelom – *Ribanje i ribarsko prigovaranje* (1568.). Naime, baš poput Hektorovića, i Ščerbe u svom djelu ništa ne izmišlja, nego (gotovo) zrcalno iznosi stvarne događaje u kojima je sudjelovao. Ni njegovi „likovi“ nisu izmišljeni. Riječ je o stvarnim, konkretnim osobama, „označenim“ pravim imenom. Ni kod jednog ni kod drugog autora (ma koliko to čudno zvučalo!) glavni sugovornik nije sâm more. Kod Hvaranina su to ribari Nikola i Paskoj, a kod Rabljanina nevidljive, ali itekako djelotvorne tajnovite (duhovne) sile. Svi zapleti i raspleti „radnje“ (opisa stvarnih događaja!) u Ščerbiniu poliptihu rezultat su djelovanja tih tajnovitih sila. Nadalje, i jedan i drugi (uvjetno rečeno) „putopisac“ u velikoj se mjeri zanima za narodne običaje, današnjim rječnikom rekli bismo za etnologiju i kulturnu antro-

²¹ Citiram ga, a možda čak i parafraziram, po dobrano mi već načetu sjećanju.

²² Nisu, dakako, svi korumpirani. Ima i časnih, no bojim se da su takvi u velikoj manjini, a k tomu (iz ideoloških razloga) i medijski sustavno zapostavljeni.

²³ Suprotno tragično-pomorskim pripovijetkama (ili brodolomnim zapisima), o kojima je (uvjetno rečeno) nekoć odlučivala „desna“ književna „mafija“.

²⁴ Pri čemu, ponavljam, nipošto nije riječ o pogrdnicama, nego o posve nepristranim i objektivno utemeljenim umanjenicama!

pologiju. Obojica su istraživači ili u najmanju ruku „bilježitelji“ narodnoga blaga. I jedan i drugi iza sebe su ostavili svojevrсни trodijelni narativni „spjev“ (u stihu ili pjesničkoj prozi – svejedno!). Jednako tako, obojica su u taj narativni „spjev“ ugradila po dva (nazovimo ih tako) baladna pjesnička teksta – Hektorović bugarštice (ili, u njegovu izričaju, „bugarščice“) „Kada mi se Radosave vojevoda“ te „I kliče devojka“, a Ščerbe prije spomenute „Laku noć Rabe, grade moj“ i „Balada moru“. Zanimljivo je da su obojica u svoje knjige uvrstila i notni zapis navedenih „baladnih tekstova“.²⁵

I *last but not least*, obojica u svojim tekstovima ustraju na duhovnoj dimenziji života (daleko važnijoj od tvarne!), na duhovnosti protkanoj mudrim mislima – tuđim ili vlastitim, sročanim na temelju općeprihvaćene pučke mudrosti izravno uronjene u Knjigu nad knjigama, a neizravno i u knjige nad knjigama (da se ne uvrijeđe ostale – nejudеоkrišćanske uljudbe). Štoviše, Ščerbin bismo pučkomudrosni (ili još bolje: pučkomudroslovni) poliptih bez ikakva pretjerivanja mogli nazvati nekom vrstom udžbenika duhovnosti, suvremenog „molitvenika“ za neodlučne (ne)vjernike ili (a)gnostike jučerašnje, današnje, pa i sutrašnje današnjice – toliko je naimе dijakronijski i, naravno, sinkronijski aktualan. Baš u tome „molitveniku“ dolazi do izražaja sva istinitost izreke po kojoj je najbolji poligon za testiranje čovjekove duhovnosti upravo more: uzburkano kod akutnih ili olujnouzburkano kod kroničnih duhovnih (ne nužno, štoviše, iznimno

rijetko, i duševnih) bolesnika (u koje, dakako, barem povremeno, ubrajam i sebe²⁶). More je pritom (i kod Hektorovića i kod Ščerbe) vezano uz prije spomenuto čuđenje, divljenje, odnosno (zamršenopojednostavljeno) *čudo* – latinski *miraculum*, grčki (ponovno ću ponoviti!) – *θαῦμα*.

(...) jer More će i nadalje zapljuskivati i soliti sve pred sobom, i nadalje će oplahivanjem žala šaputati čarobne uzdisaje, ali život na njemu i u njemu, Moru, neće dugo ostati ovakvim. Čovjek ih mijenja pa neće biti ni mjesta ni uvjeta za doživljaje poput njihovih. Čuda će se i nadalje događati, i nadalje će postojati jer je čovjek sa svojom dušom i sam neobjašnjiva zagonetka; možeš mu zaviriti u sve organe, rastaviti ga na najsitnije djeliće, ali dušu mu nećeš ni opipati ni naći. A upravo ona, duša, zna svu istinu o čudima, životu i smrti!²⁷

Poveznica, kao što vidimo, napretek, a uspoređivača ili komparatista (barem trenutno) ni za lijek, što je i razumljivo s obzirom na to da je rapski „gospar“ Dinko Ščerbe i njegovo neveliko, ali (da ne budem pretjerano patetičan, reći ću tek) dramatično zanimljivo djelo još uvijek, nažalost, gotovo posve nepoznato, pa onda (posljedično) i (književno) nevrjednovano. Nadajmo se međutim da će i ovi redci (makar u simboličnoj mjeri) potaknuti zanimanje za toga velikog sina zemljopisno (ne i kulturološki) malena Raba, koji je u svojoj bogatoj povijesti iznjedrio tolike velikane Duha. Dotad *Po ostrici sudbine*²⁸ zaslužuje dostojno prebivalište²⁹ ne samo u svim knjižarama i knjižnicama (kad ne bi zvučalo

²⁵ Suvremenu transkripciju Hektorovićeve notnog zapisa načinio je muzikolog (i skladatelj) Lovro Županović.

²⁶ Tko je od nas bez grijehа, neka prvi baci kamen (na samoga sebe!)!!!

²⁷ Ščerbe, Dinko: *Po ostrici sudbine*, Rab, 2012., str. 61.

²⁸ Napomenimo ovdje kako je Ščerbina „papirnata“ knjiga popraćena i zvučnim izdanjem u obliku CD-a (interpretator: Robert Kurbaša). CD-u su priloženi osvrti čitatelja, odnosno slušatelja audiosnimke, pa budući možebitni čitatelj unaprijed može steći uvid u dosadašnje „učinke“ Ščerbina djela.

²⁹ Riječ „počivalište“ mogla bi u ovome surječju asocirati na groblje, pa ju je bolje izbjeći!

gotovo knjiški bombastično, usudio bih se reći „hramovima knjige“) nego i – kao krajnje osebujan *ex voto* – u svim kapelama i crkvama sa zavjetnim darovima, ponajprije dakako *in loco* – podno glasovite slike Čudotvorne Gospe Rapske (u benediktinskoj crkvi sv. Andrije) – jer tragično-pomorske pripovijesti, odnosno „brodolomni zapisi“ te vrste u europskoj su (poglavito u mediteranskoj) kulturnopovijesnoj i vjerskoj baštini oduvijek imali status zavjetnih darova. Duboko vjerujem da taj kult(ur)ni status zaslužuje i Ščerbin pomorski, zapravo ribolovni (a budućnost će pokazati) i književni poliptih iz čijega ću „Epiloga“ za kraj (namjerno ne ću reći: oproštaj!) ilustrativno izdvojiti (ponajprije kako bih, Bože mi prosti, preljubnički vjerno dočarao autorov lirskoepijski dakle „baladni“ stil) zamalo cijeli komad gotovo baroknozanosna (marulićevski moralistična, ali i hektorovićeovski domoljubno stilizirana, odnosno matoševski skeptično kritična) teksta posvećena Dinkovu rodnomu Rabu:

Čovjek, Rabljanin, stoljećima je u kamenu urezivao svoju dušu, upisivao svoju povijest, svoju Bibliju. Kamen je oblikovao prema svojim osjećajima i ugrađivao u svoja svetišta, svoje domove. Sagradio je grad. Svoj grad. Okružio ga debelim, visokim kamenim zidinama da ga zaštite od mnogih ljudskih zala. U gradu je podizao zvonike, znamenja svoje vjerske pripadnosti. Podizao ih je visoko koliko je najviše mogao da bi Stvoritelju dokazivao svoju privrženost, svoje vjerovanje, i da bi onima posije nje ga bili glasnici vjerskih svetkovina. Grad je okrstio imenom – Rab! Ukrasio ga zdanjima zavidne ljepote. Portale palača, ulaze kuća, obrube prozora ukrašavao je svojim

pleterom. Ili su djevojke i žene svoju kosu plele u pletenice po uzoru na njegov pleter, ili je pak on, u kamenu, dljetom pleo svoju pleter po uzoru na djevojačku pletenicu. Prema pisanim i usmenim predajama, grad Rab morao je biti poput školjke bisernice; grad iz bajke! Od XIX. stoljeća naovamo pojavio se novi, drugi tip Rabljanina: ohol, koristoljubiv. Ne mari za pleter, ne mari za očenaše u kamenu. U ime napretka, a danas, u ime boljitka, kao bijesni štakor oglodao je i još glođe zidine grada. Raznio je palače, crkve, povijesne kuće. Od tako dobivenog kamena sebi gradi nove zgrade, nove kuće visokih prozora kako bi nadvirivao iznad krhotina porušenih zidina. Trgove i ulice pretvara u selske vašare jer, kako kaže, gostu treba nešto dati, nešto ponuditi i pružiti. A gost, bilo Azijac, Afrikanac, onaj iz Novog, ili onaj iz Starog svijeta, bio bi presretan da je kroz velika ulazna vrata u Varošu mogao zaći u, kako su ga stoljećima putopisci, putnici namjernici i pjesnici opisivali, u grad iz bajke! Jednom prilikom jedan poznati rapski ugostitelj rekao je: „Za turizam, ako treba, i zvonike ćemo srušiti!“ A (pa) i ne treba ih rušiti; zasjenjuju i zakrivaju ih neka nova zdanja visokih krovova na kojima nekakvi rogovi uprti prema vječnosti kao da Nebu upućuju neku ružnu poruku. U tom trenutku izgubio se grad iz bajke, izgubio se brod sa četiri katarke! Nestale su konobe i bačve, nestala je i pjesma ojkavica i onaj rumoreći, drhtavi oooooj ... ooj! (...) Rabljanin se nije ugledao u one gradove na našem Jadranu u kojima, iako nisu porušili svoja stoljetna materijalna i kulturna naslijeđa, cvate turizam. Hoće li se jednom prenuti, ili čeka da ga Bog upita što je učinio od raja zemaljskog koji mu je darovao?³⁰

³⁰ Isto, str. 72–73.

KRONIKA DHK – studeni 2023.

Mala tribina DHK

– 15. studenoga 2023.

Dubravko Jelačić Bužimski održao je književni susret s učenicima osmih razreda Osnovne škole Izidora Kršnjavoga.

Voditelj Tribine je Hrvoje Kovačević.

– 17. studenoga 2023.

Silvija Šesto održala je književni susret s učenicima sedmih razreda Osnovne škole „Središće“.

Voditelj Tribine je Hrvoje Kovačević.

Sve tribine održane su u prostorijama DHK.

Tribina u gostima

– 3. studenoga 2023.

Akademik Pavao Pavličić posjetio je Školu u bolnici OŠ „Jordanovac“ u prostorijama KBC-a Zagreb i održao književni susret s mladim pacijenticama i pacijentima.

Voditelj Tribine je Hrvoje Kovačević.

– 16. studenoga 2023.

Nikolina Manojlović Vračar održala je književni susret s učenicima Centra za odgoj i obrazovanje „Goljak“.

Voditelj Tribine je Hrvoje Kovačević.

Djelovanje ogranaka DHK

– od 7. do 12. studenoga 2023.

Istarski ogranak DHK izlagao je na ovogodišnjem Interliberu, na zajedničkom štandu sa zagrebačkom Novom stvarnosti.

– 9. studenoga 2023.

Na 5. Smotri hrvatskoga filma u Beogradu prikazana su dva dokumentarna filma o Antunu Gustavu Matošu nastala u produkciji Društva hrvatskih književnika, Ogranak slavonsko-baranjsko-srijemski: *Antun Gustav Matoš: Josipu Jurju I. kralju naših svih ideala i ja sam dakle Bunjevac porijeklom, Srijemac rodom, a Zagrepčanin odgojem*. Suradnja Ogranaka slavonsko-baranjsko-srijemskog sa Zavodom za kulturu vojvođanskih Hrvata iz Subotice, Općinom Tovarnik i Fondacijom Antun Gustav Matoš iz Beograda rezultirala je, uz prigodne filmove iz 2022. i 2023., i objavom knjiga iz kojih su odabrani tekstovi korišteni tijekom snimanja. Scenarij za filmove napisao je Mirko Ćurić, a snimio ih je i režirao Mihael Kelbas.

– 8. studenoga 2023.

U sklopu književne manifestacije Tadijine jeseni u Slavonskome Brodu dodijeljena je književna nagrada Povelja „Srebrne svirale Dragutina Tadijanovića“ ovogodišnjem laureatu mr. sc. Božidaru Petraču.

– 10. studenoga 2023.

Održana je književna osječka tribina (kOSt) u Osijeku s temom *Položaj i status slobodnih umjetnika i umjetnica*. O toj se temi razgovaralo s hrvatskom književnicom Ladom Žigo Španić, a moderatorica i organizatorica tribine bila je Livija Reškovic (DHK, Ogranak slavonsko-baranjsko-srijemski). Tribina je održana pod pokroviteljstvom Ministarstva kulture i medija RH.

– 17. studenoga 2023.

U povodu Dana sjećanja na žrtve Domovinskog rata i Dana sjećanja na žrtve Vukovara i Škabrnje, Grad Đakovo, Ogranak Matice hrvatske u Đakovu i suorganizator Ogranak slavonsko-baranjsko-srijemski DHK organizirali su predstavljanje knjige *Cvrčci u trubi, antologija hrvatske antiratne poezije* (Vjetrokaz, Zagreb, 2023.), koju su priredili Tomislav Domović i Biserka Goleš Glasnović. Stihove je govorio Joško Ševo.

– 20. studenoga 2023.

U Vukovaru održan je 19. novinarsko-književnički susret *Grad – to ste vi*, koji je utemeljen kao manifestacija koja čuva uspomenu na novinara, ratnog izvjestitelja i književnika Sinišu Glavaševića te na sve žrtve Domovinskog rata. Organizatori su Gradska knjižnica Vukovar, Hrvatski radio Vukovar i Društvo hrvatskih književnika, a tema ovogodišnjeg susreta bila su djeca čija su djetinjstva zauvijek prekinuta 1991. i 1992.

– 23. studenoga 2023.

Zabilježen je 2000. ulaz na mrežne stranice e-STAVA, koji je u veljači 2018. pokrenuo i objavljuje ga Istarski ogranak DHK u Puli.

– od 24. studenoga do 3. prosinca 2023.

Istarski ogranak DHK izlagao je na pulskom Sajmu knjiga.

– 25. studenoga 2023.

Književna osječka tribina (kOSt) u Osijeku ugostila je Brankicu Bošnjak i tom je prilikom promovirana njezina nagrađena (Nagrada „Duhovno hrašće“ na Pjesničkim susretima u Drenovcima 2023.) zbirka *Uškrobljeni ovratnici* (DHK, Osijek, 2022.). Zbirku je predstavila urednica Livija Reškovac (DHK, Ogranak

slavonsko-baranjsko-srijemski), ujedno i organizatorica tribine, koja je održana pod pokroviteljstvom Ministarstva kulture i medija RH.

– 27. studenoga 2023.

U okviru tradicionalne manifestacije Slavonsko-baranjsko-srijemski hrvatski književni dani, pod pokroviteljstvom Ministarstva kulture i medija, u Županji je održan središnji program pod nazivom *Književna riječ slavonsko-baranjsko-srijemska*, na kojoj je nastupilo dvanaest književnika i književnica: Zvonimir Stjepanović (Županja), Mirko Ćurić (Đakovo), Brankica Bošnjak (Bizovac), Ružica Martinović-Vlahović (Slavonski Brod), Jasna Horvat (Osijek), Vlasta Markasović (Vinkovci), Mato Nedić (Orašje), Joso Živković (Orašje), Goran Rem (Osijek), Tanja Belobrajdić (Vukovar), Paula Rem (Osijek) i Adam Rajzl (Đakovo). Program su vodili ravnateljica knjižnice Ivana Nikolić i predsjednik Ogranka DHK Mirko Ćurić.

– od 30. studenoga do 1. prosinca 2023.

Pod pokroviteljstvom Ministarstva kulture i medija RH u Budimpešti je održana VI. Hrvatska književna Panonija, koju priređuju Croatica nonprofit kft., Budimpešta, Društvo hrvatskih književnika, Ogranak slavonsko-baranjsko-srijemski u suradnji sa Znanstvenim zavodom Hrvata u Mađarskoj, Pečuh, Zavodom za kulturu vojvodanskih Hrvata, Subotica, HOŠIG-om (Hrvatskim vrtićem, osnovnom školom i đačkim domom) Budimpešta, Panonskim institutom, Pinkovac, i Srednjom strukovnom školom Antuna Horvata, Đakovo. Manifestacija je bila otvorena izložbom, a održan je i okrugli stol s temom o stanju nakladništva, knjiga i časopisa u panonskom prostoru. Tom prigodom interpretirani su književni tekstovi, održan je multimedijalni performans *Voyage*, predstavljanje slikovnice i još

mnogi drugi prigodni kulturni programi. Po prvi puta se na manifestaciji predstavio jedan suvremeni fotograf – Miljenko Brezak, i to izložbom fotoportreta hrvatskih književnika.

Međunarodni projekti DHK

– 27. studenoga 2023.

U Crnoj Gori objavljena je knjiga *Poezija bokeljskih Hrvata – Antologija hrvatskog pjesništva Boke* priređivača Božidara Proročića i Željke Lovrenčić, u izdanju JU Centra za očuvanje i razvoj kulture manjina Crne Gore, kao nastavak uspješne hrvatsko-crnogorske suradnje koja je započela 2020.

Ostale aktivnosti DHK

– 2. studenoga 2023.

U prostorijama DHK održano je predstavljanje knjige *Suvremeni hrvatski haiku, Nova antologija* (DHK, Zagreb, 2023.) koju su priredili Nikola Đuretić i Tomislav Maretić. Antologiju su predstavili njezini priređivači te kritičar i haiku pjesnik Boris Nazansky, a nazočne je pozdravila i predsjednica DHK Hrvojka Mihanović-Salopek.

– 7. studenoga 2023.

DHK raspisao je Natječaj za zasnivanje radnog odnosa na radnom mjestu tajnika/tajnice DHK na razdoblje od triju godina. Rok za podnošenje prijave je 21. studenoga 2023.

– 6. studenoga 2023.

U povodu obilježavanja 70. rođendana akademika Željka Reintera, člana DHK, istaknuta medicinskog znanstvenika, političkog djelatnika, ali i književnika, održa-

na je promocija njegovih zbirki pjesama: *Žejni sred zvirajnika*, Kajakavsko spravišće, Zagreb, 1984., *Vrijeme sna i vrijeme jave*, Ceres, Zagreb, 2003.; *Uronjen u Tvoju svjetlost*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2020. i *Sva lica ljubavi – o svetcima i pjesnicima*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2023. Sudjelovali su i o djelima govorili Hrvojka Mihanović-Salopek, predsjednica DHK, fra Tomislav Glavnik i Đuro Vidmarović.

– 14. studenoga 2023.

U prostorijama DHK održano je predstavljanje knjige *Dvadeset pjesama o ljubavi i smrti i kratke priče o njima* (Matica hrvatska, Zagreb, 2023.) autora akademika Ranka Matasovića. Knjigu su predstavili dr. sc. Ivica Matičević i sâm autor.

– 16. studenoga 2023.

U prostorijama DHK održano je predstavljanje knjige u povodu 125. godišnjice rođenja Antuna Branka Šimića *Zemlja mjesecara – Izabrane pjesme u povodu 125. godišnjice rođenja* (Mala knjižnica DHK, Zagreb, 2023.). Knjigu su predstavili dr. sc. Tomislav Brlek, urednik knjige dr. sc. Ivica Matičević i priređivač knjige dr. sc. Slaven Jurić.

– 21. studenoga 2023.

U sklopu 29. Dana Josipa i Ivana Kozarca dodijeljene su sljedeće nagrade: dobitnik Nagrade „Josip i Ivan Kozarac“ za životno djelo je Stjepan Tomaš, dobitnica Nagrade za knjigu godine s područja znanosti je akademkinja Dubravka Oraić Tolić za knjigu *Zagrebačka stilistička škola* (Naklada Ljevak, Zagreb, 2022.), dobitnik Nagrade za knjigu godine književne produkcije je Ivo Rešić za knjigu *Engleska igra šokačke lady* (Privlačica, Vinkovci, 2023.), a dobitnica Povelje uspješnosti je Mirjana Pešec za knjigu *Priče od porculana* (Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2022.).

– 22. studenoga 2023.

Delegacija književnika DHK (dr. sc. Hrvojka Mihanović-Salopek, dr. sc. Mirko Ćurić, Božidar Brezinščak Bagola, Lada Žigo Španić i Ivica Glogoški) bila je u uzvratnom posjetu Društvu slovenskih

pisateljev u Ljubljani u sklopu hrvatsko-slovenske književne suradnje. Delegacija je ujedno posjetila Sjam knjiga u Ljubljani gdje su sudjelovali na tribini.

KIM SOMBOLAC

REPUBLIKA, časopis za književnost, umjetnost i društvo.
Objavljuje Društvo hrvatskih književnika. Uređuju Tin Lemac i Livija Reškovac.